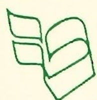
ילקוט
למחשבה סוציאליסטית
מעתונות העולם

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין
מס. 6 דצמבר 1985, כסלו תשמ"ו

התוכן

שיתוף

לבטים בשמאל

מול משברי קפיטליזם

מזרח ומערב

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם

מוצא לאור על־ידי

"יד טבנקין", המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל

העורך: **אשר מניב**
תרגום: **רות הדס, חיים כהנא**
מס' 6
דצמבר 1985, כסלו תשמ"ו

סדר, גרפיקה והפקה: מפעלי תרבות וחינוך בע"מ

בגליון זה:

- נסיונות חדשים בבעלות עובדים וקואופרציה - דוד אלרמן, יוסף בלאזי, המשרד לתעסוקה והכשרה, אוסטרליה
- לבטים בשמאל - על חברה וכלכלה במדינה ניאו-שמרנית, על אקולוגיה, אדומים וירוקים, דמיון סוציאליסטי חדש
- ביוגרפיה מלאה של גורבצ'וב והערכת מטרותיו
- פגישה של אדם סמית ומיינארד קיינס בגן-העדן

יד טבנקין
מס. 6 דצמבר 1985, כסלו תשמ"ו

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

ICA
Industrial Cooperative Association

דוד אלרמן

דמוקרטיה כלכלית
או קפיטליזם של פועלים?

יש שתי תפישות שונות במהותן על בעלות עובדים. קיימת התפיסה הדמוקרטית, שמכנים אותה **דמוקרטיה כלכלית, דמוקרטיה במקום העבודה** או **דמוקרטיה תעשייתית**; היא מוצאת את ביטויה בפירמות שעל־פי חוקתן הם קואופרטיבים של עובדים, או בפירמות איסו"פ (ESOP*) דמוקרטיות. לעומת זאת יש גם התפישה הלא־דמוקרטית של בעלות עובדים, המכונה בדרך כלל **קפיטליזם של עובדים**, והיא מתממשת בפירמות איסו"פ בעלות מבנה קונוונציונלי. שתי התפישות נשענות על עקרונות שונים במהותם. כוונתנו להבהיר את אותם העקרונות ולהראות כיצד הם מוגשמים במגוון של מבנים משפטיים.

ויכוחים רבים בתנועה למען בעלות עובדים התמקדו בבחירת המסגרת המשפטית ("קואופרטיב לעומת איסו"פ"). אולם הנסיון הוכיח שהמסגרות המשפטיות הזמינות הן גמישות למדי. אפשר לכונן איסו"פ באורח דמוקרטי, ואפשר להפוך קואופרטיבים לבלתי־דמוקרטיים (למשל, על־ידי סגירתם בפני הצטרפות חברים חדשים). בחירת המסגרת המשפטית יכולה אפוא לכלול שיקולים פרגמטיים כגון הפחתת מיסים, עלות פעולות ההעברה לידי העובדים ומורכבות משפטית, והיא עשויה לכלול גם עקרונות יסוד כגון הכלל הדמוקרטי של "אדם אחד – קול אחד". אין בכוונתנו לעסוק כאן בבחירה הפרגמטית של מסגרת משפטית (קואופרטיב לעומת איסו"פ), אלא בעקרונות המשמשים יסוד למסגרת המשפטית. מה החזון? האם זה קפיטליזם של פועלים, שמרחיב את מעגל הבעלות סוג ב' לעובדים, בלי שתהיה להם שליטה כלשהי? או האם זה העיקרון הדמוקרטי שיוחל גם על מקום העבודה, ראיית הפירמה כמוסד דמוקרטי, כדמוקרטיה כלכלית?

הפירמה הדמוקרטית

לארה"ב יש נסיון של 200 שנה בדמוקרטיה פוליטית ברמה פדרלית, ברמת המדינה וברמה המוניציפלית. כיצד מרחיבים את הדמוקרטיה מקהילות החיים אל קהילות העבודה? הדמוקרטיה הפוליטית מגלמת עקרונות מסויימים – והללו משמשים נקודת מוצא לתכנון הדמוקרטיה במקום העבודה. הדמוקרטיה מתבססת על העיקרון של "אדם אחד / קול אחד", וכל תכנית למפעל דמוקרטי צריכה להתבסס על אותו הכלל.

מתוך פרסום של Industrial Cooperative Association, ארה"ב, מארס 1985.

הכותב הוא מנהל כללי של ארגון זה וכן מרצה ביחסי עבודה בקולג' של בוסטון, ארה"ב

---

*Employee Stock Ownership Plan – שיטה המעבירה את הבעלות על מניות החברה בהדרגה לידי עובדיה. פרטי שיטה זו יתבררו בהמשך הדברים במאמר זה, וכן במאמרו של יוסף בלאזי בגליון זה.

הדמוקרטיה היא שיטה שנועדה לאפשר לבני־אדם למשול בעצמם, ולא שיטה שמטרתה לאפשר לבעלי רכוש לשלוט ברכושם. עליה להתבסס על בני־אדם ולא על רכוש או על הון. מכאן שבמקום עבודה דמוקרטי, בני־אדם שוכרים את ההון, ולא להיפך. ואם העובדים שוכרים את ההון, הרי שיתרת ההכנסה נטו, לאחר הפחתת העלויות (כולל עלות הריבית על ההון), חוזרת לעובדים – ולא להון.

בדמוקרטיה פוליטית זכות ההצבעה וזכויות אזרח אחרות הן זכויות אדם אישיות; אין אלו זכויות קנין שאפשר לקנות או למכור אותן. זכויות קנין נקנות ונמכרות בשוק, ולכן אפשר לרכזן בהצ־ברי עושר ועוצמה אדירים. לעומת זאת, זכאותם של בני־אדם ליהנות מזכויות אישיות ואנושיות נקבעת על־פי אמות מידה תפקודיות מסויימות, כך שאי־אפשר "לקנות" או "למכור" אותן. "הקונה" האפשרי עשוי לא להיות זכאי – ואילו היה זכאי, לא היה צורך "לקנות" את הזכות. למשל זכות הבחירה לעיריה או לכל רשות מוניציפלית היא אישית, והיא פועל־יוצא מהיות האדם תושב חוקי של אותה עיר או רשות מוניציפלית. זכויות אלו מוענקות אוטו־מטית, על בסיס "אדם אחד / קול אחד", לכל מי שזכאי לכך על־פי תפקודו. אי־אפשר למכור זכויות הצבעה. זכויות האזרחות או החברות בכל דמוקרטיה – פוליטית או תעשייתית – צריכות להיות מוענקות לבני־האדם כזכויות אישיות או אנושיות שאינן ניתנות להעברה, ולא כזכויות קנין הנמצאות בשוק.

את זכות ההצבעה בפירמה (משמע, הזכות לבחור את מועצת המנהלים) ואת הזכות על יתרת ההכנסה או הרווח יש להגדיר כזכויות חברים. אפשר איפוא לסכם את אמות־המידה הרצויות לתכנון פירמה דמוקרטית:

1) חבר אחד / קול אחד (לא מניה אחת / קול אחד).
2) יתרת ההכנסה נטו חוזרת לעובדים (לא למחזיק בהון).

וזכויות החברות הן אישיות (לא מבוססות על קנין), ונובעות מתפקודו של האיש כעובד במפעל.

העיקרון של קפיטליזם–עובדים

הפירמה ב"קפיטליזם של עובדים" נבדלת מן הפירמה הדמוקרטית על־פי כל אמות־המידה הללו. התפישה של קפיטלי־זם העובדים בנויה על הענקת זכויות קנין לעובדים – ולא זכויות אישיות או אנושיות. זכות ההצבעה בפירמה כזאת נובעת מהקנין ואינה מוענקת אוטומטית בצורה של קול אחד לכל אדם. פירמות של קפיטליזם–עובדים בנויות לעתים קרובות כך, שאין לעובדים אפשרות להשתמש בזכות ההצבעה הנובעת בדרך כלל מן הבעלות על מניות. כאשר העוב־דים יכולים להצביע, הבסיס הוא של קול אחד לכל מניה, ולא לכל אדם.

בפירמה דמוקרטית, זכויות הבעלות או החברות הן אישיות והן מעוגנות בעבודה – העובדים מחזיקים בזכויות אלו בתוקף עבודתם באותה פירמה. בתא־גיד קונוונציונלי, לעומת זאת, זכויות הבעלות (המניות) הן זכויות קנין שני־תנות להעברה וכל אחד יכול לרכשן, בין אם הוא עובד שם ובין אם לאו. במפעל המבוסס על קפיטליזם–עובדים ממלאים העובדים שני תפקידים, מנותקים קמעה זה מזה: הם מועסקים על־ידי המפעל, והם גם בעלי המניות. אין צורך בקשר בין שני התפקידים. הפרדה זו מצאה ביטוי הולם בסיסמה שהשתמש בה עורך־דין של איסו"פ בעבודתו עם מפעל פלדה של איסו"פ וירטון סטיל": על העובדים להיות "מועסקים במשך היום ובעלי מניות בערב".

כל שימוש בזכויות הבעלות של העובדים מתבסס על תפקידם כבעלי הון, ולא על עבודתם. מפעל מבוסס על קפיט־ליזם־עובדים בנוי, אם כן, על העיקרון שההון שוכר את העבודה, בעוד שבמפעל דמוקרטי העבודה שוכרת את ההון. זהו הבדל חשוב, אף כי מובלע כלשהו, בין

שני סוגי המפעלים, שבהם העובדים מספקים גם את העבודה וגם את ההון. בשני הסוגים יש לעובדים זכויות חברות, משמע זכות הצבעה וזכות לחלק ברווח. ואולם הם מחזיקים בזכויות אלו מסיבות מנוגדות. במפעל הדמוקרטי העבודה שוכרת את ההון, כך שמבנה הבעלות מבוסס על עבודה; זכויות החבר מעוגנות בעבודה במפעל; לעובדים יש זכויות בעלות, אך אין הם מחזיקים בהן כזכויות בעלות כשלעצמן, אלא כזכויות אישיות או אנושיות. במפעל שבסיסו קפיטליזם־עובדים, ההון שוכר את העבודה ולכן מבנה הבעלות מבוסס על הון; זכויות החבר מעוגנות בבעלות על מניות הון עצמי. העובדים מחזיקים בזכויות הבעלות כזכויות קנין.

יש לשים לב לעובדה, שהשוויון בזכות ההצבעה בפירמה דמוקרטית אינו מצביע על שכר שווה או השקעת הון שווה. במפעל דמוקרטי, כמו בארגון פוליטי דמוקרטי, ההון שייך למשאבים שכורים; אין הון שמעניק קולות. האזרחים יכולים להשקיע הון בדמוקרטיה פוליטית רק אם ילוו לה כסף, משמע אם ירכשו איגרות חוב מוניציפליות או איגרות חסכון ממשלתיות. הואיל וזכות ההצבעה נפרדת לחלוטין מהשקעות ההון, אזרחים בעלי זכות הצבעה שווה יכולים להיות בו בזמן משקיעי הון בסדרי גודל שונים מאד. מאותן הסיבות יהיו לחברים עובדים במפעל דמוקרטי זכויות הצבעה שוות, אף כי השקעת ההון של כל אחד תוכל להיות שונה.

אם כן, תיארנו את הפירמה הדמוקרטית ואת הפירמה של קפיטליזם־עובדים כשני דגמים מופשטים–אידיאליים, בלי קשר למסגרות משפטיות מוחשיות. בטבלה שלהלן נסכם את הבדלי המבנה הבסיסיים.

	קפיטליזם–עובדים	מפעל דמוקרטי
יחסי שכירות	הון שוכר עבודה	עבודה שוכרת הון
זכויות חבר	זכויות קנין בבעלות עובדים, שהם בעלי מניות	זכויות אישיות, מעוגנות בתפקיד של עובד במפעל.
זכויות הצבעה	קול אחד לכל מניה	קול אחד לאדם
זכויות רווח	על־פי ההון המושקע	על־פי העבודה
תשואה להון של העובדים	ריבית + זכויות רווח	ריבית
תשואה לעבודת העובדים	שכר או משכורת	שכר או משכורת + זכויות רווח

אנשים שונים מפרשים את המונח ''קפיטליזם'' בדרכים רבות ומגוונות. אנו משתמשים במטבע ''קפיטליזם–עובדים'' במובן טכני צר; הוא מסמן מבנה בעלות מבוסס על הון, לעומת מבנה הבעלות המבוסס על עבודה בפירמה דמוקרטית. יש תכנים אחרים למונח ''קפיטליזם'', שגם הפירמה הדמוקרטית שותפת להם. למשל, גם בפירמה דמוקרטית יש בעלות פרטית, אלא שזכויות החבר אינן נובעות מאותו הון. הפירמה הדמוקרטית גם שייכת לשיטת השוק. וכמו כל פירמה במערכת זו, עליה להיות רווחית כדי להישאר בדאית.

פירמה דמוקרטית היא גם דוגמה של ''יוזמה חופשית''. כל אדם חופשי לכונן פירמה כזאת בכל עת. ואולם אופיה הדמוקרטי של היוזמה מוציא מכלל אפשרות אופציות בלתי־דמוקרטיות מסויימות. ממשלה שרואה את עצמה כדמוקרטיה פוליטית לא תוכל לסבול בקרבה תת־מעמד קבוע של לא אזרחים – ואותו עיקרון תקף ביחס לדמוקרטיה בכלכלית. על כן, כל מי שמתקבל כעובד קבוע במפעל דמוקרטי (לאחר תקופת נסיון

מסויימת) צריך להיות זכאי באופן אוטומטי להתקבל כחבר. אופיו הדמוקרטי של מפעל כזה מבטל את ״החרות״ לשכור עובדים חדשים כמועסקים קבועים שאינם חברים.

הבה, נפנה עתה למסגרות המשפטיות הזמינות על־פי החוק האמריקני הקיים:

מהו קואופרטיב עובדים?

קיימות שתי צורות תאגיד שאפשר לראותן בתור בעלות עובדים: קיים תאגיד העובדים הקואופרטיבי, שבו החברים הם העובדים (לעומת הצרכנים בקואופרטיב צרכני והחוואים בקואופרטיב חקלאי). וקיים גם התאגיד בבעלות המועסקים; זהו תאגיד עסקי, שבעלי המניות שלו ברובם גם מועסקים בפירמה.

כדי לנתח את המבנה המשפטי של כל בעלות עובדים צריך לבדוק כיצד היא מחלקת ובונה מחדש את החבילה המסורתית של זכויות בעלות, המעוגנות במניות הרגילות שמקנות זכות הצבעה בתאגיד קונוונציונלי, בבעלות המשקיעים. קואופרטיב עובדים בונה מחדש את המרכיבים הבאים של חבילת זכויות הבעלות הקונוונציונלית: 1. זכויות ההצבעה. 2. זכויות לרווח או להכנסה נטו. 3. זכויות לערך הנטו הרשום של נכסי התאגיד.

שתי הזכויות הראשונות, זכות ההצבעה וזכות הרווח, מהוות את אשר אנו מכנים **זכויות החבר**. קיימות שתי מסגרות משפטיות לקואופרטיב עובדים, המטפלות בדרך קצת שונה בזכויות החברות: קואופרטיב העובדים המסורתי, בדוגמת הקואופרטיבים ללבידים בצפון־מערב הפציפי, ולעומתם הקואופרטיבים על־פי דגם מונדרגון, שהם חדשים יותר.

בקואופרטיבים ללבידים משתמשים במכשיר משפטי אחד – מניית החבר – הן למען זכויות החבר (הצבעה וזכויות רווח) והן למען זכותם המצטברת של החברים לערך הנטו הרשום של התאגיד. בקואופרטיב לבידים מצליח עשוי ערך ההון שהצטבר לעלות במידה ניכרת. לעתים קרובות אין לעובדים חדשים משאבים או אשראי כדי לרכוש מניית חבר, ועל כן הם מתקבלים כעובדים שאינם חברים. מסתבר, אם כן, שבצורה זו של קואופרטיב מסורתי, זכויות החבר מבוססות על הון ולא על עבודה. לעומת זאת, קואופרטיבים אלה מקיימים עקרונות אחרים של הדגם הדמוקרטי. ההצבעה מתנהלת על בסיס ״אדם אחד / קול אחד״. אם אחד החברים ירכוש מסיבה כלשהי שתי מניות חבר, בכל זאת יוכל להצביע רק פעם אחת. רווחים שהוכרזו כדיווידנד־חסות מתחלקים על־פי העבודה (או, לפחות, על־פי עבודתם של החברים), כי ״חסות״ מוגדרת בתור השעות או הפיצוי של העובדים–החברים.

קואופרטיב העובדים לפי דגם מונדרגון מותאם לניצול מירבי של מסגרות משפטיות קיימות כדי להגיע לצורה של מפעל דמוקרטי. זכויות החבר מוחזקות כזכויות אישיות המעוגנות בעבודה בחברה. לכל עובד־חבר קול אחד ויחיד. ההכנסה נטו מתחלקת בין החברים על־פי עבודתם (לפי מדד של שעות או שכר). הקואופרטיבים המסורתיים משתמשים במכשיר משפטי יחיד, במניית החבר, בדי לבטא את זכויות החבר וגם את ערך ההון המצטבר של החברים. נוהג זה גורם לכמה עיוותים, שכתוצאה מהם קואופרטיבים אלה מבוססים יותר על הון מאשר על עבודה. לעומת זאת, הקואופרטיבים בנוסח מונדרגון מפעילים חידוש מכריע: הם יוצרים מכשיר משפטי נוסף, את חשבון ההון הפנימי, הקובע את ערך ההון המצטבר של כל חבר וחבר. הואיל וערך ההון מופרד ממניות החבר ונרשם בחשבון הפנימי, אפשר להתייחס למניות כאל תעודות חבר ״נטולות־ערך״ ואינן ניתנות למכירה. התעודות מעידות שהמחזיקים בהם זכאים אישית להיות חברים בקואופרטיב. כך אפשר להוציא תעודות לחברים חדשים, ואילו מי שעוזב, תעודתו תתבטל אוטומטית. זכות הבעלות

על ערך הנכסים הרשום נשארת בתור זכות קנין בידי העובדים החברים באמצ־עות מערכת חשבונות ההון הפנימי.*

במונדרגון העבודה שוכרת את ההון, ולפיכך מבנה הקואופרטיב מתבסס על עבודה. הואיל והעבודה היא הגורם השוכר, גם זכויות ההצבעה והרווח נית־נות לעבודה ולא להון, אף על פי שהחב־רים מספקים גם הון למפעל באמצעות מס החבר וחלק משכרם ומרווחיהם המופקדים במפעל. ההון המושקע בדרך זו על־ידי החברים נרשם בחשבונות ההון הפנימי והוא נושא תשואה קבועה, דומה לריבית. עובדים קבועים חדשים זכאים להתקבל כחברים על יסוד עבודתם, אך חשבון ההון שלהם עומד על אפס עד שהם משלמים את מיסי החבר. יתרת ההכנסה נטו – החיובית או השלילית – של הקואופרטיב מתחלקת בין החברים על בסיס עבודתם, לאחר הפחתת כל העלויות והתשואה הקבועה על ההון המושקע על־ידי החברים. הואיל ואין קשר בין זכויות החבר להון המושקע על־ידי החברים, יהיו לחברים זכויות הצבעה שוות וכן זכויות שוות ליתרת הרווח על בסיס עבודתם השוטפת, אף כי הסכומים העומדים לזכותם בחשבון ההון הפנימי יהיו שונים מאד זה מזה, בהתאם לוותק.

יש כמה דרכים שבהן חברה יכולה להירשם כקואופרטיב מדגם מונדרגון. במסצ'וסטס, מיין וקונטיקאט התקבלו חוקים מיוחדים לסוג זה של קואופרטיב

עובדים.* בשורה של מדינות אחרות מכינים עתה חוקים דומים (למשל בניו־יורק ובוורמונט).

דמוקרטיזציה של איסו"פ?

גם את המבנה המשפטי של תאגידים בבעלות עובדים אפשר לנתח על־פי הקריטריון היחס לחבילה הקונוונציונלית של זכויות הבעלות (ראה הסבר לעיל). בתאגיד המסורתי בבעלות המשקיעים, זכויות הבעלות הן זכויות קנין שניתנות להעברה (לעומת זכויות אישיות או אנושיות שאינן ניתנות להעברה).

בתאגיד טיפוסי בבעלות המועסקים אין משנים את המבנה הקונוונציונלי של חבילת זכויות הבעלות; המועסקים בתאגיד הם בעלי זכויות בעלות מסורתיות, שהן זכויות קנין. הואיל וזכויות ההצבעה נתפשות שם כזכויות קנין, הרי חברות אלו מפרות על־פי רוב את הכלל של "אדם אחד / קול אחד". יתרה מזו, כיוון שזכויות הרווח מעוגנות במניות ההון, הרווחים המחולקים בתור דיווידנדות הון ורווחי הון מתחלקים בהתאם להון שהמועסקים השקיעו, ולא על־פי עבודתם.

קיימות שתי צורות יסודיות של תאגידים בבעלות המועסקים (בניגוד לתאגידי עובדים קואופרטיביים): בעלות מועסקים ישירה ובעלות מועסקים בלתי־ישירה (באמצעות הסדר נאמנות, כגון איסו"פ).

תאגידים בבעלות מועסקים ישירה יכולים לשמש בתור דוגמה מצויינת של "קפיטליזם של עובדים". אולם לבעלות מועסקים ישירה (שאינה איסו"פ), אין לה יתרונות מיסוי מיוחדים. המועסקים בעלי השכר הגבוה יותר רוכשים בדרך כלל את רוב המניות של חברות אלו, כך שהעוצמה והרווחים מגיעים עד מהרה לשכבת המנהלים. הקשר בין העובדים למניות הבעלות הוא רק "מקרי", ולעיתים קרובות השניים "נפרדים במהרה". פירמות בבעלות מועסקים ישירה נוטות להפוך במהרה לחברות בבעלות מנהליהן, או להימכר לבעלים שאינם קשורים כלל בחברה.

רוב התאגידים בבעלות מועסקים הפעילים כיום, הם איסו"פים, בהם הבעלות היא בלתי־ישירה ומופעלת באמצעות קרן נאמנות למניות של המועסקים. ישנם כיום מעל 7000 איסו"פים בארה"ב שמאוגדים בהם 7% מכוח העבודה הכולל.*

איסו"פ נועד לקדם "קפיטליזם־עובדים" ולא דמוקרטיה של עובדים. אך האם אפשר לשנות את המבנה של איסו"פ כדי לעשותו דמוקרטי יותר, להעניק למועסקים–בעלים שליטה ולהפוך את "בעלותם" למכובדת יותר? הכלל של "אדם אחד / קול אחד" הוא עיקרון יסודי לדמוקרטיה פוליטית וכלכלית כאחד. דומה שישנן שתי דרכים ליישומו של כלל זה באיסו"פ: 1) הסדר ההצבעה בשתי רמות; 2) ההסדר של שני סוגי מניות.

בהסדר ההצבעה בשתי רמות, הקולות אינם נמסרים אפילו לבעלי המניות המוקצאות, כך שכל הקולות מופעלים על־ידי ועד הנאמנות. אלא שהסכם איסו"פ קובע, כי וועד הנאמנות יצביע על־פי הוראות המועסקים הבעלים. ואלה מצביעים על בסיס "אדם אחד / קול אחד" על הוראות ההצבעה הנמסרות לוועד הנאמנות. האיסו"פים הדמוקרטיים המעטים (כגון "המרכז הסולארי" בסן־פרנציסקו, "שרשרת אטלס" בפנסילווניה וכן "סיימור ספשיאלטי וייר קומפני" בקונטיקאט) משתמשים כולם בגרסאות שונות של הסדר ההצבעה בשתי רמות, כדי לקיים את הכלל של "אדם אחד / קול אחד".

עם זאת יש הבדל בין השימוש

---

*כאן הושמטו הקטעים הבאים המסבירים את האיסו"פ. על נושא זה, ראה את מאמרו של יוסף בלאזי בגליון זה.

במבנה אד־הוק, לבין עמידותו בפני בחינה משפטית וממשלתית במקרה של חילוקי דעות. במיוחד לא ברור כיצד ליישב את חובות הנאמנות של חברי הוועד עם ההסכם לציית להוראות בעלי הענין, במקרה שהאינטרסים אינם חופ־פים.

בהסדר של שני סוגי מניות יש מניות מצביעות ומניות שאינן מצביעות. כל מועסק־בעל יקבל מניית הצבעה אחת, והקול יועבר באמצעות האיסו"פ לעוב־דים (או שמניית ההצבעה תוחזק על־ידם ישירות, מחוץ לנאמנות). לשאר המניות לא תהיה זכות הצבעה. שיטה זו נראית עדיפה, שכן הקול מופעל ישירות על־ידי העובד. אלא שמעמד שיטה זו בחוק הקיים אינו ברור. זה זמן רב שחסידי האיסו"פ השמרניים רוצים לתת למעמד סוג ב' של המועסקים־הבעלים ניסוח רשמי, על־ידי שימוש במניות שאינן מצביעות. תומכים ליברליים בעלי כוונות טובות הוסיפו לתקנונים סעיף, שמחייב את מניות איסו"פ לשאת את הצירוף הגבוה ביותר של זכויות הצבעה ודיווידנ־דות. הפירוש המקובל הוא, שסעיף זה מוציא מן הכלל מניות שאינן מצביעות.

שתי השיטות מעלות את מעמדה של הבעלות על־ידי עקיפתה או פריצתה של המחיצה שוועד הנאמנות באיסו"פ מציב בין העובדים לזכות ההצבעה שלהם. שיטת שתי רמות ההצבעה עוקפת את הנאמנות, באשר היא מאלצת את הנאמ־נים להשתמש בקולות על־פי תוצאות ההצבעה הנפרדת של העובדים. שיטת שני סוגי המניות פורצת את המחיצה על־ידי "העברת" הקולות לעובדים.

בעיה אחרת היא שמירת הבעלות בידי העובדים לאורך ימים. עובדים שעוזבים מקבלים בדרך כלל את המניות הרשומות לזכותם, כך שהן יכולות להימכר גם לאנשים מן החוץ. תקנות המס מאפשרות לחברה שרוב משמעותי ממניותיה שייך לאיסו"פ להבטיח את הישארותן באיסו"פ על־ידי המרת המניות של העוזבים בתשלום בכספי – אך הנורמה היא לתת למניות לדלוף בהדרגה אל מחוץ לכוח העבודה.

הסדרים אלה נועדו להקנות לאיסו"פ מאפיינים קואופרטיביים ודמו־קרטיים. למשל, על־פי מבנה האיסו"פ ההצבעה מבוססת על זכויות קנין, כך שמי שהשקיע יותר הון, חולש על יותר קולות; על־ידי אכיפת התקנה של "אדם אחד / קול אחד" הופכים את זכות ההצבעה לפחות חלקית לזכות אישית. מאפיין בולט אחר של זכויות הקנין היא סחירותן. תקנה המחייבת את האיסו"פ לרכוש את מניות העוזבים, מנטרלת את מאפיין הסחירות ומהווה, על כן, צעד נוסף בכיוון להפיכת זכויות החברות לזכויות אישיות שאינן ניתנות להעברה.

המבנה המשפטי המתאים לבעלות עובדים תלוי בכל מקרה במערכת גורמים מורכבת שאי־אפשר לדון בה כאן. חשוב לציין שטווח האפשרויות המשפטיות הוא רחב. ישנן תכניות של "קפיטליזם־עובדים", שנועדו לחתור תחת השפעת האיגוד המקצועי באמצעות חזון של "בעלות"; בו־בזמן הן בנויות מראש כך שאותה בעלות נשארת נחותה וללא שליטה. אך קיימות גם מסגרות משפטיות שתוכננו לבעלות עובדים דמוקרטית, שבהן יש לכל אדם קול אחד, העבודה שוכרת את ההון, וזכויות הבעלות הופכות בפועל לזכויות חבר שבסיסן בעבודה. אפשר להשתמש לשם כך במבנה של קואופרטיב עובדים מדגם מונדרגון, או באיסו"פ בעל מבנה דמוקרטי.

זכויות קנין או זכויות אדם?

עובדת יסוד היא, שזכויות קנין עלולות להתרכז בידיים מעטות, בעוד שזכויות אישיות מבוזרות מטבען. כל עוד העוצמה הפוליטית נבעה מבעלות על קנין, לא היה סיכוי שהתבססותם של בעלי קרקעות זעירים תשנה את הריכוז ההיסטורי של קנין ועוצמה. הדמוקרטיה הפוליטית נוסדה רק כאשר זכות ההצ־בעה הפכה להיות כללית, ללא קשר

לקנין – ובדרך זו הופרדה הריבונות הפוליטית בליל מזירת זכויות הקנין.

תולדות הקידמה החברתית הן תול־דות הפיכתן של זכויות קנין מסויימות לזכויות אנוש. מביטול העבדות ועד למהפכות הדמוקרטיות הפכה הקידמה את הזכויות החולשות על חיי בני־האדם מזכויות קנין לזכויות אנושיות או אישיות.

היום, הצעד המכריע הדרוש להתקד־מות החברתית היא דמוקרטיזציה של התעשיה, כלומר הרחבת הדמוקרטיה לתחום הכלכלי. בצפוי אפשר לנקוט שתי אסטרטגיות: אסטרטגיה של הרחבת זכויות הבעלות, ואסטרטגיה של הרחבת זכויות האנוש. הראשונה גורסת שמן הדין, כי השליטה בחיי העבודה של בני האדם תהיה מעוגנת בזכויות קנין מסו־יימות, אך יש "להרחיב" את מעגל הבעלות על זכויות אלו. השניה טוענת שזכות ההגדרה העצמית הדמוקרטית חייבת להיות זכות אנושית במקום העבודה – כפי שהיא כבר קיימת בתחום הפוליטי.

כל אחת מתפישות אלו מיוצגת במבנה משפטי לארגון חברה בבעלות העובדים: המבנה של איסו"פ קונוונציו־נלי, והמבנה של קואופרטיב–עובדים או איסו"פ שעבר תהליך של דמוקרטיזציה. בעיני בנקאים, פרקליטי תאגידים, מנהלים ופוליטיקאים שמרניים, האי־סו"פים נראים ריאליסטיים יותר, משום שהאיסו"פ הקונוונציונלי אינו קורא תגר על תפקידן המסורתי של זכויות הקנין בתעשיה. ריבויים של מועסקים שהם בעלי מניות זעירים – באמצעות הרחבת הבעלות "וקפיטליזם–עובדים" – לא יסכן את ההצבר ההיסטורי של קנין ועוצמה. במקרה הטוב יסתבכו העובדים במשחק שאינם מסוגלים לנצח בו. במקרה פחות טוב יפלגו האיסו"פים הקונוונציונליים את תנועת העבודה ויערערו אותה. הם אינם מדאיגים את בעלי העוצמה הכלכלית; הללו עשויים אפילו לתמוך ב"יוזמי רפורמות פופו־ליסטיים", שמשקיעים מאמצים בהרח־בתה ובפיזורה של הבעלות על הון התאגידים. זכויות קנין אפשר תמיד לרכז; רק זכויות אישיות חסונות בפני ריכוז. כל עוד ימשיכו "יוזמי הרפור־מות הפופוליסטיים" לעסוק במשחקי קנין, תישאר העוצמה תמיד באותן הידיים.

עממיות אמיתית חייבת לשנות את כללי המשחק, כך שהשליטה בתעשיה תתבסס על בני־האדם ולא על הקנין. כיוון הקידמה הוא לעבר דמוקרטיזציה בתעשיה, על־ידי העתקת השליטה בחיי העבודה מתחום הקנין לתחום זכויות האנוש, מעבר ל"בעלות מורחבת". האמ־צעים הטובים ביותר העומדים לרשותנו בנושא זה הן חברות דמוקרטיות בבעלות עובדיהן, מאורגנות באיגוד המקצועי ובנויות בקואופרטיבים של עובדים או כאיסו"פים דמוקרטיים.

הערות

1. Ellerman, David, "Theory of Legal Structure: Worker Cooperatives." JOURNAL OF ECONOMIC ISSUES. Vol. XVIII No. 3 (Sept. 1984), 861–891.

   Ellerman, David "Entrepreneurship in the Mondragon Cooperatives." REVIEW OF SOCIAL ECONOMY. (December 1984).

2. ICA MODEL BY–LAWS FOR A COOPERATIVE: Version II. (1984) Somerville MA: Industrial Cooperative Association.

3. Ellerman, D. and Peter Pitegoff, 1983. "The Democratic Corporation: The New Worker Cooperative Statute in Massachusetts." NYU REVIEW OF LAW AND SOCIAL CHANGE. Vol. XI No. 3. (Winter), 441–472.

יוסף רפאל בלאזי

הסוציולוגיה של שיתוף ובעלות עובדים

ב־1974 הוקם ה־ESOP* כמוסד חדש בארה"ב, מוכר על־פי חוקי המס הפדר־ליים. היום, האיסו"פ משמש מכשיר עיקרי לבעלות עובדים, אם כי ישנם גם דפוסים ארגוניים אחרים, כגון קואופר־טיב העובדים או היצרנים, צורות שונות של חברות מניות משותפות, ושותפויות למיניהן. כאשר חברה תורמת מניות או כסף לרכישת מניות ל־ESOT**, או כאשר האיסו"ט לווה כסף למטרה זו, הם זוכים בתמריצים על־ידי הפחתות ממס ההכנסה הכולל של החברה. זכות ההצבעה המת־לווה למניות מופעלת על־ידי נאמנים שיכולים להיבחר על־ידי המועסקים־הבעלים, והם יכולים גם להתמנות בדר־כים אחרות; זכויות ההצבעה יכולות להימסר לשליטתם הישירה של העובדים או להישאר בידי הנאמנים.

יש שני סוגי איסו"פ. לסוג הראשון אין מנוף פיננסי משלו; כאשר החברה תורמת כסף, קרן הנאמנות משתמשת בו כדי לקנות מניות באותה חברה. בסוג השני, קרן הנאמנות לווה כסף כדי לכונן את בעלות העובדים; החברה ערבה להל־וואה, והנאמנות משתמשת בה כדי לרכוש מניות בחברה; זו תורמת כסף לנאמנות כדי שאפשר יהיה לשחרר את המניות ולהקצותן לחשבונות האישיים של המוע־סקים־הבעלים. זהו איסו"פ בעל מנוף פיננסי; כושר המשיכה המיוחד שלו הוא בכך, שהחברה רשאית להפחית גם את קרן ההלוואה וגם את הריבית מסך המיסים שלה, הואיל וכל סוגי התרומה לאיסו"פ פטורים ממיסים. בשני המקרים החברה מקבלת את הערך הכספי של מניות העובדים, והעובד או העובדת אינם משלמים עבור המניות בהון או בחסכונות שבאותה עת נמצאים ברשותם. הם ישלמו עבור המניות באמצעות רוו־חיה העתידים של החברה. משפטית, האיסו"פים הם תכניות של מניות־הטבה והם מוגדרים בחוק מס ההכנסה הפדרלי כתכניות דחויות של פיצוי מועסקים.

משמעות "הבעלות" שהעובד זוכה בה תלויה במאפיינים משתנים של האיסו"פ: א) הגדרת המושג "מועסק"; ב) הימצאותן של זכויות הצבעה; ג) מבנה ההצבעה; ד) דרך הקצאת המניות; ה) מי בוחר את נאמני האיסו"פ; ו) הסמכויות המוקנות על־ידי המניות ז) דרך חלוקת המניות; ח) גודל החלק בבעלות; ט) מי בוחר את מועצת מנהלי החברה.

סך כל תשעת הגורמים האלה נותן את התשובה לשורה של שאלות: מה המניעים האמיתיים? בידי מי העוצמה? כיצד מוגדרת הבעלות באותו איסו"פ בפועל? אולם, כפי שיתברר מניתוח מבני זה, לא קל לעמוד על טבעו של איסו"פ.

מתוך הרצאה שניתנה ב"אגודה למחקר יחסי עבודה", דאלס, טקסאס, 1985. שלא כדרכנו, אנו מפרסמים הפעם נייר עבודה שעוד לא הופיע בדפוס, בגלל הענין שנושא זה עורר לאחרונה בישראל. גירסה מפורטת יותר של מאמר זה עומדת להתפרסם בקרוב באחד מכתבי־העת המקצועיים.

המחבר הוא ד"ר לסוציולוגיה ומנהל "הפרוייקט ללימודי הקיבוץ" באוניברסיטת הרווארד.

---

* Employee Stock Ownership Plan

** Employee Stock Ownership Trust

שהרי ניתן לצרף מספר גדול של מאפיי־נים המחזקים את שליטת המועסקים באיסו״פ עם מאפיין לא־דמוקרטי אחד או שניים - ולהגיע בסופו של דבר לאיסו״פ לא־דמוקרטי בעיקרו.

מגמות בבעלות מועסקים

השפעת בעלות המועסקים על משק העבודה, ועל העבודה המאורגנת במיוחד, וכן הציפיות שעשויות להיות לפועלים בחברות בבעלות המועסקים ביחס לזכו־יותיהם ולאופי יחסי העבודה שלהם, מחייבות נסיון להבהיר את חשיבות התופעה.

על־פי אומדן ״המרכז הלאומי לבע־לות פועלים״ משתייכים היום שבעה מיליון פועלים ל־7,000 איסו״פים. מערי־כים שמיליון עד מיליון וחצי מפועלים אלה שייכים לחברות שבעלות הפועלים בהן עולה על 20%; חצי מיליון פועלים הם בקבוצת־משנה של 700-900 חברות, שבעלות הפועלים בהן מגיעה ל-51%. המרכז ערך רשימה מפורטת של מפעלים שנרכשו על־ידי הפועלים כדי למנוע את סגירתן. בניגוד לדעה המקובלת, שניזונה מתשומת הלב המוגזמת של אמצעי התק־שורת, אלו מהוות פחות מ־5% מ־700-900 החברות בבעלות פועלים. מספרים אלה מייצגים צמיחה של 25% בבעלות מועס־קים מאז 1981 - השנה הקרובה ביותר שביחס אליה אפשר לראות את דו״ח המחשב של רשויות המס; באותה שנה כבר היוו הפועלים בפירמות מכל הסוגים האלה (100% עד +0) 7% מכוח העבודה במגזר הפרטי. אנו מעריכים שתוך 30-50 שנה יימצאו יותר פועלים בחברות של בעלות העובדים (20% ולמעלה) מאשר בחברות במגזר הפרטי שבהן יש עבודה מאורגנת באיגוד המקצועי. אם האיגוד המקצועי יחליט לארגן את מגזר העסקים הקטנים, שבו מרוכזות רוב החברות בבעלות המועסקים ומן הסתם גם יכלול אותן בעתיד, תיתכן צמיחה משולבת של שתי התנועות.

בעלות מועסקים: גורמים לצמיחתה

שבעה גורמים מסבירים את הגידול בבעלות המועסקים: ראשית, בעיית ההמ־שכיות בעסקים קטנים מצליחים. כ־60% לשנה מהחברות החדשות בבעלות המוע־סקים עשויות לבוא ממקור זה. על־פי תחיקת מיסוי מ־1984 זוכים בעלי עסקים קטנים, שמוכרים את העסק לעובדיהם באמצעות איסו״פ או קואופרטיב עובדים, בפטור ממס על רווחי הון בתנאים מסו־יימים. תחיקה זו, וכן שינויים במיסי הרכוש שמעודדים בעלות מועסקים, יאיצו התפתחות זו, הן במתכונת בעלת המנוף הפיננסי והן בזו שבלעדיו.

שנית, מו״מ על זכיונות. הפועלים רכשו בדרך זו מעל ל־20% בהון העצמי של קרייזלר, ״איסטרן איירליינס״ ו״קפיטל איירליינס״ (חברות תעופה). והענין מתפשט במהרה בתעשיה זו. על־פי הסכמי עבודה שנחתמו ב־1983, 56% מפועלי הייצור במגזר הפרטי לא זכו לתו־ספת שכר או להורדה בשכרם בשנתו הראשונה של חוזה העבודה (לפי דוד וסטיבן בלום, מאוניברסיטת הרווארד). הנתון להשוואה מ־1980 היה 1%. האיגו־דים המקצועיים שהתנגדו קודם לכן לתפישה זו, מאמצים אותה עכשיו - לא בשל סגולותיה, אלא כחלק מהחלטה אסטרטגית להתערב בהתפתחות הכלכ־לית, ביצירת מקומות עבודה ובשימורם. איגוד עובדי הפלדה של ארה״ב החליט שבעלות מועסקים והשתתפות פועלים הם אבן פינה באסטרטגיה שנועדה להציל את תעשיית הפלדה האמריקנית; נציגי האיגוד חוזים ששורה של חברות פלדה תהפוכנה לאיסו״פים במרוצת השנה הקרובה.

שלישית, האופציה לניהול יעיל של משאבים פיננסיים ואנושיים, שברכישת מפעלים על־ידי איסו״פים בעלי מנוף פיננסי. הטבות המיסוי של האיסו״פ מאפשרות לחברות ללוות את ההון הדרוש לרכישת מניות העובדים ולנכות את הקרן ואת הריבית ממס ההכנסה. רכישת החברה ״סקוט את פצר״ על־ידי

״קלסו ושות׳ ״, וכן 40% השייכים לעובדים ב״פיליפס פטרולאום״ החדשה מדגימים גורם זה.

רביעית, בעלות מועסקים כהגנה בפני השתלטות גורמי חוץ; כאן יכול האיסו״פ לשמש אמצעי הגנה כנגד השתלטות עתידה או מחסום הגנתי מידי - כמו בהשתלטות המועסקים על חברת הטקסטיל ״דן ריבר״, בעת המאבק עם קבוצת ״איקאן״.

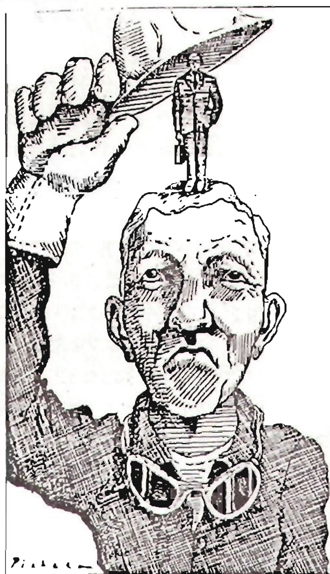
חמישית, יותר חברות חדשות בבעלות פועלים והתפשטות בעלות המועסקים בחברות קיימות, יש בהן כיוון חדש בניהול משאבים אנושיים. חברות כאלו התרבו גם בזכות ההון המסובסד של איסו״פ והודות לתיקון רדיקלי בחוק המיסוי, המרשה לבנקים לנכות 50% מהכנסתם מהלוואות לאיסו״פ ממס ההכנסה. ישנם בנקים שמציעים עכשיו לעסקים בבעלות המועסקים הלוואות בשער ריבית נמוך בכמה נקודות מזה שנקבע ללווים מועדפים. העובדה שחברות בעלות מוניטין בציבור, כגון ״איסטרן איירליינס״ (חברת תעופה), נמצאות בבעלות מועסקים, והצלחתן של חברות חדשות כגון ״פיפלס אקספרס איירליין״ (חברת תעופה - 33% בבעלות העובדים) מעודדת התייחסות חדשה לרעיון כולו; זו רחוקה שנות־אור מהגישה הצרה של שנות השבעים המוקדמות, כאשר תכניות לבעלות מועסקים נתפשו בדרך כלל כתוספת הטבות, שמעולם לא חרגו מאחוזי שליטה מעטים במניות החברה.

שישית, מתגבשת אסטרטגיה של שיתוף פעולה בין העובדים להנהלות. וגם כאן משמשת חברת ״איסטרן איירליינס״ דוגמה: בשילוב הבעלות עם כוחות משימה, ובתכנית רחבה למעורבות המועסקים בכל מערכת החברה על־מנת להעלות את הפריון ולנהל את חברת התעופה תוך שיתוף מוגבר של כל הנוגעים בדבר. אוניברסיטאות הרווארד ובריגהם, בשביל משרד העבודה הפדרלי, תערוכנה מחקר על חברה זו.

שביעית, נסיגה הדרגתית של שיטת הפיצוי על־ידי שכר קבוע. יתכן שהשיטה המתגבשת תהיה מורכבת משכר יסוד בצירוף פיצוי דחוי באמצעות הון עצמי, ומערכת תגמולים הכרוכים בעליית הפריון ומעורבות העובדים. רק מחקר אובייקטיבי קפדני יוכל לקבוע את הפוטנציאל האמיתי של מגמה זו: האם הטיעונים הארגוניים והכלכליים בזכות חברות בבעלות המועסקים הם נכונים? באילו מצבים אותם טיעונים יהיו תקפים? והאם יש לראיות אלו השלכות ביחס לארגונים עיסקיים בדרך כלל?

ההשפעה על מדיניות העבודה

במגזר חדש זה לא תהיה עוד אפשרות לווסת את יחסי העבודה באותה מידה של יעילות על־ידי הגישה המסורתית של הממשלה לחוקי העבודה, של האיגודים המקצועיים לתפקידם במערכת, ושל עולם העסקים בתפישתו את זכויות ההנהלה. פועלים יהיו בעלים ויזמים ומנהלים יעבדו איתם או מטעמם בחברות חדשניות וקואופרטיביות יותר ויותר. תיוולד צורה חדשה של ארגון עסקים או עבודה - **ארגון של עבודה ועסקים**. חוק יחסי העבודה הלאומי מגן על זכותם של הפועלים לארגון עצמי,

ציור מאת אנריק צ׳אגויה (פיחטה)

למו"מ קיבוצי ולהליכים דמוקרטיים בהקמת ארגון של עובדים. כל אלו הן זכויות שהממשלה אוכפת אותן, ולא הפועלים עצמם. אך כאשר כוח העבודה הוא גם הבעלים וגם הפועל, ובהתחשב במסורת חוקי העבודה האמריקניים, עשויות זכויות אלו להחליף צורה: יתכן שזכות הארגון העצמי, זכות ההשתתפות בדיון על מדיניות החברה והזכות להלי־כים דמוקרטיים בדרכי הארגון יהפכו לזכות **פנימית** של החברה, ולא של האיגוד המקצועי הנמצא מחוצה לה.

תחום "בלתי־מכוסה" בחוק הפדרלי החולש על האיסו"פים עתיד לאיים איום רציני על זכויות הפועלים. חוק האיסו"פ קובע, כי בחברות ציבוריות שיש בהן בעלות עובדים, המניות **חייבות** לשאת זכויות הצבעה; חברות "ציבוריות" בסקטור הפרטי, לעומת זאת, **יכולות** להתארגן בלי שלעובדים תהיה זכות הצבעה בתוקף המניות שבידיהם – אפילו כאשר הם מחזיקים ברוב או ב־100% מהבעלות. ציינו לעיל את מערכת המאפ־יינים של האיסו"פ, המגבילים את זכויות העובדים–הבעלים, (אף כי הנתו־נים הזמינים ברגע זה מאפשרים התייח־סות לזכויות הצבעה בלבד). **הבעיה רצינית בגלל עליונותן המספרית של החברות "הציבוריות" בסקטור הפרטי, ללא זכויות הצבעה.** לפי אומדן של המרכז הלאומי לבעלות מועסקים, 95% מן החברות שבהן יש רוב לבעלות העוב־דים, הן חברות מסוג זה. זה נכון גם לגבי חברות שבהן המועסקים מחזיקים 20%–50% מהבעלות. המרכז מסיק מהנתונים הזמינים ש־85% מ־7,000 האיסו"פים הקיימים אינם מעניקים זכות הצבעה לעובדים. חברות, שבהן בעלות המועס־קים עולה על 51%, אינן מעניקות זכויות הצבעה ב־43% מן המקרים שנסקרו; חברות שבהן בעלות המועסקים נעה בין 20%–50% נוטות להגביל עוד יותר את זכויות ההצבעה, אף כי לגבי קבוצה זו אין להשיג אומדנים אמינים. יש יסוד להנחה, שכל האומדנים האלה גבוהים גם משום שהמדגמים לא היו מקריים, והחברות שבהן יש השתתפות פועלים יוצגו כנראה מעבר למשקלן היחסי הכולל. עם זאת, המגמות שהתגלו מוכיחות בעליל, כי יש סיבה לדאגה. על־פי הנוהלים המקובלים באיסו"פים, סביר להניח שאפילו אלה המעניקים לעובדים זכות הצבעה, יש להן מאפיינים אחרים המבטלים את אופיים הדמוקרטי.

המגמה המעודדת בעלות עובדים הופכת למעשה למגמה של ביטול זכויות ההצבעה של בעלי המניות לפחות במח־צית המקרים, כאשר אלה הם פועלים – וזאת על־פי אומדן שמרני. אם כן, פועלת מגמה להגבלה חמורה של זכויות העוב־דים כאשר הללו הופכים לבעלים. לבעלות המועסקים עשויה להתלוות מגמה פוליטית, שתצמצם את השפעת העובדים ככל שיהיו מעורבים יותר בחברות עסקיות. חוק העבודה האמריקני מגביל את זכויות ההנהלות. מה הצידוק לכך שזכויות אלו קרובות יותר לזכות אבסולוטית, כאשר הבעלים הם פועלים? האם רצוי שחוק פדרלי יגן על זכויות הפועלים כבעלים, או רצוי להעניק לאיגוד המקצועי את זכות ההגנה על פועלים כבעלים? החוק שמסדיר בעלות מועסקים הופך את האופי הדמוקרטי של ארגון העבודה ואת הגבלת זכויות ההנהלה **לאופציה בלבד** במסגרת הארגו־נית של עבודה ועסקים שהולכת ומתגב־שת. כך, למעשה, מעוותים את רוחה, אם לא את כתבה, של מדיניות העבודה הלאומית שלנו.

שיתוף פעולה בין עובדים להנהלות?

מחקר שנעשה ב־1984 מטעם הבורסה של ניו־יורק מציג לראשונה סקר רחב של תכניות העיסוקות במשאבים אנושיים, תוך הדגשת השיתוף בין העובדים להנהלות בקבלת החלטות וחלוקת הרווחים. אחת מכל שבע חברות המעסיקות מעל 100 עובדים מפעילה תכנית כלשהי בכיוון זה, ומעורבים בכך 13 מליון עובדים, שהם מחצית כל המועסקים בתאגידים. 15% מכל החברות בארה"ב המעסיקות יותר מ־500 איש, יש להן שיטה כלשהי של שיתוף ברווחים, כולל בעלות פועלים. ההסתברות של

קיום "חוגי איכות" היא פי ארבעה בחברות שמפעילות תכניות מכל סוג שהוא לרכישת מניות מאשר בחברות אחרות בגודל דומה. מועסקים מחוץ להנהלה משתתפים בקבלת החלטות ב-63% מהחברות המפעילות תכניות של פריון קבוצתי, ב-70% מהחברות שבהן יש השתתפות ברווחים, וב-82% מהחברות המפעילות תכניות לרכישת מניות. דומה שבעלות פועלים ושיתוף פועלים, שעד עתה התפתחו בעיקרן כמגמות נפרדות שאינן מיוצגות באותה חברה, עשויות להשתלב עתה, כמו למשל ב"איסטרן איירליינס". חברה זו הצליחה לפחות להבטיח, באמצעות המבנה שלה, את הגנת זכויות העובדים לארגון עצמי, להתיעצות בעניני ניהול ולהליכים דמוקרטיים, שעה שהם הצטרפו לחברה בתפקיד יזמים.

בניגוד לאופי האחראי של "איסטרן" המקרה של חברת "סאות בנד לית' " מוכיח, שהחלשת מעמד העובדים כבעלים אינו נוגע רק לזכות ההצבעה. חברה זו נמצאת 100% בבעלות הפועלים וניתן, לפי התקנות, להעביר את זכות ההצבעה לידיהם. ההנהלה שכנעה את העובדים להסכים למועצת מנהלים שנתמנתה על-ידה, וכן לקבוצת נאמני איסו"פ שבעצמם מחליטים על המשך כהונתם. כאן מתקשים העובדים לקבל מההנהלה אפילו את המידע האלמנטרי ביותר אודות החברה. (- - -) מנהלים המשתתפים בתכנית מוחזקים גם כ"עובדים" - אך קשה לקבל את הרעיון שבחברה, שמאה אחוז מבעלותה בידי העובדים, הם יהיו מנותקים לחלוטין משיטת הבחירה של מועצת המנהלים ונאמני האיסו"פ, ושהחלטות מכריעות לאותה החברה מתקבלות שם בלי שיתוף העובדים.

סנטור ראסל לונג, מי שעמד בראש מנסחי החוק המסדיר את מעמד האיסו"פ אימץ ב-1982, בנאום באוניברסיטת הרווארד, את עקרון השליטה המשמעותית של הפועלים בחברות שהן בבעלותם; כן הביע את תקוותו לשיתוף פעולה הולך וגדל בין העובדים להנהלות. שעה שהחוק נוסח, אי-אפשר היה לחזות שהאיסו"פים יחרגו מהתחום של תכניות הטבה משניות, מבוססות על תמריצי מיסוי, ומתחום מכשירי החשבונאות, ויהפכו חלק במגזר חדש, מתגבש והולך: ארגון של עבודה-ועסקים, שהשלכותיו לטווח ארוך רק מתחילות להתבהר. יתכן שכאן נודע תפקיד חדש לאיגוד המקצועי: לחנך ואף לארגן פועלים שאינם משתייכים אליו, המעורבים או עומדים להיות מעורבים במפעלים מעין אלה; תפקיד זה כולל התמודדות עם חובה חדשה, משמע חובת הבעלים ליזום העלאת הפריון על-ידי גישות חדשות לשיתוף פעולה בין העובדים להנהלות. (- - -)

מנהלים, יזמים ועורכי הדין המייצגים אותם, וכן בנקאים שעוסקים בהשקעות, מנהלי חשבונות ויועצים ארגוניים, רואים תכופות את בעלות המועסקים ככלי פיננסי או כאמצעי אסטרטגי, ש"מרכיבים" אותו בתוך חברה - כדברי האיגרת של איגוד האיסו"פים האמריקני. בעלות המועסקים עשויה להפוך למשחק משפטי שנועד להבטיח את השתתפות הפועלים בהון העצמי, ולמנוע צורות אחרות של שיתוף פעולה בין העובדים להנהלות, תוך כדי הקפדה על אי-חריגה מגבולות החוק. אין, לפי שעה, ראיות ברורות שמתרחשת תזוזה משמעותית בתפקידי העובדים וההנהלות.

כדאיות ודמוקרטיה

ברם, השינוי בתפקידים יכול לשמש מקור לחידוש. הרחבת העשיה הכלכלית יכולה לבוא כתוצאה מן ההיבטים הפיננסיים של בעלות המועסקים: הון זול יותר בגלל תמריצי מיסוי. עלות עבודה פחותה או גמישה בשווקים תחרותיים, משום שמנהלים ועובדים בוחרים בקיצוץ עלות העבודה או מחליפים פיצוי כספי בהון עצמי מושקע; שילוב של שכר יסוד בתגמולים גמישים, מבוססים על גידול בפריון; יכולתם של העובדים לשמש בנקאים, שעה שהם מפחיתים את עלות ההון

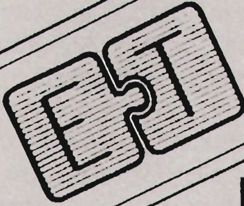
בחברה על־ידי רכישתה בעזרת מנוף פיננסי. אם טוענים שהקשר בין בעלות מועסקים להרחבת העשיה הכלכלית הוא אוטומטי ומוכח, הרי רק בהקשר זה אפשר לדבר על קשר ישיר למדי. יש להבהיר שסוג החידוש כאן הוא פיננסי; אין הוא נובע מתחושה מעורפלת כלשהי של "עבודה קשה ומתוחכמת יותר", שחסידים נלהבים של בעלות המועסקים מייחסים אותה לא פעם ללא בדיקה לחברות מעין אלו. העובדים וההנהלות יכולים לעצב מיגוון רחב של הליכים בלתי-פורמליים, בהתאם לצרכיו של כל מפעל, ואלה יכולים לשמש מקור לרעיונות ייחודיים על עבודה מאומצת ומתוחכמת יותר, שיפור הניהול ותהליך הייצור, שיפור התוצר והשוק של הפירמה, או העלאת איכות חיי העבודה. אין ערובה שחידושים מעין אלה ישפרו מיד את הפריון או את הביצועים הכלכליים, אך מחקרים רבים והסקר של הבורסה בניו־יורק מצביעים על פוטנציאל אדיר שטמון במגמה זו.

אפשר לארגן בעלות מועסקים באורח דמוקרטי; ושיתוף פעולה בין העובדים להנהלות יכול להניב פירות כלכליים. אבל אין להסיק מכך, שבעלות המועסקים אכן תהיה לצורה של דמוקרטיה כלכלית, או ששיתוף פעולה בין העובדים להנהלות אמנם יוליד הצלחה כלכלית.

בעלות המועסקים מונעת כרגע על־ידי הון מוזל, עלות עבודה פחותה או גמישה ושיתוף פעולה בין העובדים להנהלות - לפי אותו סדר. עדיפותו של ההון הזול כגורם מניע נובע מזיהוי בעלות המועסקים עם איסו"פ (וצורות בעלות אחרות, כגון קואופרטיב העובדים שזוכות עתה להטבות דומות על־פי החוק) אבל בסופו של דבר תלויה יעילות "המנוע" של בעלות המועסקים, הניזון מהטבות מס, במצבה הכולל של החברה החדשה בתחום המיסוי, בין אם היא כבר פועלת, ובין אם היא עדיין בתכנון. (---)

אם רעיונות מקיפים יותר, כגון שיתוף פעולה בין עובדים להנהלות, יזכו לתמיכה ציבורית גוברת ויוכיחו שהם מסוגלים להשפיע בפועל על פריון ותפקוד החברות, יתכן שחברות מסויימות יראו בשיתוף בין העובדים להנהלות היבט של בעלות המועסקים השווה או העולה בחשיבותו על תמריצי המס. אף כי אי־אפשר לחזות איזו צורה תלבש תופעה זו בעתיד, ברור שנסיון נוסף באותו תחום יוביל להרחבת המאמץ לאמוד את השל־כותיה של בעלות המועסקים על כל חברה - במונחים של הון מוזל, עלות עבודה פחותה או גמישה ושיתוף פעולה בין העובדים להנהלות. שתי תנועות חברתיות, שהיו נבדלות למדי במגזר העסקי של שנות השבעים - שיתוף פועלים (כולל איכות חיי העבודה ו"חוגי איכות") ובעלות פועלים - מתחילות כאן להתמזג כחלק מנסיון רחב יותר לבנות מחדש את היחס בין העובדים להנהלות בתת־מערכת משמעותית של חברות אמ־ריקניות. בשנות השבעים שימשו תמריצי המס, שניתנו לבעלות מועסקים, כמו בנזין שנשפך לאש החלשה של שיתוף פעולה בין העובדים להנהלות. המדיניות הממשלתית ביחס לבעלות המועסקים אכן הגדילה את הלהבה. אם העצים, המזינים את מדורת שיתוף הפעולה בין עובדים להנהלות בשנות השמונים, יבערו מאליהם, יתכן שינוי במידת הרלוואנטיות של תמריצי המיסוי.

בניתוח חברתי זה, ניסינו להראות שמבנה בעלות המועסקים ושיתוף העובדים, והתפתחותם האפשרית בעתיד, מעמידים במבחן את עוצמתם, יוקרתם ומשאביהם של העובדים, ההנהלות והממשלה כאחד. האומדנים המספריים הגסים מחייבים סקירה בעומק, אך ביקורתנו ביחס למבנה מעלה בעיות מטרידות. אם יוצאים מן ההנחה, ששיתוף פעולה גובר בין העובדים להנהלות הכרחי כדי להרחיב את כושר התחרות של המגזר הפרטי, ואם בעלות המועסקים אמורה להיות חלק מתמורה זו ואמורה לשמש מניע להשתתפות יעילה יותר של פועלים בחברות - כי־אז נמצאו בעיות מוחשיות שהעובדים, ההנהלות והממשלה חייבים לבחון אותן בקפדנות.

תכנית לפיתוח קואופרטיבים-אוסטרליה

התכנית לפיתוח קואופרטיבים הוכנה בגלל הפוטנציאל הטמון בקואופרטיבים לקיים ו/או ליצור מקומות תעסוקה, ולהביא לדמוקרטיזציה של מקומות העבודה על־ידי בעלות פועלים ושליטתם במפעלים עסקיים: דמוקרטיה במקום העבודה - בדרך קואופרטיבית.

קואופרטיב הוא התאגדות פורמלית, מעוגנת בחוק, של פרטים, בדרך כלל בעלי אמצעים מוגבלים; הם התאגדו מרצונם החפשי, כדי להשיג מטרות כלכליות משותפות על־ידי הקמתם של מפעלים עסקיים, שבהם הבעלות והשליטה מתנהלים באורח דמוקרטי. במדינת ויקטוריה, הקואופרטיבים רשומים במסגרת חוק הקואופרציה מ-1981.

כל הקואופרטיבים הם גופים משפטיים מעוגנים בחוק, ואפילו קואופרטיב של פועלים הוא מבחינה משפטית "המעביד" של עובדיו-חבריו. הקואופרטיבים כפופים לחוק הכללי, לתחיקה ספציפית ולתקנות שמסדירים את אופן תפקודם כעסק, ואת הדרך שבה הם מייצרים, מוכרים ומפרסמים סחורות או שרותים. כל הקואופרטיבים חייבים לשמור על השכר ותנאי העבודה שנפסקו בבוררות. זכותם של הפועלים להצטרף לאיגודים מקצועיים מעוגנת בחוק. נסיון למנוע מהם הצטרפות לאיגוד מקצועי הוא עבירה על החוק.

"קואופרטיבים של הסבה" הם מפעלים עסקיים קיימים (של אדם אחד, שותפות או חברה) ההופכים את עצמם לקואופרטיב.

תכנית המפעל

תכנית המפעל היא הבסיס ליכולת קיומו הכלכלית של הקואופרטיב. תכנית המפעל היא מסמך כתוב המתאר את מטרותיו ואת יעדיו של הקואופרטיב, ומפרט את הצעדים שינקטו כדי להשיג מטרות ויעדים אלה.

תהליך הפיתוח של תכנית המפעל צריך להיות דמוקרטי - תהליך שמערב את כל המשתתפים, והם מגיעים באמצעותו להבנה ולקונסנסוס על מטרות הקואופרטיב, יעדיו והאסטרטגיה שלו.

מתוך חוברת של המשרד לתעסוקה והכשרת עובדים של ממשלת ויקטוריה, אוסטרליה, 1985. הופיעה כפרסום ממשלתי רשמי, למען הפצת הרעיון הקואופרטיבי. Ministry of Employment and Training (ET)

תכנית המפעל תכלול את המטרות ואת היעדים של הקואופרטיב. היא תציג ותסביר את המבנה הארגוני ואת הניהול, וכיצד אלה משקפים ומחזקים את מחוייבות הקואופרטיב לאידיאולוגיה של דמוקרטיה תעשייתית, הלכה למעשה. התכנית גם תקצה את השותפים בקואופרטיב לעבודות השונות - תוך הצגת מידע רקע על נסיונם ומיומנויותיהם. להלן תדון התכנית בתוצר ו/או השרות המוצעים - שיתבססו על מחקר של אפשרויות היישום ואסטרטגיית שיווק. תכנית המפעל תכלול גם מדיניות של יחסי עבודה, שענינה היחסים עם האיגוד המקצועי וההשתייכות אליו, שוויון בהזדמנויות תעסוקה, בריאות ובטיחות בתחום התעסוקה. כן תיכלל בה תכנית חינוך והכשרה. לבסוף, תוצג בה תחזית פיננסית למשך שנתיים - זרימת מזומנים, רווח והפסד ומאזנים. תכנית המפעל תמזג את המאפיינים הקואופרטיביים, הדמוקרטיים והעסקיים.

תכנית המפעל משמשת בעיקר למטרות הבאות:

מכשיר סיוע למימון: מן הדין שתכנית המפעל תספק יותר מידע משנדרש על־ידי מוסד מממן או מלווה. זהו מסמך התכנון הבסיסי של הקואופרטיב.

תרשים: תכנית המפעל משמשת תרשים לפתיחה, לתפעול ולהרחבת הקואופרטיב. כפי שבנאי מכין תרשימים לפני שיתחיל בבניית בית, כן צריכים אנשים המקיימים קואופרטיב לתכנן את פעולותיהם לפני ישומן.

מימון יסוד

המשרד לתעסוקה והכשרת עובדים מגיש, באמצעות התכנית לפיתוח קואופרטיבים, סיוע טכני ו/או פיננסי לעסקים קואופרטיביים מוצעים, חדשים או מבוססים, אשר:

1. מוכיחים יכולת קיום כלכלית בפועל ו/או בכוח, תוך פרק זמן סביר.
2. מיישמים הלכה למעשה עקרונות קואופרטיביים העולים בקנה אחד עם סעיף 1.
3. מוכיחים מחוייבות לדמוקרטיזציה של מקומות העבודה, העולה בקנה אחד עם סעיף 1.
4. יוצרים ו/או מקיימים מקומות תעסוקה בקואופרטיבים נתמכים, העולים בקנה אחד עם סעיף 1.

בין קואופרטיב שמקבל מימון יסוד לבין שר התעסוקה והכשרת העובדים נחתם חוזה. החוזה מתבסס על תכנית המפעל.

חובת הקואופרטיב לקרוא, להבין ולקבל את רוחו ואת תוכנו של החוזה. קואופרטיב המקבל מימון יסוד חייב למלא אחר כל התנאים והתקנות שבחוזה. אין זה מן התבונה לחתום על חוזה, אלא אם כן מבינים ומקבלים את התנאים שבו. חובות האחריות הנדרשת מפורטים באורח ברור.

החוזה מגביל במפורש את מחוייבותו הפיננסית של המשרד לתקנות ולתנאים אלה. התוצאה של אי־ציות לתקנות ולתנאים של החוזה יכולה להתבטא בהפסקת המימון ו/או החזרת הכסף, ו/או הטלת תנאי מימון נוספים.

המשרד נותן עדיפות במימון יסוד לקואופרטיבים של עובדים, לקואופרטיבים של הסבה ולקואופרטיבים המשתייכים לאיגוד המקצועי. קואופרטיבים צרכניים, שאינם מעודדים בעלות או פיקוח של העובדים, אינם מועמדים לסיוע. קואופרטיבים לאשראי, לטיפול בילדים ולשיכון אינם באים בחשבון למימון יסוד.

■

המינימום הנדרש בדמוקרטיה תעשייתית כולל את הנוהלים הבאים:

1. כל העובדים הם חברי הקואופרטיב.
2. יש חוזי עבודה לכל העובדים, והם מבוססים על השכר שנפסק או על שכר תעשייתי והתנאים הנלווים אליהם – על־פי הגבוה שבין השניים.
3. עובדים נבחרים למועצת המנהלים.
4. קיימים הליכי ערעור גלויים והוגנים.
5. לכל העובדים יש זכות להשתתף ולקבל רשות דיבור בישיבות מועצת המנהלים.
6. סדר היום וההחלטות של ישיבות המועצה מופצים בקרב כל העובדים, בעוד מועד לפני הישיבה.
7. העובדים משתתפים בבחירת המנהלים.
8. כל העובדים מקבלים מידע עסקי הכולל דיווח פיננסי חודשי; לכולם יהיה מידע הרקע הדרוש כדי להבין את הדיווח, ואת ההזדמנויות להתכנס ולדון בו.
9. מעבדים תכנית חינוך והכשרה אינדיווידואלית וקולקטיבית לכל העובדים, שמטרתה לפתח מיומנויות בתחום הטכני והעסקי, ובקבלת החלטות.
10. כל העובדים לוקחים חלק בהחלטות על שכירות ופיטורין.
11. קיימת שיטה ליישום חובת הדיווח של ההנהלה בפני כל העובדים.
12. אסיפות עובדים סדירות במהלך יום העבודה, על בסיס שבועי, דו־שבועי או חודשי.
13. כל העובדים מעורבים בתהליך התכנון, כולל התכניות לפיתוח המפעל.

תוכניות חינוך והכשרה

שני קורסים חדשניים בתחום הקואופרציה נמצאים בתהליכי פיתוח: 1. קורס למעונינים בדרך הקואופרטיבית, לאנשים ולקבוצות המעונינים לבחון את הנימוקים בעד ונגד הקמת עסק קואופרטיבי. 2. קורס למפעלים קואופרטיביים, המקנה השכלה פורמלית והכשרה לקבוצות, תוך שהן עוסקות במחקר אפשרויות היישום ומכינות תכניות מפעל.

שני הקורסים ייחודיים לאוסטרליה, בהיותם חלוצים בחינוך ובהכשרה למפעלים עסקיים קואופרטיביים. תוכן הקורסים חורג מעבר לסוגיות המעשיות של הקמת עסק ופיתוחו; הוא כולל אידיאוליגה קואופרטיבית, הלכה למעשה, דמוקרטיה תעשייתית במקום העבודה, תולדותיו ותפקידיו של האיגוד המקצועי, בטיחות ובריאות בתחום התעסוקה, ויחסי עבודה.

המשרד לתעסוקה ולהכשרת עובדים מארגן סדנאות מידע במקומות ובמועדים הדרושים, משני סוגים: סדנאות מתחילים וסדנאות הסבה.

את תכנית הסדנאות משלימה סדרת חוברות נפרדות על דמוקרטיה תעשייתית, יחסי עבודה, בריאות ובטיחות בתחום העבודה, תעסוקה חיובית, קואופרטיבים להסבה, הצגת קואופרטיב העובדים, שאלות על קואופרטיב עובדים, קני־מידה ליכולת קיום כלכלית ותכניות מפעל. כן ניתן לקבל מחקרים על קואופרטיבים קיימים.

המשרד מארגן, לפי הצורך, גם סדנאות וקורסים לנושאים מיוחדים, למיומנויות ולשפות.

הוקמה ועדת קורסים המפתחת קורסים ומייעצת בכל הנוגע להם.

new left review

רלף מיליבנד

על מה הוויכוח בתנועת העבודה?

מאז שנות השבעים המאוחרות הוציא השמאל כמות אדירה של כתובים על הצרות שפקדו את מפלגת הלייבור ואת תנועת העבודה כולה. החיפוש אחרי הסברים ותרופות התגבר מאז הנצחון השמרני השני, בבחירות 1983, ואין זה מפתיע: רוב מרשים אישר את שלטונה של ממשלה ריאקציונית במיוחד - למרות אבטלה המונית, ערעור שרותי הרווחה והקהילה, ואי־יכולתה הגלויה של הממשלה לעצור את הנסיגה הכלכלית של בריטניה, ולא כל שכן להפוך את כיוונה. אלה ימים קשים לשמאל כולו; טבעי ורצוי שהם יולידו חשיבה אינטנ־סיבית וחדשה כדי לאתר את החולי ולהציע דרכי ריפוי. אלא שלדעתי, המג־מות אשר שלטו בכתובים של השמאל במרוצת השנים האחרונות אינן מצביעות על פתרונות סוציאליסטיים לבעיות השעה: הן מהוות מעין "רוויזיוניזם חדש", שיש בו נסיגה מובהקת מכמה עמדות יסוד סוציאליסטיות. במקום התוויית דרך למוצא מן המשבר, אנו רואים ביטוי חדש לאותו המשבר, והוא תורם תרומה מכובדת לחולי, לבלבול, לאבדן הבטחון ואף לייאוש, שכה פגעו בשמאל בשנים האחרונות. התופעה אינה מוגבלת, כמובן, לבריטניה; היא לבשה צורות הרסניות וממאירות הרבה יותר בארצות אחרות, במיוחד בצרפת - שם היא הפכה לנסיגה רבתית אל תוך היסטריה ועירפול אנטי־קומוניסטיים.

הרוויזיוניזם החדש הוא גל שני מסוג זה שעובר על בריטניה מאז מלחמת העולם השניה. הגל הראשון הופיע בשנות החמישים והגיע לשיאו עם נסיונו של יו גייטסקל לשנות את אופיה של מפלגת הלייבור תוך תזוזה ימינה. הגל ההוא שאב כוח ממפלות הלייבור בבחי־רות 1951, 1955, ו־1959, אך לא הן הולידו אותו. הסיבה האמיתית היתה בהחלטתם של מנהיגי מפלגת העבודה (והאיגודים המקצועיים) לשחרר את המפלגה ממחוייבותה הסוציאליסטית ולחזק את בכורתו של הימין לעומת השמאל. המפלות בקלפי רק חיזקו את אמונתם של מנהיגי הלייבור, שמחוייבות סוציאליסטית היא טורח בלתי־נסבל במונחים אידיאולוגיים, פוליטיים ואלק־טורליים.

מתוך new left review, מס. 150, אפריל 1985.

מאמר זה, אף כי נכתב על רקע בריטי, משקף ויכוח שקיים בתנועת העבודה בכל העולם. בגלל אורכו, נאלצנו לקצר מאד את חלקו השני הדן בניתוח המצב הפוליטי האקטואלי בבריטניה - אם כי גם במה שנשאר ימצא הקורא הישראלי בוודאי הקבלות מעניי־נות לוויכוחים אצלנו.

הכותב הוא אמנם נציג השמאל המארכ־סיסטי, אך הוא חולק על כמה תפישות שמצאו לאחרונה תמיכה רבה דווקא בחלקים אחרים של השמאל (למשל, ויכוחו עם אנדרה גורז - ראה מאמרים בשני הגליונות האחרונים של ה"ילקוט" - על מעמד הפועלים בימינו, וכן על מקומה של המדינה, על אקולוגיה, פמיניזם ועוד).

הרוויזיוניזם הנוכחי שונה מאד. המפלות האלקטורליות שימשו למרבית הנוגעים בדבר רק עילה לחקירה מיוסרת בדבר הסיבות לירידת הלייבור בקרב מעמד הפועלים; אף חקירה זו אינה אלא נתח מהטלת ספק מקיפה יותר - ספק בתורה המארכסיסטית ובהצעות ומעשים סוציאליסטיים. מבחינה זו הוא מתחבר לתופעה בינלאומית שניזונה ממקורות שונים ורבים: החוויה של ״הסוציאליזם המתגשם״, צ׳כוסלובקיה ואפגניסטן, התמוטטות האשליה המאואיסטית, קמבודיה וספיחי הנצחון בווייטנאם, קמילת התקוות של האירו־קומוניזם, הופעתן של ״תנועות חברתיות חדשות״, שהורתן באי־שביעות הרצון מתנועות העבודה והמפלגות הסוציאליסטיות המסורתיות, אי־אמון גובר בכושרו של מעמד הפועלים להיות נושא של תמורה חברתית רדיקלית - ובעקבות כל אלה ״משבר המארכסיזם״. לגבי רבים בבריטניה נוספת לכך הטראומה של ה״תאצ׳ריזם״, וגרוע מזה - יכולתו לנצח בבחירות.

השותפים לרוויזיוניזם החדש אינם סוציאל־דמוקרטים ימניים. אחדים מהם, כגון אריק הובסבאום ובוב ראותורן, הם חברי המפלגה הקומוניסטית מזה שנים רבות. אחרים, כגון סטיוארט הול ורפאל סמיואל, היו ממייסדי השמאל החדש של שנות החמישים: שניהם היו ונשארו משוכנעים עד מאד בצורך של תמורה רדיקלית. אחרים ממוקמים במגזרים שונים של תנועת העבודה, התנועה הפמיניסטית, תנועת השלום - או בשלושתן כאחד. רבים נשארו קרובים לגרסה זו או אחרת של המארכסיזם. אף לא אחד מהם נטש את מחוייבותו לסוציאליזם: אדרבה, הם סבורים כי שאלותיהם, ספקותיהם, ביקורתם והכיוונים שהם מצביעים עליהם, מסייעים לקידומו.

מדוע, אם כן, אני מדבר על נסיגה מעמדות סוציאליסטיות? כדי להשיב לשאלה זו, אטפל בארבע סוגיות קשורות זו לזו; יש להן משמעות מכרעת לתנועת העבודה, והן מרכזיות בטווח החשיבה שבכוונתי לבחון: פירושה ומשמעותה של ״מדיניות מעמדית״; שאלת המדינה; אסטרטגיה סוציאליסטית ומפלגת העבודה; ושאלות אחדות קשורות למדיניות חוץ ובטחון.

מדיניות מעמדית

״מדיניות מעמדית״ הפכה לביטוי המסמן רבים מהדברים שהרוויזיוניזם החדש כופר בהם בתוקף רב: מעל לכל, הוא מסמן את ההתעקשות על ״בכורתה״ של תנועת העבודה המאורגנת בין קוראי התגר על העוצמה הקפיטליסטית ופעולתה למען יצירת סדר חברתי שונה לחלוטין.

דחיית רעיון ״הבכורה״ ניזונה ממניעים רבים ושונים: שמעמד הפועלים בכל ארצות הקפיטליזם המפותח סירב לקבל על עצמו את התפקיד המהפכני שמארכס ומארכסיסטים אחריו הועידו לו, ואין כל סימן שהוא ירצה למלא אותו בעתיד; שאדרבה, יעדיה של תנועת העבודה המאורגנת (המהווה, כמובן, רק מיעוט בקרב מעמד הפועלים) היו ונשארו מוגבלים מאד - ״אקונומיסטיים״, כיתתיים, תאגידיים; שכתוצאה מכך, אי־אפשר להתייחס ברצינות לתנועת עבודה המאורגנת ולמי שטוען לייצוגה - האיגוד המקצועי והמפלגות - כאל נושא הצרכים והציפיות של כל הקבוצות המדוכאות והמנוצלות בחברה; מכאן שמעמד הפועלים איננו אותו ״מעמד אוניוורסלי״, ששחרורו מבשר בהכרח את שחרורן של כל אותן קבוצות; שהיומרה ל״אוניוורסליות״, נוסף להיותה מזוייפת, פותחת פתח רחב להמשך השלטון הקיים על־ידי דחיית ה״פלורליזם״, המהווה, או היה צריך להוות, את מוקד התכנית הסוציאליסטית ש״מעמד הפועלים״, במובנו המארכסיסטי המסורתי, ממילא נעלם והולך בארצות הקפיטליזם המפותח, כתוצאה מהתפתחויות טכנולוגיות בקפיטליזם המאוחר יחד עם חלוקת העבודה הבינלאומית החדשה; וכי ״התנועות החבר־

תיות החדשות'', המתבססות על גזע, השתייכות אתנית, מין, דאגות אקולוגיות והמאבק לשלום קוראות תגר על הסדר החברתי הקיים, לפחות באותה המידה של כוח ושל רדיקליזם כמו תנועת העבודה המאורגנת – ולמעשה במידה גדולה יותר.

לא כל מי ששייך לטווח החשיבה של הרוויזיוניזם החדש שותף בהכרח לכל ההנחות הללו; אך הרוב שותף לחלק מהן. יתכן שהגיעה השעה להיפרד ב''לך לשלום, לפרולטריון'', כפי שמציע אנדרה גורז[1] ויתכן שלאו. אולם מנקודת המבט של הרוויזיוניזם החדש, הזמן הבשיל ללא ספק להיפרד מה''בכורה'' של מעמד הפועלים, הנחשבת לרעיון מיושן, שגוי ומסוכן, ולהחליפו בדגם של מאבק מבוסס על מגוון אינטרסים, מעורבויות ו''דרכי דיון'', הזורמים מרבדים חברתיים רבים, מקבוצות ומתנועות, ללא יומרות היררכיות, ובבריתות משתנות חדשים לבקרים.

תהיה זאת איוולת לטעון, שאין בכל אלה גם הבנות חשובות, תיקונים ודברי ביקורת נחוצים מאד על מושגים סוציא־ליסטיים מסורתיים ושאננים; תהיה זו איוולת להכחיש, שכל מי שהתקדמות הסוציאליזם יקרה לו, חייב להתייחס ברצינות מירבית לכמה שאלות שהרוויז־יוניזם החדש מציג. אבל אין להרשות גם את העלמת הטעויות היסודיות שבטיעוני הרוויזיוניזם החדש ביחס לתפקידה של תנועת העבודה המאורגנת במאבק עם העוצמה הקפיטליסטית.

נכון בהחלט, כי בשנים האחרונות עבר מעמד הפועלים תהליך מואץ של שידוד מערכות; מגזר התעשיות המסור־תיות נסוג ולעומתו גדלו מאד מגזרי הצווארון הלבן, המסחר, השרותים והתפקידים הטכניים. תופעה מעין זו אינה חדשה במיוחד: היא נתלוותה בצורה זו או אחרת לכל תולדות הקפיטלי־זם; היא הגיעה לביטויה הבולט ביותר במאה ה-20, עם היעלמותם הדרמטית של עובדי האדמה כמרכיב גדול של מעמד הפועלים. אולם שידוד המערכות במעמד הפועלים איננו זהה כלל עם היעלמותו כמעמד. נהפוך הוא, סביר בהחלט לטעון, שמספר השכירים, הממו־קם ברמות הנמוכות של תהליך הייצור עלה, וכי הם והתלויים בהם מהווים את מעמד הפועלים בארצות הקפיטליזם המפותח ואת חלק הארי באוכלוסיית ארצות אלו.

מעמד הפועלים הנוכחי אינו זהה לזה מלפני מאה, חמישים, או אפילו עשרים וחמש שנים. ואולם הוא נשאר ''מעמד פועלים'' בדיוק כמו קודמיו – במיקומו בתהליך הייצור, בעוצמה ובאח־ריות המוגבלות מאד או הבלתי־קיימות כלל, בתלותו הכמעט בלעדית במכירת כוח עבודתו כמקור הכנסה, וברמה של אותה הכנסה. וכך גם אותו חלק באוכלו־סיה המורכב מפועלים מובטלים ומאח־רים שאינם כלולים בתהליך הייצור, והם תלויים לחלוטין או בעיקר בתשלומי רווחה. מן הדין גם לציין, שמעמד הפועלים התעשייתי ''המסורתי'' רחוק עדיין מלהיעלם מן הבמה. במילים אחרות, בהחלט מוקדם מדי להיפרד ממעמד הפועלים.

אין גם שום סיבה טובה לסברה, שמעמד הפועלים מן הסוג החדש מסוגל פחות מקודמו לפתח מחוייבות ו''תודעה מעמדית'', שהסוציאליסטים תמיד קיוו שיווצרו. לרעיון החוזר ונשנה, כאילו מעמד הפועלים הנוכחי השתלב סופית בקפיטליזם, או השלים איתו השלמה מוחלטת, או התפצל באורח בלתי־הפיך ליסודות מפולגים ומנוגדים – לרעיון זה אין בסיס היום, כפי שלא היה לו בסיס אתמול.

תנועות חברתיות חדשות

ראוי לציין גם שמעמד הפועלים כולל אנשים רבים מאד, שהם חברים גם ב''תנועות חברתיות חדשות'', או שהם חלק מהציבור שתנועות אלו רוצות להגיע אליו – והשתייכותם למעמד

הפועלים הוא מרכיב יסודי בזהותם החברתית. אין פירוש הדבר, כי מי שאומר זאת נתפס ל״צמצום מעמדי״ – האשמה שהרוויזיוניזם החדש מטיח בקלות רבה במארכסיסטים. נכון יותר לומר, שזו דוגמה למה שניתן לכנות ״יחסיות מעמדית״ – או אמונה נחרצת שהשתייכות מעמדית מהווה גורם מכריע ב״ישות החברתית״ של האדם.

נקודה זו טעונה הרחבה. פועלות, פועלים כושים או פועלים הומוסקסואליים עשויים לחוש בפנימיותם שהם מגדירים את עצמם כנשים, כשחורי־עור או כהומוסקסואלים, ושמנצלים, מפלים ומדכאים אותם בתור שכאלה. אבל למרות החשיבות הרבה שנודעת לעובדה שהם מרגישים כך, אי־אפשר לראות בה עדות לכך שתחושתם אכן מייצגת במדוייק את המציאות. במציאות זו – הכוללת ניצול, אפליה ודיכוי של נשים, שחורי־עור והומוסקסואלים – יש חשיבות מכרעת לעובדה שהם גם פועלים המוצבים בנקודה מסויימת בתהליך הייצור ובמבנה החברה. גם נשים, שחורי עור והומוסקסואלים מהמעמדות הגבוהים עלולים להתנסות באפליה ובדיכוי – אך הם מתנסים בכך בדרך אחרת. פועלת לבנה נתונה לניצול מוגבר ולדיכוי כפול כאישה וכפועלת; פועלת שחורת־עור מתנסה בכך פי שלוש, כשחורת־עור, כאישה וכפועלת – וצורות הדיכוי השונות משולבות כמובן. להעמיד מין ומעמד זה כנגד זה, להתעלם מעובדת המעמד או לזלזל בה, ולהפוך מין, גזע או כל דבר אחר לקנה המידה הראשי של ״הישות החברתית״, משמע לסייע להעמקת הפיצול הקיים במעמד הפועלים.

הזיהוי על־פי מגזר, מין או גזע אכן קיים. אך לא יזיק להיזכר, שבהזדמנויות רבות התגברו עליהם, לפחות חלקית, תוך כדי מאבק; שפועלים ממגזרי תעסוקה שונים, גברים ונשים, שחורים ולבנים, בלחמו לעתים תוך סולידריות באויב משותף; שמיליוני פועלים, למרות מחלוקותיהם, התחברו, הגם בחיבור רופף, לתמיכה משותפת במפלגות שהדגישו לא את הענינים הנפרדים, אלא את הסולידריות המעמדית ואת המטרה המשותפת; וכי לא קיים סכסוך אינהרנטי שבהכרח יפריד לעולם בין פועל לפועל.

אין בכל אלה כדי למחוק את האפליה והדיכוי המופעלים מדי יום על־ידי פועלים נגד פועלים אחרים. אף על פי כן, חשוב שהסוציאליסטים לא יהפכו עובדה זו למחיצה בלתי־עבירה, כך שכל מה שאפשר לצפות לו הן בריתות חולפות ועמוסות חשד הדדי בין שותפים אנטגוניסטיים באופן טבעי. אין זה רק רצוי יותר אלא גם נבון יותר להדגיש את הצורך ביישוב מחלוקות, ועד כמה שאלו, הגם שהן ממשיות, בכל זאת אינן אלא חלק מהקשר נתון. ביאטריקס קמפבל מספרת לנו, ב״חזרה לרציף ויגן״, שהיא יצאה למסעה כאותו סוג פמיניסטית האומרת ״לא הגברים אשמים אלא השיטה״; אבל המסע שכנע אותה, ש״הגברים והגבריות, בגילוייהם היום־יומיים האינדיווידואליים, מהווים היערכות שיטתית של התנגדות לנשים בקהיליה ובמעמד שלהם עצמם. גם הגברים כפרטים וגם התנועות הפוליטיות שגברים הקימו בתוך מעמד הפועלים, הם אשמים״.(2) אין ספק ש״השיטה״ לא תוכל להסביר, ובוודאי שלא לתרץ את הכל. אך גם לא יתכן, לפחות לא במונחים סוציאליסטיים, להוציא פסק דין כוללני, בלתי־מסווג, של אשמה קולקטיבית נגד ״הגברים״.

זיהוי על פי מין, גזע, אפליה וכיתתיות אכן קיים בתנועת העבודה, אך בדרך כלל (לא תמיד) זה נחשב כעיוות וכמנוגד למטרות ולערכים המוצהרים של התנועה. נכון, כמובן, שאין די בהכרזות ובהצהרות; מה שקובע הוא כיצד נוהגים הלכה למעשה. כאן הדרך עדיין ארוכה. אלא שתהיה זו השתעשכות בכעין ״מטאפיזיקה של תנועת העבודה״, אם נאמין שתנועה, אשר על־פי מסורתה נשלטת בידי מעמד פועלים של גברים לבנים, חניכי קפיטליזם תחרותי, בארץ בעלת היסטוריה אימפריאליסטית ממו־

שכת, הכפופה למגבלות ולעיוותים הנוב־עים מאותו הקשר ומאותה היסטוריה – שתנועה כזאת תזנק בבד אחד לממלכה עיונית ומעשית, משוחררת מכל החסרו־נות שמכבידים על התנועה. אסור להחליק על החסרונות הללו, אך יש להיאבק בהם מתוך שכנוע פנימי שניתן לתקנם.

היסטוריה של מאבקים

בעוד שענינים אלה יכולים להיות שנויים במחלוקת, הרי במבט ראשון דומה שאין מקום רב לחלוק על הקביעה, כי מעמד הפועלים סירב בעקיבות ליטול על עצמו את התפקיד המהפכני שמארכס הועיד לו: ככלות הכל, עובדה היסטורית היא שמעמד הפועלים לא חולל מהפכה בשום ארץ קפיטליסטית מפותחת.

ברם, כאשר בוחנים את הנושא מקרוב, הדברים חדלים אולי להיות כה פשוטים. שכן הקביעה הבוטה, שמעמד הפועלים אף פעם לא מילא ומעולם לא רצה למלא תפקיד מהפכני מתעלמת מעובדות מסויימות; במאה ה–20 הפגינו לא פעם המוני פועלים מקצה לקצה של אירופה אקטיביזם לוחם, שכוונותיו המהפכניות היו ברורות, או שלפחות היה בעל נטיה מהפכנית חזקה: ברוסיה ב־1917, במזרח אירופה, באוסטריה, בגרמניה ואיטליה בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, ובספרד בשנות השלושים. אותו אקטיביזם לוחם, בצורה פחות דרמטית, לא נעדר גם ממעמד הפועלים בבריטניה, צרפת או ארה״ב. וההתנגדות לכיבוש הנאצי ברחבי אירו־פה במהלך מלחמת העולם השניה, במיר־חד בצרפת, איטליה, יוון ויוגוסלוויה, היתה במידה רבה תנועה של פועלים; תנועת התנגדות זו ניזונה לא רק מהחתי־רה לשחרור לאומי, אלא גם, ובמידה לא פחותה, מהשאיפה להתחדשות חברתית מהפכנית ויסודית. כן ראוי לציין כאן את מיליוני הפועלים בארצות הקפיטליזם המפותח, שמאז מלחמת העולם השניה תמכו במפלגות שקיבלו על עצמן את מימושה של התחדשות מעין זו. היו גם הזדמנויות בשנים שלאחר המלחמה, כאשר קבוצות פועלים גדולות הוכיחו אקטיביזם לוחם מאותו הסוג שהופגן על־ידי פועלי התקופות המוקדמות יותר. אין זאת אומרת ש״דגם״ המהפכה של מארכס היה נכון: הכוונה היא להציג תיקון הכרחי לתאור היסטורי שמגמד באורח שיטתי את ההיקף ואת כוח הדחף של המאבק המעמדי, שפועלים עסקו בו.

אבל יש גם סיבה נוספת לטיעון, שמעמד הפועלים מילא תפקיד ״מהפכני״ יותר בארצות הקפיטליזם המפותח משנוטים להודות בדרך כלל. מדובר בתפקיד המכריע, שמעולם לא זכה להכרה הראויה לו, שמילאה תנועת העבודה בכינון הרפורמות בתולדות הקפיטליזם. אם ״יחסי הייצור״, ולמעשה יחסי החיים, מדכאים פחות לרוב הפועלים משהיו לפני מאה ואף לפני חמישים שנה, הרי זה במידה רבה תוצאת המאבק המעמדי והלחץ מלמטה על המעבידים ועל המדינה; זהו פרי ההשפעה הישירה והעקיפה של מעמד הפועלים, באמצעות הגופים המייצגים אותו, על המערכת הפוליטית בארצות אלו. לשם כך לא נכבשו ארמונות חורף, ובוודאי שלא נולד שינוי צורה מהפכני של החברות הקפיטליסטיות. אבל בהיקפו ובתוצאותיו חורגת משמעות השינוי מן התכנים המיוצגים על־ידי כינויים כגון ״אקונומיסטי״, ״תאגידי״ וכו׳.

ההתקדמות שהושגה לא שמה קץ לניצול ולדיכוי, ופחות מכל ביחס לנשים ולמיעוטים גזעיים או אתניים. אבל אל לנו לטשטש את השיפור שהיא הביאה, ואף לא את תרומתה להעלאת הציפיות ולטיפוח דרישות והישגים נוספים. מן הדין אולי לנטוש את הרעיון שמעמד הפועלים הוא מעמד ״אוניוורסלי״; בכל זאת העובדה בעיני עומדת, שברבות מתביעותיה ובמאבקיה, תנועת העבודה המאורגנת אינה נאבקת רק למען מטרות ״אקונומיסטיות״, ״תאגידיות״ מידיות שלה, אלא למען מעמד הפועלים כולו ולמען רבים מחוצה לו. ומאבקיה חובקים

רבים מהיעדים של ״התנועות החברתיות החדשות״, ואולי יוכלו לעשות זאת בעתיד באורח שלם ויעיל יותר.

מעמד הפועלים מתנסה באורח החריף ביותר (אף אם באופן בלתי־שווה) בניגודים, באילוצים ובדיכוי שבקפיטליזם ולכן הצרכים מולידים את תביעותיו. מארכסיסטים נטו להגזים בהערכת המידה ש״הישות החברתית״ מוכרחה ליצור תודעה מעמדית וסוציאליסטית בקרב מעמד הפועלים. חלק ניכר מכתבי הרוויזיוניזם החדש, לעומת זאת, מגיע הישר לקיצוניות ההפוכה: תוך הוקעת הדטרמיניזם הכלכלי והמכניסטי, הם הולכים שבי אחרי היעדר דטרמיניזם מוחלט. גישה זו מוליכה לעבר סובייקטיביזם שחדל לראות במושגים של מעמד, מבנה והחברה עצמה כלי ניתוח ראויים. מנקודת ראות כזאת, האידיאולוגיה הופכת לסופרמרקט, שניתן להשיג בו באורח חופשי מגוון של צירופים אידיאולוגיים ודרכי דיון; מעמד הפועלים (אם מניחים שבכלל קיים דבר כזה) יבחר מתוכם אחד (או אחדים) באופן שרירותי פחות או יותר וכמעט (או בכלל) בלי התייחסות ל״ישות החברתית״. למעשה, מנקודת ראות זו חדלה ״הישות החברתית״ עצמה מלהתקיים. כנגד כל אלה הכרחי להדגיש, שאין שום סממן ״מטאפיזי״, ״טלאולוגי״, ״מכניסטי״, ״אקונומיסטי״, ״מהפכני־מעמדי״ (או חטאים אחרים המיוחסים למארכסיסטים) באמונה, שגילויי הניכור הרבים בקרב מעמד הפועלים, שהם תולדת הקפיטליזם, מוכרחים ליצור לחץ, אתגר, מאבק וקונפליקט - אך גם מידה של פתיחות, אם לא למעלה מזה, לרעיונות של התחדשות ותמורה רדיקלית, אפילו, שומו שמיים, לרעיונות סוציאליסטיים.

והרי בסופו של דבר, בדיוק כך אירע במהלך מאת השנים מאז מותו של מארכס - אם לא לחזור לעבר רחוק יותר. לא מהפכה, לא התקוממות עממית המונית, אלא יצירת רשת צפופה של מוסדות: מפלגות, איגודים מקצועיים, קואופרטיבים, עיתונות של תנועת העבודה ועיתונות סוציאליסטית, התאגדויות וקבוצות מכל הסוגים; וכל אלה יחדיו מהווים את העולם של תנועת העבודה שמטרתו לחץ, קריאת תגר, מאבק והתחדשות. תולדות היווצרותו של עולם זה לא התנהלו על מי מנוחות; זהו סיפור של מפלות, נסיגות ובגידות, כשם שזה סיפור של הצלחות. מנקודת ראות סוציאליסטית גם לא קשה להבחין בחסרונותיו. אולם התהליך נמשך שנה לאחר שנה, עשור לאחר עשור, והוא יימשך כל עוד הקפיטליזם עצמו יתקיים. הוא יצטרך אף להימשך זמן רב לאחר מכן. אפשר להסיטו, לפלגו ואף לעצור ולמחוץ אותו לזמן־מה. אך הוא יתחדש תמיד וידחוף קדימה, מן הטעם הפשוט שלחץ וקריאת תגר הם תאומים סיאמיים של ניצול ודיכוי.

לאור כל האמור לעיל, ״בכורתה״ של תנועת העבודה המאורגנת נובעת מן העובדה, ששום קבוצה, תנועה או כוח אחר בחברה הקפיטליסטית אינו אפילו מתקרב ליכולתה של תנועת העבודה לתקוף ביעילות ובהיקף מתאים את מבני העוצמה וזכויות־היתר הקיימים. אין בשום אופן להסיק מכאן שתנועות של נשים, של שחורי־עור, של לוחמי שלום, של חסידי שימור הסביבה, הומוסקסואלים ואחרים אינן חשובות, או אינן יכולות להשפיע, או שעליהן לוותר על זהותן הנפרדת. בהחלט לא. הכוונה היא לומר, שמעמד הפועלים המאורגן נשאר ״הקברן״ הראשי (לא היחיד) של הקפיטליזם. כאן נמצא ״נושא התמורה ההיסטורית״ שאין בלעדיו. ואם אמת היא, כפי שאומרים לנו בלי הרף, שמעמד הפועלים יסרב לעשות את המלאכה, היא לא תיעשה; החברה הקפיטליסטית תוסיף להתקיים דור אחרי דור, כמערכת חברתית אכולת סכסוכים, שתהפוך להיות סמכותית וברוטאלית יותר ויותר, ומורעלת יותר ויותר על־ידי אי־יכולתה להשתמש בדרך הומנית ורציונלית במשאבים האדירים שהקפיטליזם עצמו הוליד; זאת, כמובן, אם העולם לא יידחף למלחמה גרעינית. שום דבר שאירע בעולם הקפיטליזם המפותח ובעולם תנועת העבודה אינו מצדיק את המחשבה שאמנם זו תהיה תמונת העתיד.

אחד הנושאים הבולטים בספרות של הרוויזיוניזם החדש הוא המדינה. סטיוארט הול הכריז בנובמבר 1984 שהמדינה "מרכזית באסטרטגיה של חידוש התכנית הסוציאליסטית"; כן הוא מצא ביחס אליה "בלבול ניכר בקרב הסוציאליסטים."[3] דומה, שהבלבול נובע מכך שהסוציאליסטים מביעים סלידה מן המדינה במישור אחד, אך סומכים עליה עד מאד במישור אחר. לי נראה, שאין כאן בלבול אלא מתח בלתי־נמנע בחשיבה ובמעשה הסוציאלי־סטיים, משום שהסוציאליסטים אמנם רוצים להכפיף את המדינה לחברה, אך הם זקוקים למדינה במאבק על רפורמות בתוך הקפיטליזם, וגם יזדקקו למדינה (אף אם זו תהיה מדינה אחרת) כדי לקיים משטר בתר־קפיטליסטי ולהגן עליו.

סטיוארט הול מוצא, שהשימוש במדינה למטרת רפורמות שינה את אופיה. "אנו מדברים עדיין על 'מדינה קפיטלי־סטית, אך למעשה אין אנו מתנהגים עוד כאילו היה לה אופי מעמדי אחד ומונולי־טי. גם לשמאל, למרות הרטוריקה שלו, יש חלק משלו במדינה: מדינת הרווחה, המחלקת הטבות לנצרכים, משרתת את צרכי החברה, מחלקת מחדש משאבים למי שיש להם פחות, מספקת שירותים להנאת הציבור - וכל אלה יותר על בסיס אוניוורסלי מאשר, במונחי השוק, לפי 'היכולת לשלם'. "ובכן, זו תפישה מוטעית לחלוטין של משמעות אמצעי הרווחה שהמדינה נוקטת בהם. אמצעים אלה ממתנים במידת־מה את חוויית הניצול והשליטה, אך אין הם הורסים או אפילו רק מאיימים על השיטה שתמציתה ניצול ושליטת אדם על אדם. כל שהמ־דינה עושה בתחום זה בא בהיענות ללח־צים ולתביעות, שהיא לבדה רשאית לפעול על פיהן; והיא אמנם פועלת כך משום שהיא משוכנעת, כי היענותה ללחצים ולתביעות אלה לא תערער אלא דוקא תחזק את המערכת שהמדינה רוצה להגן עליה. מילוי "תפקידי הרווחה" מצד המדינה אינו נוטל ממנה אף קורטוב מאופיה המעמדי.

אין זה מוזר כלל, שסוציאליסטים רוצים להרחיב את תפקידי הרווחה של המדינה: הרחבה זו חיובית כשלעצמה למען "הכלכלה המדינית של העבודה", כדברי מארכס; לעומת הכלכלה המדינית של ההון, זוהי דרך לחידוד ולהעלאת הדרישות והציפיות מן ההון ומן המדינה, דרך לחיזוק ולהרחבת המשמעות והטווח של זכויות האזרח - בקיצור, זהו חלק בל־ינותק ממלחמת המעמדות. לאותה מלחמה שייכת גם הוקעת הקמצנות, העכבות הבירוקרטיות וההתנגדות הפוליטית, שהמדינה נוקטת בהם בבואה למלא "תפקידי רווחה" - בניגוד גמור להפקרות, שהיא נוהגת בה בנוגע בהוצ־אות חימוש.

הרוויזיוניזם החדש מוקיע "אטטי־זם" ו"סוציאליזם ממלכתי"; ואכן יש ממש ויש טעם בביקורתו על הריכוזיות, הביורוקרטיה, העוצמה בצמרת והפסי־ביות בתחתית. אף על פי כן, מסוכן לסוציאליסטים להתעלם מכך שהמדינה היא (למרבה הצער) בעלת חשיבות מכרעת לגבי כל אשר הם שואפים להשיג. ברור שסטיוארט הול צודק, כאשר הוא דוחה את "רעיון המדינה הנוטלת את הכל לידיה, משתלטת על כל החיים החברתיים, על כל האנרגיה העממית, על כל היוזמות הדמוקרטיות ומושלת בחברה, אף אם במידת החסד במקום העם". ואולם הוא צודק באותה מידה, כשהוא מכיר בתפקיד שחייב להימסר לידי המדינה, ומדבר על "דילמה" מבוססת על "מציאות בעלת ניגודים", שמוצאת את ביטויה בסיסמה "בתוך ונגד המדינה".[4] נקודה זו חיונית לכל רעיון של התקדמות סוציאליסטית. שכן סוציאליסטים יכולים לקוות להכניע ולמוסס בהצלחה את העוצמה הקפיטליסטית באמצעות פעי־לותה של המדינה (אף כי בשום אופן לא רק באמצעות המדינה) - באמצעות מדינה השונה מאד במבנה שלה ובפעי־ליה מזו של היום, אך בכל זאת עדיין מדינה.

אפשר להתגבר על עוצמת המעמד השליט ובעלי בריתו - אך לשם כך

דרושה מדינה יעילה. מי שאומר כך אינו בהכרח ״אטטיסט״, ״אליטיסט״, בלתי־דמוקרטי, שוביניסט גברי (״המדינה היא ממין זכר״), או בלתי־מודע לסכנות שתוויות אלו מצביעות עליהן. אבל הדרך לביטול סכנות אלו אינה בפיחות ערכו או בהכחשתו של תפקיד המדינה, אלא בשאיפה לשלב עוצמה ממלכתית בעוצמה מעמדית מלמטה, במערכת של ״עוצמה כפולה״; מערכת זו מניעה שורה של כוחות עממיים - מפלגות, איגודים מקצו־עיים, מועצות פועלים, שלטון מקומי, איגודי נשים, סיעות של שחורי־עור, אקטיוויסטים מכל סוג - בהפעלה דמו־קרטית של העוצמה ובשלטון עצמי מירבי בתהליך הייצור ובכל תחומי החיים האחרים. אך הכרחי שהמדינה תמלא תפקיד חשוב בתהליך כולו.

המדינה מעורבת היום במלחמת מעמדות מלמעלה. בעתיד יהיה עליה להגביל ולהכניע התנגדות ריאקציונית להתקדמות הסוציאליסטית, ולמלא תפקידים רבים ושונים, כולל תיווך בין הכוחות המגוונים ולפעמים אף מנוגדים המכונסים תחת הכותרת ״עוצמה עמ־מית״. כי למשקיף מפוכח ברור, שהעוצמה העממית תזדקק לוויסות למשך זמן ממושך מאד לאחר לידתה של חברה בתר־קפיטליסטית. מדינה (ששינ־תה את צורתה באופן רדיקלי) דמוקרטית אותנטית, ייצוגית ואחראית בפני העם, תצטרך למלא את תפקיד המוסד המווסת ההכרחי. המדינה ושלוחותיה המקומיות והאזוריות יצטרכו לשאת בעול ההגנה הסופית על זכויות פוליטיות, אזרחיות וחברתיות; המדינה תהיה המחסום הסופי בפני זיהוי על־פי מין, גזע, אפליה ושי־מוש לרעה בעוצמה - תופעות שבוודאי תהיינה ידועות גם לאחר שהקפיטליזם יעבור מן העולם.

פופוליזם אוטוריטרי

עתה אני פונה לסוגיות פוליטיות אקטואליות יותר. אחת הטענות החוזרות אצלנו בעקשנות היא, שהצטמקה התמי־כה של מעמד הפועלים במפלגת הלייבור וגדלה התמיכה העממית ב״תאצ׳ריזם״.

סטיוארט הול הזהיר בפני עלייתו של ״פופוליזם אוטוריטרי״; הוא תיאר אותו כ״צורה יוצאת דופן של מדינה קפיטליס־טית - שבניגוד לפאשיזם הקלאסי, השאירה את רוב מוסדות הייצוג (אך לא את כולם) הפורמליים על כנם, בו בזמן היתה מסוגלת לבנות סביב עצמה הסכמה עממית פעילה.[5]

ה״תאצ׳ריזם״ הוא צורה פעילה הרבה יותר של מאבק מעמדי מלמעלה, משנוהל על־ידי השמרנים מאז מלחמת העולם השניה; הוא מתאפיין בהתנגדות חזקה הרבה יותר לאיגוד המקצועי, בנחישות גדולה הרבה יותר להסמיך את המנהלים, לקצץ בשכר, להפחית את השפעתם הממתנת של תשלומי הרווחה, לשוב ולהפוך את שרותי הבריאות, החינוך, התחבורה ושרותים אחרים ל״סחורה״, ולחזק את סמכותה ואת עוצמתה של המדינה (למרות כל ההצה־רות על ״חתירה לחופש״); כן חותר התאצ׳ריזם ללגיטימציה של מדיניותו על־ידי פניה היסטרית לחוש הלאומני (למרות כפיפותה המתמשכת של בריטניה לארה״ב) וכמובן גם לאנטי־קומוניזם. (---) ״הימין החדש משלב יסודות חדשים בישנים. הוא משתמש באוצר המונחים של ה״טורי־איזם״ (השמרנות) האורגני־פטריוטי, אך משלב אותו בגרסה ארסית של כלכלה ניאו־ליברלית, ובסגי־דה תוקפנית לשוק. שילוב חדיש זה הצליח להקים מעין ראש גשר עממי בקהיליה הכולל.״[6]

רבים מן הכתובים של השמאל בשנים האחרונות משתמשים במונחים דומים וטוענים, שה״תאצ׳ריזם״ רכש את ליבם ואת דעתם של חלק גדול ממעמד הפועלים ומתנועת העבודה. במילים אחרות, טוענים שבבריטניה התרחשה תזוזה אידיאולוגית ופוליטית אדירה וקטסטרופלית לעבר השמרנות נוסח תאצ׳ר. אין ראיות משכנעות שכך אמנם אירע. בהקשר זה רלוונטי לזכור - אף כי אין בכך נחמה רבה - שהמפלגה השמר־נית הסתמכה מאז ומתמיד על כמות משמעותית של קולות ממעמד הפועלים, ובדרך כלל גם הצליחה להשיגם. השמאל

אינו עומד מול נהירה לשמרנות ולריאק־ציה, אלא מול ניכור בולט מאד של פועלים ממפלגת הלייבור - וזה נושא שונה לחלוטין. (---)

בנסיון לבחון את כושר המשיכה של ה״תאצ׳ריזם״, חייבים להדגיש את העובדה שבמונחים כלכליים הוא מהווה כשלון נורא ועלוב. להוציא חוג של מלככי פנכה (ויש להודות שחוג זה אכן גדול), איש אינו מאמין באמת שהגברת תאצ׳ר, למרות רברבנותה ויהירותה, עשתה דבר וחצי דבר לריפוי החולי הכלכלי של בריטניה, או שממשלתה מסוגלת להציע דרך הבראה שיש בה ממש. הנכס היחיד שאיפשר לממשלה להחזיק את ראשה מעל למים הוא הנפט בים הצפוני; בלעדיו היה מצבה מיואש.

מניין, אם כן, הצטמקות התמיכה במפלגת הלייבור? היא התרחשה בחסותה של מנהיגות לייבור, שכל חבריה השתייכו לימין ולמרכז במפלגה; טבעי שמנהיגות זו נקטה במדיניות פנים וחוץ שתאמו את אופיה הרעיוני והפוליטי. דומה שאין זה בלתי־סביר לחלוטין אם נרמוז, שלמדיניות זו היה חלק בניכור המתפשט ממפלגת הלייבור. אין אני טוען, כמובן, שמעמד הפועלים זעק ליותר סוציאליזם ופנה עורף למפלגת הלייבור, כי מנהיגיה לא סיפקו את רצונו. אני טוען, שמדיניותם של מנהיגים אלה סיפקה כנראה לפועלים פחות ופחות סיבות להצביע לייבור. תהיה אחריותם של אנשים כמו וילסון וקלאהאן כבדה כאשר תהיה, אי־אפשר לתלות בהם את אשמת הנסיגה והכשלון, ולהסתפק בכך. יש לייחס את הכשלון לאוריינטציה הפוליטית השלמה, לרצון לנהל סדר חברתי קפיטליסטי, בלי לנסות אי־פעם הלכה למעשה שינוי רדיקלי בתחום כלשהו. (---)

דרכה של מפלגת העבודה

ללא ספק יש להימנע ממלחמות פנים־מפלגתיות, שיש בהן משום התאב־דות. אך הטיעון הזה מתעלם מן העובדה ש״אחדות״ היא לעולם על־פי התנאים של המנהיגות, ואין לצפות שמנהיגי הלייבור ירחיקו לכת בכיוון רדיקלי ללא מאבק קשה ולחצים; כך, שעה שהם באופוזיציה, ולא כל שכן כאשר הם בשלטון. הובסבאום אומר ש״העתיד בוודאי טמון במפלגת עבודה שנעה שמאלה.״ [7] הוא נוטל על עצמו מחויי־בות לטיעון מקיף מאד באומרו ש״תרצו או לא תרצו בכך, עתיד הסוציאליזם עובר דרך מפלגת הלייבור.״ אך חייבים לומר, שאם רוצים להעניק לדברים אלה משמעות כלשהי, יהיה צורך בהרבה יותר לחץ מן השמאל משנדמה שהוא מוכן לקבל.

למרבה הצער, האלטרנטיבה המוצ־עת רחוקה **מכל** סוג של רדיקליזם. הובסבאום אומר ש״הלייבור חייב, כמובן, להחזיר לעצמו את תמיכת מעמד הפוע־לים בשלמות״, אבל שהוא גם חייב ״להפוך שוב למפלגה של כל מי שרוצה דמוקרטיה וחברה טובה והוגנת יותר, בלי קשר לסיווג המעמדי שסקרי דעת קהל וחוקרי שווקים מסווגים אותם: בקיצור, על־פי הביטוי הישן של מפלגת הלייבור, ״כל העובדים בידיים ובראש״. (---)

הצרה בסוג זה של פניה היא, שתמיד מתלווה לה החלשה חדש של המחויי־בות הרדיקלית וכן אנטגוניזם חזק לשמאל. ברמיזה הידועה שלו על הכרח לשקול הסדר עם ברית הסוציאל־דמוק־רטים/ליבראלים בבחירות הבאות, אמר הובסבאום, כי ״חייבים למצוא דרך כלשהי כדי לאחד את רובו של העם הבריטי המתנגד לשמרנות.״ אולם קווי המדיניות, שאותו טיעון מצביע עליהם, אין להם כל סיכוי להשיג מטרה כזו. הם דורשים חיפוש קבוע אחר ״נוסחאות״ שישמשו מכנה משותף לאנשים החלוקים עמוקות ביחס לנושאים בסיסיים - מתכון מושלם לרכרוכיות וחוסר נחישות באופו־זיציה, ולחולשה וכשלון בשלטון. הוא הדין ביחס לרעיון של מרטין ז׳אק וסטיוארט הול: שתנועת העבודה זקוקה ״לכינון מערכת בריתות רחבה ככל האפשר נגד התאצ׳ריזם, אשר בנקודת המוצא שלה תציב לעצמה יעדים צנועים

למדי." אין עוד דבר שבוודאות כזאת יכה וישתק את תנועת העבודה, ויפורר את יכולתה לשמש כוח מארגן של מערכת בריתות הכוללת "את רובם הגדול של הבריטים העובדים". רק מצע רדיקלי, כלל לא צנוע ביעדיו, שהמציעים אותו מאמינים בו בלהט, יוכל לשמש דבק לברית כזאת; הוא עשוי אפילו לזכות בתמיכת חלקים מן הבורגנות שהובס־באום רוצה לגייס אותה.(---)

אחת הסיסמאות הנפוצות ביותר בשמאל בימים אלה היא הניסוח "פסי־מיזם של השכל, אופטימיזם של הרצון." מייחסים אותו תמיד לגרמשי, אבל למעשה הוא שאל אותו מרומן רולן, שהשתייך למסורת פוליטית אחרת לגמרי. השמאל מאמץ אותו ברצון כדי לקדש את החכמה היחידה התואמת את העידן הנוכחי: זוהי למעשה סיסמה גרועה מאד בשביל סוציאליסטים. היא אומרת לנו ששום דבר לא יסתדר כפי שהוא צריך להסתדר, שהתבוסה יותר סבירה מן ההצלחה, שהתקווה ליצור סדר חברתי משוחרר מניצול ושליטה היא אשליה; אך למרות חוסר הסיכוי, עלינו לשאוף לכל אלה, ברוח של יאוש נחוש. זו סיסמה "אצילה", שהורתה פאתוס רומנטי, אך היא חסרה אפילו את סגולת הסבירות לכאורה: אין להניח שניאבק על משהו, אם השכל אומר לנו שהוא חסר שחר, חסר תקווה, נדון לכשלון.

לפני 25 שנים, כאשר כתב־עת זה נולד, לא עלה בדעתם של מי שהביאו אותו לעולם, שהם ניצבים במעלית היס־טורית שתביא אותם מאליה לארץ המובטחת של סוציאליזם קל. אבל גם לא היתה להם הרגשה שהמפעל הסוצי־אליסטי, התכנית לכינון חברה קואופר־טיבית, דמוקרטית, שוויונית, אינם אלא אשליה. ולמרות כל המכות שניתכו על הענין הסוציאליסטי בעשרים וחמש השנים האחרונות, אין שום סיבה טובה לחשוב כך גם היום.

הערות

1. A. Gorz. FAREWELL TO THE WORKING CLASS, London 1982. רעיון זה שימש כמבחן "רוויזיוניסטי" בעל השפעה בארצות רבות, והשפיע כנראה במידה ניכרת על זרם החשיבה שאני דן בו כאן.

2. B. Campbell, WIGAN PIER REVISITED, London 1984, p.5.

3. S. Hall, "The State – Socialism's Old Caretaker, MARXISM TODAY, November 1984, p.24.

D. Held and J. Keane, 'In a Fit State' ,NEW SOCIALIST, March-April 1984.

G. Hodgson, 'Overstating – the State' ,MARXISM TODAY, June 1984.

4. שם, ע' 27. מארכס, ששנא את המדינה, בכל זאת הכיר בנחיצותה לקידום תחיקה חברתית. בהוראות לנציגים של המועצה הכללית של האינטרנציונל הראשון לווע־דת ג'נבה ב–1866, הוא עמד על כך שקידום כזה "אפשר להשיג רק על־ידי הפיכת התבונה החברתית לכוחות חבר־תיים, וכי בתנאים הנתונים, אי־אפשר לעשות זאת אלא באמצעות חוקים כלליים שעוצמת המדינה תאכוף אותם."

K. Marx, INSTRUCTIONS FOR DELEGATES TO THE GENEVA CONGRESS, in THE FIRST INTERNATIONAL AND AFTER, Penguin Books, 1974, p.89.

5. S. Hall, 'The Great Moving Right Show', MARXISM TODAY, January 1979, p.15, reprinted in M. Jacques and S. Hall, eds., THE POLITICS OF THATCHERISM, London 1983.

6. S. Hall, 'Faith Hope or Clarity', MARXISM TODAY, January 1985, p.16.

7. Eric Hobsbawm, "Labour Ruin or Rebirth" MARXISM TODAY, March 1984, p.8.

New Socialist

ראיון עם אגנס הלר

דמיון סוציאליסטי חדש

אגנס הלר הנה מן הפילוסופים הסו־ציאליסטיים המובילים בעולם. היא תפסה מקום בולט ב"אסכולת בודאפסט" - הזרם שביקורתו ההומניסטית על הסטליניזם היה מרכזי ב"תחיית המארכסיזם" בהונג־ריה בשנות השישים. את גיאורג לוקאץ', ההוגה המארכסיסט הנודע, שעמד במרכז אותה תנועה, אי־אפשר היה לדחוף אל מחוץ לגבולות הונגריה, אך עמיתיו, ומי שהיו בעבר תלמידיו, היו פגיעים יותר. כאשר הביקורת שלהם החריפה, הם פוטרו ממשרותיהם האקדמיות, והמימסד "עודד" אותם לעזוב את הונגריה. ארבעה מתוכם, ביניהם אגנס הלר ובעלה, פארנס פאהר, החזיקו מעמד עד שהצליחו להשיג עבודה באותו מקום לארבעתם, והם יצאו ב-1977 לאוסטרליה.

חלק ניכר מעבודתה של אגנס הלר בשנים האחרונות הוקדש להתחדשות הסוציאליזם הדמוקרטי. היא ועמיתיה הרבו לכתוב על השיטה הסובייטית של "דיקטטורה על הצרכים", אך בו בזמן הם עסקו גם בהערכה ביקורתית של השמאל במערב. הם שומרים אמונים לסוציאליזם הרדיקלי, אך הם חותרים בלהט להגדרה מחודשת של המפעל הסוציאליסטי לאור הנסיון המזרח-אירופי.

עבודתה של הלר מתנהלת בעת האח־רונה במסגרת תיאוריה של המודרניות, שהיא עצמה ופארנס פאהר עדיין עוסקים בפיתוחה. התיאוריה דוחה את הדיכוטו־מיה של קפיטליזם כנגד סוציאליזם, כעיקרון המסביר במידה מספקת והמזהה סוציאליזם עם דמוקרטיה. התיאוריה מגדירה "מודרניות" כתקופה וכאזור, שבהם התפתחו שלושת הזרועות של הדינמיקה ההיסטורית - קפיטליזם, תי־עוש ודמוקרטיה - משולבים ומסוכסכים ביניהם במהלך 200 השנים האחרונות. "המערב" מהווה מערך אחד בתחומי המודרניות, ו"הדיקטטורה על צרכים" של המשטר הסובייטי מייצגת מערך אחר, שבו העלו את הדינמיקה החזקה של התיעוש לדרגת חשיבות אקסקלוסיבית). בעקבות הקולוניאליזם והקפיטליזם הרב־לאומי משתרע עכשיו "אזור" המודרניות עד לקצות העולם. הלר ופאהר דוחים את מושג "העולם השלישי", שמשמעותו תקפה רק מנקודת הראות של שליטה מערבית. ענינם העיקרי הוא בדינמיקה של הדמוקרטיה, שהמאבק סביבה מתנהל בכל תחומי החיים. לדעתם חייב הסוציא־ליזם להתחבר לדינמיקה זו, לחתירה להרחבת העקרון של הגדרה עצמית בכל תחומי החיים החברתיים. בקיצור, סוציא־ליזם, משמע רדיקליזציה של הדמוקרטיה.

הונגריה - רפורמה קומוניסטית?

שאלה: שמענו לאחרונה הרבה על הרפורמות הכלכליות והחברתיות המתבצעות בהונגריה של קאדאר. לעתים קרובות רואים ברפורמות אלו - האמורות לכלול שיבה מוגבלת למנגנוני השוק - רמז להרחבה ממשית של הדמוקרטיה בגוש הסובייטי. במה מסתכמות הרפורמות של משטר קאדאר בפועל?

מתוך New Socialist, מוצא לאור על-ידי מפלגת ה"לייבור" הבריטית, לונדון, מס. 29, יולי-אוגוסט 1985.

אגנס הלר: עלינו להבדיל בין מה שהרפורמות מחוללות במציאות לבין מה שהן טוענות לחולל. למרות הצהרות חגיגיות של מוסדות המפלגה, מעולם לא הונהגה בהונגריה רפורמה כלכלית כוללת. רפורמות חקלאיות הדרגתיות בוצעו, וזה הישג אמיתי של הקודאריזם. בדרך זו נעשו חיי האיכר נסבלים יותר וגם רווחיים יותר בתוך המערכת הכפויה של קואופרטיבים. מהישג זה ניזונה הארץ כבר 20 שנה.

בשש-שבע השנים האחרונות חל שחרור הדרגתי של מה שמכנים "הכלכלה השניה" מהכבלים של מערכת תכנון מרכזית קשוחה, ובלתי־רציונלית. היו לכך תוצאות טובות ורעות. היבול החיובי גלוי לעין. מוצרי צריכה מסויימים, ש"באורח נורמלי" אין להשיגם במשקים הפועלים על־פי השיטה הסובייטית, החלו מופיעים הן בשוק הרשמי והן ברשמי־למחצה. נוסף לכך התרופפה השליטה הכפולה בפועלים בחברות סובייטיות – זו הלובשת צורה כלכלית לצד צורתה הפוליטית. אולי גם עכשיו אין לאנשים כסף רב מעבר לדרוש לצרכים היסודיים ביותר, אך לפני הצרכן נפתחת אפשרות של בחירה מוגבלת, והשליטה מצטמצמת יותר לתחום הפוליטי.

אין זאת אומרת שאזרחי הונגריה של קאדאר זכו לחרות כלכלית; אך בכל־זאת עלה מספרם של מי שיכולים לבחור בין אסטרטגיות שונות, לפחות בחייהם הכלכליים. ברור שזו התפתחות חיובית. הרעיון שהשיבה למנגנוני השוק מוליכה בהכרח להגברת אי־השוויון החברתי מכל הבחינות הוא אגדה שרק החלקים הדוקטרינריים ביותר בשמאל המערבי מאמינים בה. מבחינה אחת לפחות, קרה בדיוק ההיפך: התרחבותו של השוק הרשמי־למחצה צמצמה סוג מסויים של אי־שוויון, שהיה עד כה טיפוסי להונגריה הקאדאריסטית; סחורות ושרותים, שעד כה עמדו רק לרשות האליטה הפוליטית, נמצאים עכשיו לפחות גם בהישג ידם של אזרחים רגילים שמצבם הכלכלי טוב או טוב יותר מהרוב.

ברור באותה מידה, שחזרה חלקית לפעילות קפיטליסטית זעירה, לצד העוצמה הפוליטית המונוליתית של המשטר, מעודדת את הצורות הבזויות ביותר של ניצול ותאוות בצע. במדינה כמו הונגריה, שאיננה קפיטליסטית וגם איננה סוציאליסטית, אין איגוד מקצועי חופשי, אין מיסוי פרוגרסיבי, ואין שום אמצעי פיקוח חברתיים על המעסיקים החדשים של עבודה שכירה, שיגנו על העובדים וירסנו את העושר שנצטבר במהירות.

לבסוף, מתייחסים בסובלנות רבה יותר לשוליים של מתנגדי המשטר – הגם שזו סובלנות שאופיה מדכא. וגם תהליך זה מופרע על ידי חזרות משמעותיות לנוהג מימים עברו.

שאלה: אם כן, ההנחה הנפוצה בשמאל המערבי, שהרפורמות הקאדאריסטיות קשורות בדמו־קרטיה כלשהי, אינה אלא הונאה עצמית?

אגנס הלר: מאז שנות השישים המוקדמות הפך משטרו של קאדאר בהדרגה לאוטו־קרטיה נאורה, וכזה הוא גם היום. מנהיגיו אינם מסתירים את נחישותם לשמור על שלמותו של מונופול העוצמה ביחס לחברה כולה – ואם נחוץ להשתמש לשם כך בכל האמצעים העומדים לרשותם.

יחס השמאל במערב לברה"מ

שאלה: כיצד משפיעה לדעתך, המערכת הסובייטית על המערב? מה צריכה להיות תשובת הסוציאליסטים המערביים לאסון אדיר זה?

אגנס הלר: מאקס ובר כתב ב־1919 מכתב נוסח־קסנדרה לידידו הצעיר, גאורג לוקאץ', שזה עתה נעשה קומוניסט, ובו הזהירו שהניסוי הסובייטי יכשיל את הסוציאליזם למאה שנים. עדיין אנחנו חיים באותה מאה. הניסוי הסובייטי, שצמח מ"חברה מסורתית" לגירסה מלאה ומבהילה של מודרניות, עדיין נמצא איתנו; וניתן לשחזרו – כמובן, תוך שימוש בכוח הדרוש – בהקשרים לאומיים שונים. אין כל סימן לתמורה פנימית רדיקלית או להתמוטטות. השמאל במערב חייב לחיות עם עובדה זו, ונראה לעין שהמשימה קשה עליו מאד. אנשי שמאל מערביים מפתחים תכופות סוג מוזר של שכחון ונעלם מעיניהם כל אשר למדו – לא פעם תוך רתיעה ניכרת – על הסטאליניזם.

לפעמים הם שוגים גם באשליות על השפעתם המשחררת של רעיונות הבאים מן השמאל המערבי על חברות סובייטיות. אין לאלה כל משמעות ביחס למזרח־אירופה וברה"מ. אני מסכימה לדעה, שאין לקרוא את המשטר הסובייטי לאור "הקפיטל", אלא יש לקרוא את "הקפיטל" קריאה מחודשת וביקורתית לאור המשטר הסובייטי.

שאלה: מדוע, לדעתך, אין אנשי שמאל מסויימים במערב מסוגלים להתמודד עם "התסמונת הסובייטית"?

אגנס הלר: סבורתני, שבראש וראשונה קיים אצל אנשי שמאל במערב מה שניתן לכנות "אימת הריקנות". הם נרתעים מלהודות שהם מוצאים את עצמם בין שני עולמות. השמאל המערב־אירופי אינו יכול לוותר על תפקידו להפוך את הקפיטליזם המערבי לעולם סוציאליסטי, לא בלבד על־פי השם אלא בתוקף העובדות. אין הוא יכול לוותר על כך, אם ברצונו להישאר שמאל. אלא שבאותה עת עליו לדחות בתוקף את כל הנסיונות, הגלויים והסמויים, לכפות את "התרופה הסובייטית" על אותו עולם שהוא נאבק בו, תוך כדי הגנה על רמת הדמוקרטיה שכבר קיימת. קשה לתאר עמדה מסובכת מזו.

סיבה שניה לאותו שכחון קולקטיבי הוא הפחד לגלוש מחדש למלחמה קרה: זו דאגה שנראית לי כללית חסרת־ביסוס, אך היא ניזונה מן הדיבורים והמעשים של הממשל האמריקני הנוכחי. המלחמה הקרה, אם אינה רק סיסמה תעמולתית, נושאת עימה את זיכרונן של תופעות ייחודיות מאד, שלמרבה המזל אינן קיימות עתה בזירה המערבית. פירושה של מלחמה קרה הוא בראש וראשונה עימות מזרח־מערב; אך היום קיים גם מתח "מערב־מערב" – אנטי־אמריקניות מחריפה והולכת בקרב מערב־אירופים מכל הגוונים. המכרסמת לאט־לאט בברית המערבית, כפי שגם ההגמוניה הגלובלית של ארה"ב נסדקת בהדרגה. המלחמה הקרה הצטיינה גם בבטחון עצמי תוקפני במערב, שמטרתו היתה שינוי רדיקלי של המצב במזרח. דיכויה של "סולידריות" בפולין, ללא ציוץ של התנגדות, הוכיחה ללא ספק שבטחון עצמי כזה נעלם לבלי־שוב.

לבסוף יש לזכור, שתולדות המלחמה הקרה התאפיינו גם על־ידי דיכוי ההתנגדות במערב. אמנם, אין ספק שגם עכשיו אפשר למצוא במערב הפרות רציניות של זכויות האזרח על־ידי המדינה, במיוחד בבריטניה. ותנועות השלום עושות שרות חשוב ביותר לדמוקרטיה – והיא בסיס יחיד לסוציאליזם אפשרי – בתביעתן שמדיניות הבטחון לא תישאר בגדר "סוד מדינה" אלא תיקבע בדיון ציבורי. אולם מי שמתאר את המצב הנוכחי במערב כ"אבסולוטיזם חדש", או אפילו כטוטליטריות ממשית, משתתף ביצירת אגדה – ולאו־דווקא בתום־לב. עובדה היא, שכמעט בכל אירופה המערבית, אנשים יכולים לצאת לרחובות ולהפגין נגד המיליטריזם האמריקני. הם אינם יכולים להפגין בפולין או בהונגריה נגד ברה"מ. זה הבדל יסודי ואסור לשכחו, רק משום שאינו נראה כל־כך יפה ליד הביקורת, שחברי השמאל המערבי מותחים על החברות שלהם־עצמם.

שאלה: אם כן, לדעתך, מה היסוד האפשרי לדו-שיח רדיקלי כלשהו בין מזרח למערב?

אגנס הלר: בין הקצוות של שכחון קולקטיבי על המציאות הסובייטית לבין הרגשת עליונות, שאין לה קהל בארצות מזרח־אירופה, אני יכולה רק לטעון לדו־שיח על בסיס ״המסורת הרפובליקנית״. אין אני מציעה לשוב, פשוט, לעיקרי האמונה הליברליים, אף כי אין אני דווקא עויינת אותם. חנה ארנדט הוכיחה שהיא למדה היטב את מארכס, (הגם שבדרך כלל מבקרת אותו), כאשר הדגישה שהאסון הבודד הגדול ביותר שירד על האדם הפוליטי, גבר כאישה, במאה ה־19, היה נצחונו של הבורגני (הפרט האגואיסטי) על האזרח; אסון זה הכשיר את הקרקע למשטרים הטוטליטריים ״הימניים״ ו״השמא־ליים״, שנוצרו לאחר מכן. החיאת ״המימד האזרחי״ (בלי עריצותו היעקוביניות ביחס לפרט) היא בסיס שיכול להעניק לשמאל המערבי, ולמה שניתן לכנות השמאל המזרחי בכוח (ואני מתכוונת לפעילים אופוזיציוניים בלבד), קרקע משותפת לדו־שיח על עתיד משוחרר.

סוציאליזם דמוקרטי בדילמה

שאלה: **בעוד שיש לקבל את ההנחה, שאי־אפשר ללמוד שום דבר חיובי מהנסיון הסובייטי, מתבקשת כאן שאלה אחרת: מה, לדעתך, המשאבים העיקריים, שהסוציאליזם המערבי יכול להיבנות מהם?**

אגנס הלר: אני חוששת, שתשובתי תישמע פסימית למדי, אך יש בה ביטוי פשוט ולצערי גם הולם למצב הנוכחי. במובן שלילי, יש עדיין מקום לתקווה. אי־שביעות הרצון הגוברת מן הקפיטליזם ״כמצבו הסופי של האדם״, שהיתה חזקה כל־כך בשנות השישים, לא נעלמה. בהשפעת השפל הממושך ביותר בתולדות הקפיטליזם, הגיעו מיליוני בני אדם למעין שכנוע פנימי מעורפל, שהארגון הקפיטליסטי של החברה אינו רק בלתי־אנושי, אלא שגם לא הצליח להתמודד עם בעיות אנוש יסודיות כגון רעב המוני, עוני המוני באזורים שלמים של העולם ומירוץ החימוש - אפילו אם אין רואים בקפיטליזם את הגורם הישיר לטרגדיות קולקטיביות אלו.

ברם, ״המיסוד הדמיוני״ של הקפיטליזם הוכיח חיוניות גדולה בהרבה משציפו הסוציאליסטים. יש לכך משמעות, ולא באחרונה משום שה״משאבים״ שהזכרת, שהסוציאליזם המערבי (או כל מצע סוציאליסטי אחר) יכול להזדקק להם, ניזונים מהאידיאלים והצרכים שאוחדו והגיעו לביטוי באותו ״מיסוד דמיוני״. משמע שהדמיון המשותף לבני־האדם במערב, שחודר לכל היבטי הארגון החברתי, עוצב על־ידי הקפיטליזם עצמו.

שאלה: **כשאת מדברת על ״המיסוד הדמיוני״, את רומזת, כנראה, שהוא קובע לא בלבד את אשר ניתן לחשוב, אלא גם איזה סוג של עתיד אנו מסוגלים לתאר לעצמנו. והרי ברור שסוציאליסטים צריכים לפעול במסגרת הדמיון החברתי של תקופתם, כפי שהם צריכים לפעול גם לקראת העתיד. האם הבעיה היא בכך, שהסוציאליסם מוצא אך מעט תהודה בדמיון החברתי של ארצות המערב - או האם היא בכך, שהרעיון הסוציאליסטי בארצות אלו הגיעה לביטוי במונחים המעוותים של דמיון חברתי שהוא למעשה קפיטליסטי בעיקרו?**

אגנס הלר: הקפיטליזם פיתח שני כוחות מניעים פשוטים, שבאמצעותם אפשר לנהל חברה תוך סיכוי להצלחה ארוכת־טווח, וכמובן, במידה מספקת של ברוטליות. האחד הוא ״הצמאון לעושר״, השני הוא ״הצמאון לעוצמה״. ״המיסוד הדמיוני״ של הקפיטליזם הוכיח את עצמו כיעיל עד כדי כך, שהוא חדר גם לאופוזיציה מהשמאל. סוציאליסטים רפורמיסטים בחרו ב״עושר״ וטיפחו את הצמיחה הכלכלית כתרופה כוללת לכל תחלואי החברה. סוציאליסטים מהפכניים הדגישו את ״העוצמה״, תוך

אמונה שהיא תפתור את כל בעיות הבלתי־פתורות של החברה. זה היה הפיצוי על זוועות התיעוש המואץ והכפוי בברה"מ, שבהשוואה אליו נראית הברוטליות של ההצבר הקפיטליסטי הפרימיטיבי, לפחות בבית אם לא במושבות, כאופרטה קלה. שני המניעים נשארו בתחום מסלולו של ה"מיסוד הדמיוני" הקפיטליסטי ההומוגני. ולשניהם אבדה אמינותם בכוח מניע לשאיפות שהן סוציאליסטיות, לפחות על־פי שמותיהן.

אנשים במערב עדיין רוצים בהגברת התיעוש ובעושר חומרי גדל והולך בקביעות, אף כי מתגבשת דאגה חדשה ומרכזית מהשפעתה השלילית של הצמיחה על הסביבה. אלא שבני־אדם חדלו להאמין שהתפתחות התעשיה תוליד באורח אוטומטי את אשר המילון העממי מכנה "חברה צודקת". אולי נותרו בשמאל המערבי אנשים השואפים לעוצמה ומשתמשים בה בקנה־מידה שמעמיד בספק חלק ניכר מאמונתם הסוציאליס־טית המוצהרת. אבל למעט סטאליניסטים מושבעים, אין הם יכולים להמשיך ולהאמין שבדרך זו יווצר עולם טוב יותר מזה שהם חיים בו – אפילו לא אלה ביניהם הסובלים מהשכחון הקולקטיבי ביחס לנסיון הסובייטי. אנו נשארים, אם כן, בכל שמדובר במשאבים העומדים לרשות הסוציאליזם המערבי, עם "גרעון" של דמיון.

שאלה: מה בדבר התנועות החברתיות המתארגנות סביב מטרות כגון פמיניזם ומיעוטים אחרים, או נושאים כגון אקולוגיה, זכויות אזרח, עוצמה גרעינית ופירוק החימוש? כלום אין הללו תורמות משהו למילוי הגרעון הזה?

אגנס הלר: יסודות מסויימים בתנועות הללו אכן מבטיחים את שיקומו של דמיון סוציאליסטי אותנטי, אף אם אין לתנועות עצמן אמונה פוליטית יחודית. יש שם נסיונות ליצירת "מבנה ציבורי רפובליקני", בניגוד למבני העוצמה ההיררכיים והמבוססים על סודיות. הן דוחפות בני־אדם לפעולה פוליטית משותפת שחוצה את התיחום המסורתי שנקבע על־ידי חלוקת העבודה. כן אפשר לחזות בתנועות אלו, במיוחד אצל הפמיניסטיות, באנטי־אוטוריטריות ללא משוא־פנים.

אולם במקרה הטוב, אלה חלוצים של דמיון סוציאליסטי עתידי, ולא תשובה ל"גרעון בדמיון" שאנו עדים לו עכשיו. הנסיון הסוציאליסטי בצרפת, ההולך ומתקרב כנראה לכשלון בלתי־נמנע, משמש הוכחה רבת־עוצמה לכך. אנשי השמאל, שקולותיהם העלו את מיטראן לשלטון, ביקרו אותו מהתחלה – לפעמים בביקורת לגיטימית, לפעמים בדמגוגיה טהורה, אך תמיד מתוך עמדה פאסיבית. הם סבורים כנראה, שמילאו את חובתם בהתרסה יסודית נגד הנשיא, שצריך היה לחשוב במקומם ולא עשה זאת. במקום להפעיל ולהניע דמיון סוציאליסטי, הם נטשו את הרחוב; כתוצאה אנו עדים עתה לגל הפשיסטי הסוחף ביותר מאז המלחמה, בדמותם של לה־פן ותנועתו. זו תוצאה ישירה של הגרעון בדמיון.

שאלה: אילו קשרים אפשר אולי לפתח בין מפלגה כגון הלייבור והתנועות החברתיות?

אגנס הלר: לשמאל יש מסורת הרת־אסון לתת יעוץ מן המוכן בנושאים שאנו מתמצאים בהם אך מעט. כאדם מן החוץ אצמצם אפוא את דברי להיבטים התיאורטיים של הבעיה.

תנועות ומפלגות פועלות במרחבים שונים זה מזה של החברה. מפלגות ממשיכות, או מעמידות פנים שהן ממשיכות, במסורות שלהן; יש להן עבר מוגדר, הן נוצרו בסביבה מסויימת, והן חותרות ליעדים המבטיחים את המשך דרכן הנוכחיות. תנועות מופיעות לעתים קרובות כאילו יש מאין. הן נוטות לחיות בגבולות הנושא שסביבו קמו, בהווה בלבד, ולרבות אין עבר ואין גם עתיד מעבר להשגת יעדן היחיד.

מפלגות, אפילו האידיאולוגיות, חייבות להיות פרגמטיות; עליהן לענות על כל הבעיות והדילמות שציבור הבוחרים מציג להן; עליהן להציג תכנית כוללת. תנועות, כמעט על־פי הגדרה, הן סערות סביב נושא יחיד; אם הן מתפתחות למפלגה, בעלת אסטרטגיה כוללת, הן נקלעות למשבר עמוק. אפשר לחזות בכך בבירור אצל הירוקים בגרמניה, למרות גידולם הזמני. תנועות מביעות את ה"צריך" – מפלגות תרות אחרי ה"אפשר". מפלגות מתמסדות, לפחות במידה מסויימת. לתנועות חברתיות, אפילו רמת מיסוד מינימלית היא אות אזהרה, והיא בוודאי מהווה בעיה.

אין להתעלם מהבדלים אלה, כאשר מפלגות מגבשות לעצמן אסטרטגיה ביחס לתנועות, וכאשר תנועות מחפשות "בעלי־ברית טבעיים" בין המפלגות. אלא שהתקופה הנוכחית במערב אינה נוטה כנראה חסד להתייחסות מאוזנת כזו: שני השותפים נושאים במעמסה הכבדה של עבר קרוב ומסוכסך. מפלגות עבודה ומפלגות סוציאל־דמוקרטיות היוו מאז המלחמה כוח שליט במימסד "חברת השפע" שלהם, לפרקי זמן פחות או יותר ארוכים; והן התיחסו לתנועות במעט רק כאל "ליקויי־תפקוד" במכונה משומנת היטב מכל שאר הבחינות. ואולם, כאשר "חברת השפע" התמוטטה – ועימה שליטת הסוציאל־דמוקרטיה ותנועת העבודה במימסד הפוליטי – הפכה אותה גישה מתנשאת בין לילה לגמישות יתרה, חסרת ביקורת. המפלגות אימצו בלהט רב מדי סיסמאות של תנועות. ולעתים קרובות הסיסמאות היו שגויות מלכתחילה, או לפחות בלתי־מעשיות. בלשון המעטה, אין זה מצב אידיאלי. הפתרון היחיד הוא דו־שיח רציונלי, משוחרר משליטת אחת בזולתה – אך לשם כך יש כמובן צורך בשני שותפים, ולא רק אחד.

מוסר ופוליטיקה

שאלה: ישנה תחושה רווחת, שהסוציאליזם הנו רעיון מוסרי ולא רק פוליטי. יתכן אפילו, שהמסורת המוסרית היא עתה במצב טוב הרבה יותר מהניתוח הפוליטי והכלכלי שלנו. בדברים שכתבת לאחרונה, הבחנת בין מוסריות לעקרונות פוליטיים. באיזו מידה צריכה הפוליטיקה להתבסס על מוסר?

אגנס הלר: הננו חיים בעולם מוסרי פלורליסטי. חברה מודרנית היא פסיפס של קבוצות אנשים רבות, מחוייבות לערכים שונים, לנורמות שונות, לעקרונות מוסר שונים. כלל זה תקף עוד יותר אם מסתכלים על הזירה הבינלאומית. לבסס את הפוליטיקה על מוסריות, משמע לאמץ מערכת מסויימת של נורמות ועקרונות מוסריים כהנחיה מוחלטת לפעולה פוליטית ולתחיקה, זו תפישה שכמוה כהוצאה אל מחוץ לחוק של אופציות ואמונות מוסריות אלטרנטיביות – והיא תוליך למשטרים פונדמנטליסטיים או טרוריסטיים בדוגמת פול פוט בקמפוצ'יה או חומייני באירן.

מנקודת מוצא זו אפשר להגיע למסקנות שונות. מצד אחד אפשר לטעון, שאין ולא כלום בין הפוליטיקה למוסר, ושלא צריך להיות קשר ביניהן. מצד שני אפשר גם לטעון, שיש לפוליטיקה סוג של מוסר יחודי לה, מעין מוסר "מקצועי" של הפוליטיקה – ואין ולא כלום בינו לבין המוסר של מקצועות אחרים או זה של חיי הפרט. יש גם אפשרות שלישית, שיעלה בידינו לנסח כמה עקרונות פוליטיים, שישמשו גם כללי מוסר אוניוורסליים – כלומר כללים, שהכל וכל אחד יכולים לקבלם, יהיה העולם המוסרי שהם חיים בו ושהם מחוייבים לו כאשר יהיה.

כל אחת משלוש ההשקפות משכה אליה סוציאליסטים. אך לדעתי, האפשרות השלישית, המחפשת עקרונות שינחו את הפעולה הפוליטית, היא הסבירה ביותר –

ומנקודת ראות של מדיניות דמוקרטית, היא גם הרדיקלית ביותר. עקרונות אלה יצטרכו לכלול את היסודות הבאים: פירוש מסויים של כללי הצדק ("אל לי לעשות לך מה שאיני מצפה שתעשה לי"); ההכרה בכל הצרכים האנושיים, להוציא אלה שסיפוקם מבטל את ההכרה בצרכיו של הזולת; השתתפות בדיון רציונלי שנועד לקבוע את הנורמות והכללים המשותפים למדינה, וקיומם מן הרגע שנקבעו; כבוד ראוי לחרותו של כל אזרח ולעצמאותן של כל האומות - וכיוצא באלה עקרונות. העקרונות צריכים להיות מן הסוג שכל אחד יוכל להכיר בהם כנכונים ואמיתיים, תהיה אמונתו המוסרית כאשר תהיה. קונסנסוס כזה בעקרונות אינו זהה עם קונסנסוס ביחס למעשה פוליטי מסויים. מעשים פוליטיים אפשר לבקר או לדחות, אפילו אם מקבלים את העקרונות שמנחים אותם.

אוטופיה

שאלה: בכתביך יש למונח אוטופיה משמעות מדוייקת. אך אין אנו רוצים רק להחיות חלומות מתים ובלתי-אפשריים. מה מקומו של האוטופיזם בחשיבה הסוציאליסטית של ימינו?

אגנס הלר: האוטופי איננו הבלתי־אפשרי; הוא "ניגוד למצב הקיים - ניגוד הנחשב באלטרנטיבה שניתן להגשימה. הצעתי בדבר קבלת עקרונות פוליטיים אוניוורסליים היא אוטופית - אך אני משוכנעת שהיא אינה חלום באספמיה. האוטופיה היא אחד המרכיבים של "מיסוד דמיוני" חלופי, שיש להציבו כנגד "המיסוד הדמיוני" השליט בהווה. אבל אוטופיות קיימות בהווה, לא בעתיד. ככל שאוטופיה לוכדת את דמיונם של בני־אדם בהווה, היא הופכת למנטליות אוטופית חדשה, שמסוגלת לחרוג מגבולות הדמיון החברתי השליט. בחברה שפניה לעתיד, כמו זו שלנו, האוטופיות פעילות תמיד. אחדות נעלמות, אחרות חדלות להיות אוטופיות, משמע מנוגדות למציאות הקיימת. היה זמן שזכות בחירה כללית או מיסוי פרוגרסיבי היו לא פחות אוטופיים מעקרונות אוניוורסליים לפעולה פוליטית היום.

שאלה: חיינו זה זמן רב עם אוטופיה שלילית רבת-עוצמה - "1984" של אורוול. כיצד נמצא אוטופיה שתתמודד עם דימויים שליליים מסוג זה?

אגנס הלר: אכן, יש אוטופיות חיוביות ושליליות; הן יכולות להזהיר כפי שהן יכולות להבטיח. אוטופיות מסוימות הן חיוביות בעיני חלק מן האנשים ושליליות בעיני אחרים. אוטופיה יכולה לצאת לדרך כחיובית, ולהפוך לשלילית במשך הזמן, מאותה נקודת ראות. נמנה אחדות משתי הקבוצות: המעשה המושיע של המהפכה, ביטול השוק, יצור אוטומטי לחלוטין, ביטול המשפחה וכדו'.

הבעיה האמיתית אינה אם אנו אוצרים בקרבנו אוטופיות, ואף לא אם הן מצליחות או אינן מצליחות לגייס לעצמן תמיכה בהווה. הבעיה האמיתית היא, איזה סוג של אוטופיות חיוביות יש להעדיף על כל השאר? לדעתי, רק אוטופיה אוניוורסלית מסוגלת להביע הבטחה שתתמודד עם עוצמת האוטופיות השליליות כדוגמת זו של אורוול. לא אוטופיה של המעשה היחיד המשחרר, ולא האוטופיות המבטלות מראש את הכרעתם החופשית של בני־האדם עכשיו או בעתיד, תוכלנה, עקרונית, להיות אוניוורסליות. במונחים פשוטים ככל האפשר, האוטופיה האוניוורסלית שאני מציעה היא חברה, שהכללים והנורמות של צדק נקבעים בה על־ידי כל המשתייכים אליה באמצעות דיון רציונלי, בעוד שכל שאר הנורמות, כולל אלו שהן מוסריות בלבד, נשארות שונות ופלורליסטיות.

שאלה: בשנות השישים המוקדמות התענינת באתיקה של הפילוסופיה הסטואית והאפיקוראית. שתי אסכולות עתיקות אלו עסקו בשאלה, כיצד יוכל אדם לחיות על־פי עקרונות, אם הקהיליה הציבורית התמוטטה. בשני המקרים הצו היה לשחרר את עצמך, אפילו בעולם שאינו חופשי. כיצד את רואה עכשיו את המסר של האתיקה הסטואית־אפיקוראית לגבי חברתנו?

אגנס הלר: מה שהמסורות של הסטואים והאפיקוראים יכולות להציע לסוציאליסט, הנו אורח חיים לאחר שהוא קיבל החלטה (לטוב או לרע). עלינו לדעת – ואכן, אנו יודעים – שכאשר אנו בוחרים בחירה מוסרית טובה, לעתים קרובות עלולים אנו לאבד דברים מסויימים שאנו רוצים בהם, או לא להשיג דברים אחרים (עושר, מעמד, פרסום). עלינו לדעת – ואכן, אנו יודעים – שכאשר אנו עוסקים בפעולה פוליטית שנראית לנו צודקת, אנו נוחלים לעתים קרובות מפלה; שאם אנו נצמדים לתחזיות היסטוריות מסויימות, אנחנו עלולים להתאכזב. תקוות מתנפצות והפחד הוא יועץ גרוע. אומללותו של האדם ההגון היא סימן לחוסר בינה.

אפשר לתאר את הגישה הסטואית־אפיקוראית כתרגול ברכישת בינה. חיים רק פעם אחת, ואם מתברר שאותם חיים יחידים אינם כפי שרצינו שיהיו, אפשר עדיין ליהנות מכל שהם מציעים. אם "ההיסטוריה" מתעללת בתקוותינו, אנו עדיין יכולים להגיע ליותר מאשר לייאוש; אנו יכולים לקיים את תקוות האנושות אפילו בימים של חושך. האתיקה הסטואית־אפיקוראית אינה מעניקה לנו סתם כושר עמידה, אלא היא מלמדת אותנו לאתר פינות של פעילות נעימה ושל התבוננות, תהיינה הנסיבות שבהן אנו מוצאים את עצמנו כאשר תהיינה. האתיקה הסטואית־אפיקוראית אינה מלמדת אדישות לסבלם של אחרים; היא מלמדת אותנו להימנע ממיזנתרופיה, אם יתברר שהמציאות הקדיחה את התבשיל שלנו ושל אחרים.

כל מי שבוחר לעסוק לא רק באנטרסים של עצמו, זקוק לאתיקה הסטואית־אפיקוראית בו ברגע שהוא מתחיל בפעילות כזו. הבינה אינה ענין לגיל הזהב. בימינו, איש לא יוכל לרכוש בינה כאשר שערו ילבין, אם לא רכש אותה כל עוד שערו היה שחור.

דניאל ניל גראהם

האם האדומים והירוקים יכולים ללמוד אלה מאלה?

בין הנושאים החברתיים החשובים ביותר בפוליטיקה של ימינו נמצא מצד אחד **הצדק והשוויון**: חלוקת המשאבים, העושר, העוצמה וההזדמנויות; מצד שני, **הדאגה לסביבה**: ההגנה על משאבים ועל הזדמנויות העתיד. מקובל שהשמאל הדמוקרטי דואג לנושא הראשון, ואילו "הירוקים" החדשים מתמקדים בשני.

מדיניות השמאל והמדיניות הירוקה מנסות להתמודד עם צרכים אנושיים יסודיים מאד - האמצעים לקיום הוגן, וסביבה ראויה לקיום אנושי, שאפשר לחיות בה. במונחים מפורשים, פרוש הדבר תעסוקה (או הכנסה) ומדיניות סביבתית נבונה.

הוויכוח על צמיחה מתנהל למעשה

מתוך Socialist Affairs, רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי, מס. 2, 1985. הכותב הוא חבר המפלגה "הדמוקרטית-סוציאליסטית" של ארה"ב, ודוקטורנט במדעי המדינה בצפון קרוליינה.

על סוג הצמיחה הרצוי - כמותית או איכותית. מדיניות כלכלית נבונה מנקודת שימור הסביבה יכולה ליצור מקומות תעסוקה שגם יתקיימו לטווח ארוך, וגם יפחיתו את ניכור. צמיחה כמותית ללא התחשבות בעתיד היא מצע קפיטליסטי, שרוב הסטציאליסטים מתסייגים ממנו עתה.

נקודת מחלוקת מרכזית בין המדיניות הכלכלית של השמאל הדמוקרטי המסורתי לבין הירוקים היא בנושא הצמיחה והטכנולוגיה. הסוציאליסטים טוענים לעתים קרובות, שחסידי שימור הסביבה מחזיקים באוטופיזם אליטיסטי, שאינו דואג לקבוצות בעלות הכנסה נמוכה. אנשי שימור הסביבה מאשימים את הסוציאליסטים בדטרמיניזם ריכוזי, משועבד לטכנולוגיה מתוחכמת. אף כי יש מן האמת בהאשמות אלו ואלו ביחס לאחדים בשני המחנות, בכל זאת הן מחטיאות את המטרה. לדעתי, אין ספק שגישה כלכלית נבונה מבחינה אקולוגית תמלא אחר הדרישות הכלולות ביעדים

הסוציאליסטיים הקלאסיים: חברה דמו־קרטית, הומאנית וחברתית יותר ומנוכרת פחות.

כדי להגשים מטרה זו, על הסוציא־ליסטים לאמץ לעצמם את שימור הסביבה מבחינה איכותית, ולא להסתפק בצרוף הפיקוח על זיהום הסביבה למצעים מפלגתיים. אלא שגם תנועת הירוקים צריכה להבין שלא כל הטכנולוגיה המו־דרנית היא אנטי־אנושית במהותה. את הטכנולוגיה מיישמים למען מטרות פולי־טיות, בנסיבות חברתיות, כלכליות ותרבו־תיות יחודיות.

עתיד דמוקרטי־סוציאליסטי, שהוא גם נבון מבחינה אקולוגית, יחייב שינו־יים בתחומי החברה, הפוליטיקה, הכל־כלה, התרבות, הטכנולוגיה והארגון, שכן כל אלה קשורים זה לזה. גישה זו של ראיית המכלול יש לה משקל רב במדי־ניות הירוקים, אך היא קיימת גם במסורת הסוציאליסטית הקלאסית של מארכס הצעיר ואחרים.

אם מתבוננים בהשפעות הגומלין בין השמאל לירוקים, בנושאים כגון מקומות תעסוקה, שלום, דמוקרטיה השתתפותית, שוויון ונקיון הסביבה, ראוי לציין שהעשיה הפוליטית מקדימה לא פעם את הסינתזה העיונית. עובדה זו בולטת במיוחד בארה"ב. אחת התוצאות המוזרות מהעדר מפלגת עבודה או מפלגה סוציא־ליסטית של ממש שם היא הרכבו של מה שמוחזק כ"שמאל עממי" - קואליציה היולית, מורכבת מקבוצות שוחרי שלום, איגודים מקצועיים, חסידי שימור הסביבה, פמיניסטיות, לוחמים לזכויות האזרח, קבוצות פעולה של אזרחים, פופו־ליסטים, דמוקרטים רדיקלים וסוציאלי־סטים דמוקרטים. להעדר מפלגה שמאלית-דמוקרטית בארה"ב חסרונות רבים, אך למרבה האירוניה הוא עשוי להוליד גם כמה יתרונות מעשיים ותיאו־רטיים. בכורח הנסיבות אנו נאלצים להתרכז בדאגות משותפות יותר מאשר בהגנה על מגרשים פוליטיים נפרדים. הארצות המתועשות מנסות להתמודד עם הסוגיות הגדולות בכלכלה ובאקולוגיה, הפוגעות בהן במיוחד; בהקשר זה יכולים האירופים להפיק לקחים מההתפתחות בארה"ב - וכן גם להיפך.

אם היווצרותה של סינתזה כלשהי, בכיוון לפרספקטיבה "אקולוגית-שמא־לית", תגרום לשמאל להוריק קמעה, ולאנשי שימור הסביבה להשמאיל - זה נראה בעיני כנושא משני בחשיבותו. לתוויות כשלעצמן אין חשיבות כה רבה. חשובים באמת הם היעדים והאמצעים כדי להגיע אליהם.

אקולוגיה ותעסוקה

הסכסוך הנפוץ ביותר בין משמרי הסביבה והשמאל קשור לנושאים של מקומות תעסוקה מצד אחד, ולדאגה אקו־לוגית למשאבים מוגבלים, למקורות אנרגיה שבטיחותם לקויה ולזיהום הסבי־בה, מצד שני.

אינטרסים קפיטליסטיים משתמשים בעקיבות באיום האבטלה, כדי לגייס את תנועת העבודה נגד משמרי הסביבה. אולם המחקרים מזימים לאחרונה את האגדה, שמדיניות סביבתית נבונה הור־סת הזדמנויות תעסוקה. למשל: ריצ'ארד קזיס וריצ'ארד גרוסמן מראים ב"פחד ועבודה", שלשימוש באיומי פיטורין יש היסטוריה ארוכה, כאמצעי נגד מאמצי הפועלים להתארגן, ליצור תנאי עבודה בטוחים ולפקח על תהליך העבודה. הם מביאים טיעון משכנע נגד הגירסה הקפי־טליסטית, ששימור הסביבה גורם לאבדן מקומות תעסוקה.

יש ראיות לרוב, שהפיקוח על זיהום הסביבה הגדיל את מספר מקומות התע־סוקה על־ידי יצירת מקומות חדשים והגנה על אלה התלויים בסביבה נקיה: בדייג, ביערנות, בתיירות. מכל מקום ברור שלא שימור הסביבה הוא שגורם אינפלציה, אבטלה, ירידת פריון ופיגור בחידוש המיכון, כפי שטוענים לעתים קרובות סניגורי הקפיטליזם. למעשה,

אפשר להוכיח, ששימור אנרגיה ומשאבים אחרים, מקורות אנרגיה בטוחים, עתירי עבודה, ויישום הולם של טכנולוגיות, מסוגלים ליצור הרבה יותר מקומות תעסוקה מאשר מדיניות של טכנולוגיה מתוחכמת, עתירת הון, בעלת אוריינטציה על צמיחה כמותית.

יש להכיר באופיה האמיתי של התנגדות הקפיטליזם למדיניות של תעסוקה מלאה. שיא האירוניה הוא שתאגידים מסוגלים לנצל לרעה את דאגתם המובנת של העובדים לשימור מקום עבודתם, כדי לכרסם בבטיחות הסביבתית במקום העבודה ובקהילות. תנאי עבודה וחיים בטוחים חשובים לעובדים ולצרכנים כאחד. והרי אחרי הכל, אלה הם אותם האנשים.

אצל הירוקים, רבים עדיין הרואים בתנועת העבודה חלק מן הבעיה, ולא בעלי־ברית בכוח. חלק מן האקולוגיסטים מתמקדים במידה כזאת במאפיינים התרבותיים והארגוניים של החברה התעשייתית, עד שהם ממעיטים ממשקלם של הכוחות הפוליטיים והכלכליים המטפחים את הסטטוס־קוו ומרוויחים ממנו. אותם ״אקולוגיסטים רדיקליים״, כפי שהם מכנים את עצמם, מחזקים את החשדנות בשני הצדדים, כאשר הם פוסלים את תנועת העבודה מראש כחסרת תקווה, מכורה לצמיחה, לטכנולוגיה קשוחה, ולנושאים חמרניים–מעשיים בלבד. במקרים מסויימים פנתה אסכולה זו לדטרמיניזם–ביזורי, המדגיש רפורמה ארגונית מנותקת מהנסיבות הפוליטיות־כלכליות. קבוצות אחרות של אקולוגיסטים רדיקליים מצהירים באורח בוטה, שכדור הארץ אינו קיים בראש וראשונה לשימוש בני־האדם – ויהיה זה שימוש מיטיב עם הטבע או לאו. בעיני אקטיביסטים אלה יש למדבר ולעולם החי ערכים שווים או אף עולים על זכויות המין האנושי.

רגשות אלה ודומים מעלים כמה שאלות פילוסופיות נוקבות, אך הם תורמים מעט להבנה, ולא כל שכן לשיתוף פעולה, בין השמאל לירוקים.

הסכנה הגרעינית

למרות המחלוקות והסכסוכים הללו חלה תזוזה מסויימת לעבר מדיניות משותפת, שמטרתה לקשור בין המאבק על מקומות תעסוקה למלחמה למען סביבה נקיה. יתכן מאד, שהסוגיה הסביבתית החשובה ביותר היום הוא האיום של מלחמה גרעינית. המערכת התעשייתית־צבאית של ארה״ב גייסה לא פעם את פועלי תעשיית הנשק נגד פעילי תנועות השלום. אבל עימות זה מתפורר והולך. כמה איגודים מתקדמים, כגון איגוד המכונאים הבינלאומי, משתפים עתה פעולה עם מספר קבוצות שלום.

הסבת יצור צבאי לייצור אזרחי מועיל לחברה מהווה מרכיב חשוב בהקשר זה. איגוד המכונאים, שהוא כנראה אחד האיגודים ״הירוקים״ ביותר (ואחד השמאליים ביותר) בארה״ב, עובד עם קבוצות כמו ״הקואליציה למען מדיניות חוץ ובטחון חדשה״. האיגוד פירסם מחקרים המגלים עד כמה ההוצאות הצבאיות יעילות פחות ביצירת מקומות תעסוקה מההוצאה האזרחית. ו־18 איגודים מקצועיים אימצו הצעת החלטה על הקפאת הנשק הגרעיני.

ירוקים וקבוצות הנוטות לשמאל נפגשים גם בזירה האלקטורלית. אף כי המפלגה הדמוקרטית רחוקה מלהיות סוציאל־דמוקרטית, היא משמשת אפיק לקבוצות של שימור הסביבה, כדי לתבוע קווי מדיניות מתקדמים הרבה יותר מאלה של המפלגה הרפובליקנית. ״הסוציאליסטים הדמוקרטים״ של אמריקה, שהם חברי האינטרנציונל הסוציאליסטי הפעילים בתוך המפלגה הדמוקרטית, עבדו קשה כדי לגייס תמיכה בעמדות מתקדמות בנושאי הבטחת מקומות תעסוקה, הגנה סביבתית, הסבה, תיקון החוק בדבר שוויון זכויות, ועמדות שמאליות אחרות. ״קואליציית הקשת בענן״ של ג׳סי ג׳קסון ניסתה להושיט יד

אל מעבר לגרעין המצביעים השחורים שלה, כדי להגיע לאנשי שימור הסביבה, לארגוני שלום, לקבוצות קהילתיות ולאחרים. אלא שמאמצים אלקטורליים אלה מפגרים עדיין אחרי פעילות ארגונית מלמטה, שהצלחתה רבה יותר.

השלכות של צמיחה כלכלית

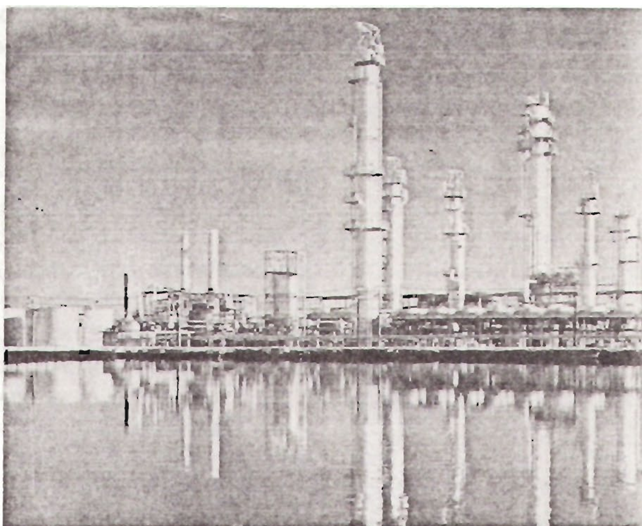
עם הופעת "הירוקים" בשנות השב־עים המאוחרות ככוח אלקטורלי בפוליטי־קה המערב־גרמנית, קיבלה שאלת יחסם של הסוציאליסטים אליהם חשיבות רבה בגרמניה ובאירופה המערבית כולה.

הירוקים הגרמניים מתחלקים לארבע קבוצות בערך: ירוקי "המכלול", העוסקים בהמצאת פתרונות בתר־פטרי־ארכליים, בהתפתחות רוחנית וביחסים סימביוטיים עם הטבע; ירוקי ה"אקו", שמתמקדים בביטול זיהום הסביבה ובמניעתו; הירוקים של "תנועת השלום", שהיו פעילים במאבק נגד חימוש גרעיני; והירוקים "השמאליים–רדיקליים", המורכבים ממארכסיסטים לשעבר ומאר־כסיסטים בלתי־תלויים, סוציאליסטים ואחרים, המדגישים את הצורך בשיתוף פעולה הדוק עם תנועת העבודה. בדרך כלל ניכרת בעמדות הירוקים גם מגמה פמיניסטית חזקה.

כמובן, תנועת הירוקים באירופה אינה מוגבלת עוד לגרמניה המערבית בלבד. מפלגות וקבוצות של ירוקים פעי־לות עתה בבלגיה, בדנמרק, בצרפת, בלוקסמבורג, בהולנד, בנורווגיה, בשוו־דיה, בשווייץ, ובמקומות נוספים במערב אירופה; בבריטניה קיימת מפלגה אקולו־גית פעילה.

למרבה הצער, אין כנראה סיכוי שהמחלוקת בין השמאל לירוקים תיבטל מן העולם, יהיו הנושאים שהם מנסים לטפל בהם באשר יהיו – שלום, מקומות תעסוקה, הסביבה, משאבים, צרכי אנר־גיה, חלוקת הכנסה, זכויות אדם או יחסים עם העולם השלישי.

אין זה סוד שקיימים חילוקי דעות בקרב הסוציאל־דמוקרטים ובקרב הירו־קים על מידת שיתוף הפעולה או ההתח־רות שיש לנהל ביניהם. כמה ירוקים "פונדמנטליסטים" טוענים לאוטונומיה מוחלטת; "הריאליסטים", בפרט קבוצות הנוער הרדיקליות יותר, תומכים לפחות בקואליציות מוגבלות עם הסוציאל־דמוק־רטים. בלי להמעיט בחשיבותם של

פיתוח המשק או סכנה אקולוגית?

ההבדלים הממשיים מאד בתוך הירוקים וביניהם לבין השמאל, ברצוני להתמקד פעם נוספת בדאגות המשותפות, שיכולות להוליך לשיתוף פעולה מוגבר בנושאים חיוניים אלה.

סוגיה תיאורטית ראשית, שביחס אליה עמדות הירוקים נבדלות מאלו של הסוציאליזם הדמוקרטי המסורתי, הוא נושא הצמיחה. בעיני הירוקים, ההשלמה עם המוגבלות הסופית של משאבי כדור הארץ במוה כפסילה של צמיחה כלכלית כמותית בלתי־מוגבלת. לעומת זאת, אורח החשיבה המסורתי של השמאל מניח שהצמיחה הכלכלית מאפשרת חלוקה כלכלית שוויונית יותר, בלי להתמודד בבעיית "סכום־אפס": הצורך לחלק מחדש את העושר ואת ההכנסה. לא רק שאפשרות זו היתה ארעית מבחינה היסטורית, אלא שהיא גם סטתה מהתפיסה הסוציאליסטית הקלאסית של חלוקת עושר והכנסה למי שעובדים עבודה קשה ביותר על מנת לייצרם.

ברם, הצמיחה הכלכלית הבלתי־מוגבלת חדלה להיות אופציה אפשרית; ואין לה גם צידוק מוסרי או פוליטי לסוציאליסטים המתייחסים ברצינות לצורך בסולידריות עם אוכלוסיית העולם השלישי והדורות הבאים בעולם כולו. המעבר למקורות אנרגיה שניתנים לחידוש הוא צעד ראשון לקראת חברה שניתן לקיימה לאורך זמן במצב של יציבות רבה יותר.

מאחורי הוויכוח הזה על צמיחה בלתי־מוגבלת, לעומת היכולת לקיים את החברה לאורך ימים, עומדת השאלה הפילוסופית כיצד האדם מתייחס לעולם הטבע, שאנו חלק ממנו. מארכס כתב פעם, ששליטת האדם באדם היא סוג של שליטה בטבע – במיוחד בתהליך העבודה, שבו האדם יכול לבטא את "הטבע" היצירתי שלו. אלא שגם למטבע זה – צד שני. מה שאנו מכנים כשליטה גוברת של "האדם" בטבע, היא למעשה שליטה גוברת של חלק מבני־האדם בגברים ונשים אחרים, כאשר ידיעת הטבע משמשת מכשיר לשליטה.

סבורני שהוגן להודות, כי רוב השמאל, הדמוקרטי והאחר, מחזיק בגישה אינסטרומנטליסטית לטבע, וכך גם הקפיטליזם. יש צורך בביקורת החשיבה האינסטרומנטליסטית, וביקורת המערכות של הסוציאליזם והקפיטליזם הממלכתי, שחשיבה זו יוצרת.

בכל אופן, האמונה המתמשכת בצמיחה כלכלית בלתי־מוגבלת ובפתרונות טכניים אינה מעשית ביחס למימוש מטרות סוציאליסטיות, וגם אינה מייצגת גישה אינטליגנטית למעמדנו בסדרי הטבע. יכולתו רבת־העוצמה של המין האנושי לחסל את כל המערכת האקולוגית מטילה עליו אחריות אדירה.

דמוקרטיזציה, הומניזם, שוויון

סוגיה תיאורטית שניה, המפרידה בין הירוקים לסוציאל־דמוקרטיה המסורתית, היא בעיית הריכוזיות. ירוקים רבים דוגלים בהתייחסות ביזורית יותר לכלכלה, לאנרגיה, לטכנולוגיה, למערכות מידע ולקבלת החלטות דמוקרטיות. גישה ביזורית זו קשורה למדיניות הכוללנית הרואה את השלם תמיד כשונה מסך הכל של חלקיו. על־פי גישה זו צריך לחשוב במתכונת גלובלית ולפעול במתכונת מקומית. אכן, זו הנחיה נבונה לגבי היבטי מדיניות רבים, אך נראה לי שחשוב גם "לפעול במתכונת גלובלית, תוך כדי חשיבה מקומית".

חשיבותה של הערכת המימד הפוליטי בהתפתחות הטכנולוגית גוברת והולכת בכל הנוגע לוויכוח על מדיניות כלכלית. חוגים רחבים יותר מכירים עתה בחשיבות שנודעת לשינוי אופני הייצור, ולא בלבד לשינוי בסוג המוצרים. צורות של מבנה ארגוני אינן ניטראליות; יש קשר החלטי בין שלטון של אליטות למבנים ביורוקרטיים. מכאן, שיחד עם שינויי מדיניות יש צורך ברפורמה ארגונית. מן הדין שתכניות סוציאליסטיות

להרחבת הדמוקרטיה התעשייתית תאמצנה כיוון איכותי יותר לקראת ניהול עצמי.

אין לראות בקריאה ליחסי עבודה דמוקרטיים והומאניים יותר נסיון להזיז את השעון לאחור. ביסודו של דבר, אין רעיון זה שונה מהותית מהיעד הסוציאליסטי הקלאסי של פועלים/אזרחים המתאגדים באורח חופשי. רפורמות אלו מחייבות את ביטולן של כמה צורות ארגון פוליטי וייצרני, ואת כינונן של צורות ארגון חדשות. לשם כך יהיה צורך בהחלפת ערכי התרבות הקפיטליסטיים, שתכופות הופנמו באורח בלתי־מודע, בערכים תרבותיים סוציאליסטיים וירוקים.

מפלגות הירוקים באירופה אימצו לעצמן מצע הכולל עמדות בנושאי סביבה, מזון, ארגון עבודה עתידי, חלוקת העושר, אירופה נקיה מנשק גרעיני, תעבורה, יצוג יחסי בפרלמנט האירופי, יחסים בין עשירים ועניים ואחריות בינלאומית. על הסוציאליסטים לחקור וללמוד את המצע הזה ברצינות. הוא עולה בקנה אחד עם יעדים סוציאליסטיים-דמוקרטיים, או לפחות משלים אותם.

לשם שיתוף פעולה מצליח בין השמאל לירוקים דרושה הפריה הדדית בתחום הרעיונות, הגישות והפילוסופיה. כך, למשל, נוצרה אחת הסינתיזות התיאורטיות החשובות ביותר בתוך תנועת הירוקים -- זו של שימור הסביבה והפמיניזם. השליטה בנשים באמצעות הפטריארכליות היתה קשורה לשליטת הגברים בטבע; וגם הפטריארכליות וגם הגישה השלטונית לטבע, כולל למין האנושי, מחזקים את המיליטריזם. הנשים שימשו מטרה מיוחדת לאלימות של גברים ברמות שונות. הסוציאליסטים תורמים להבנת הנושא, בהצביעם על התפקיד שהדיכוי המעמדי והקפיטליזם מילאו בטיפוח המיליטריזם והדיכוי המיני.

על הסוציאליסטים מצידם לשפר את דרכי הניתוח שלהם ביחס לסוג הצמיחה הרצוי על־ידי לימוד התפישה של ״אקולוגיה חברתית״. יש דמיון בין מניעי האקולוגיה החברתית לאלה שהיו להומניזם של מארכס הצעיר: פעילות השואפת להרמוניה בתוך החברות האנושיות, וביחסים ביניהן לטבע. מארכס לא הסתפק בהחלת השוויון על העוני, העושר או הניכור. הוא שאף למערכת שתחדל לייצר עוני וניכור. בדומה לכך, אין די בהגבלת הזיהום לרמה ״סבירה״. עלינו לנסות ליצור מערכת שתוכל להתקיים בטווח הארוך, תוך שהיא פועלת בתאום עם הטבע, במקום לכופפו.

גם לירוקים יש מה ללמוד מהסוציאליסטים. השוויון אינו צריך להיות רק המטרה לעתיד ירוק – הוא חייב להיות התנאי לכך. ישנם ירוקים, שהם כה חשדניים כלפי המדינה הריכוזית, עד כי הם שוגים באשליות שהשוק החופשי יוכל לווסת את חיי הכלכלה ביתר הצלחה. השאלה אינה אם לתכנן או לאו. כפי שהסוציאליסטים טוענים, הקובע הוא כיצד מתכננים ,מי עושה זאת, ולמען אילו מטרות. זו צריכה להיות נקודת המוצא.

לשמאל ולירוקים דאגות ומטרות משותפות בנושאים רבים: סולידריות עם העולם השלישי, הגברת הדמוקרטיה בתחום החברה והכלכלה, פיקוח על זכויות הקנין בתאגידים, החלפת קני־המידה של ערך חליפין על־ידי קני־מידה של ערך שימושי בייצור ובחלוקה. כל אלו הן באותה מידה מטרות אדומות וירוקות. גם בשמאל וגם אצל הירוקים יש צורך בחידוד הרגישות ליחס בין המטרה לאמצעים.

מעל לכל, סבורני שירוקים, סוציאליסטים דמוקרטיים, פמיניסטיות ואחרים בעלי דעות מתקדמות, צריכים לפתח רוח אקומנית יותר ביחס למניעים של הקבוצות האחרות. לכולנו מתברר יותר ויותר מי הם אויבינו הפוליטיים. הגיעה השעה להבין יותר מי הם בעלי־בריתנו בכוח.

אנריקה גומאריז

Leviatán

התחדשות האידיאולוגיה של השמאל

מול הבעיות הנובעות מן המשבר בעולם, מה המדיניות של השמאל? מה הטיעונים שלו? כדי שנוכל לענות על השאלות החוזרות ונישנות האלו, יש צורך, ראשית כל, לחזור למינהג "המגו־נה" של ויכוח ציבורי על רעיונות. יש להחזיר למקומו את הויכוח הרעיוני, בעל יעדים פוליטיים - ואני מעז לומר אפילו, שיש צורך להשיב את הדיון התיאורטי הקפדני, אשר בעיני רבים הנו דבר שהלך לעולמו פעם לתמיד, לאחר שהמפלגה הסוציאליסטית הגיעה לשלטון. בלי העיסוק במשחק של הרעיונות, כיצד ניתן יהיה "לתכנן את העתיד ולחזות אותו", כפי שנאמר במסמך של המפלגה הסוציאליסטית? (---)

המצב הנוכחי

כאשר בשאלת השאלה הפשוטה "היכן אנחנו נמצאים?" נתקלים בדרך כלל בשתי גישות קיצוניות: החסידים של המדע החדש של העוגמה מובילים אותנו לסוף העגום והמוחלט - או יותר פשוט ופחות מדעי, זועקים לאפוקליפסה; כנגדם, יש כאלה שאינם מכירים בחומרה ובסכנות, לרוב מפני שהם נוהגים להפנות את מבטם הצידה, או פשוט, מתוך חוסר ידע.

אינני מקבל את הגישה, שבוטאה על ידי לודולפו פארמיו בכינוס של "התרבות הספרדית בעידן החדש", שיש בה משום הודיה בכך, שהאוטופיה התנפצה. (---) אבל פארמיו שואל את עצמו, אם הדרך היחידה שיכולה להחזיר את האוטופיה - אחרי ניתוץ המיתוס של הסוציאליזם הבלתי־נמנע - היא היפוכו של חזון השגשוג: החרדה בפני מלחמה גרעינית ואסון אקולוגי. ובכן, אם להתרחק מחזון הסוף העגום, אפשר לעשות זאת רק על ידי התבוננות ישירה במצבנו הנוכחי.

אמר פיליפה גונזלס: "מה שמוטל על כף המאזניים אינו רק השלום, אלא ההישרדות עצמה של המין האנושי. השמוש בחלק קטן יחסית ממחסני הנשק הגרעיני הקיימים היום, דיו כדי לחסל את חיי האנושות על־פני האדמה. מצב זה נוגע לכולנו ועל כל אחד מאיתנו לצרף את המאמץ שלו כדי למצוא נוסחות שישפרו את האווירה הבינלאומית הנוכחית". ומשפטים כגון אלה מושמעים היום לעתים תכופות על־ידי כל המנהי־גים הפוליטיים, ללא הבדלים אידיאולו־גים, מרונלד רייגן (לפני מליאת האו"ם בספטמבר 1984), עד להצהרה של ארבע היבשות שבראשה ישב אולוף פלמה.

מתוך Leviatán, כתב־עת למחשבה ולרעיון, מס' 17, סתיו 1984, מדריד, ספרד. מפאת קוצר המצע כאן, לא היתה ברירה אלא לקצר את המאמר בחלקים רבים, ובעיקר בתחילתו, בניתוח העבר שהביא את השמאל למצבו הנוכחי. תרגום מספרדית: ציפה ברנדט.

האם הצהרות כאלו הן הגזמות פולי־טיות? סביר להניח שיכולת ההרס של מחסני הנשק הקיימים היא אמנם כזאת. אף על פי כן, נותרות עדיין שאלות אחדות: האם העימות בין מעצמות־העל מסכן את המין האנושי למעשה? ומה הבסיס להנחות בדבר הסבירות של מלחמה גרעינית?

היו כמה חוקרים, שבאו להוכיח, שבמלחמה גרעינית ייהרגו אמנם כמה עשרות מיליונים (ויתכן אף שאירופה תעבור סופית מדפי ההיסטוריה), אבל עדיין לא יהיה זה סוף המין האנושי. (---) אך לאחרונה ביקשו גם מכוני מחקר מדעיים שונים לחקור בתוצאות הגלובליות של התמודדות גרעינית. ראשית, היה דו"ח של האקדמיה המלכו־תית של שוודיה. הערות הסיכום שלו עלולות להביא למצב של דכאון, ולכן אציין רק שמופיע בו כבר הרעיון של איבוד שיווי המשקל האקלימי באופן כללי. שנתיים לאחר מכן, באו כמאה אנשי מדע, שהתאספו בקמברידג', וטבעו את המונח "חורף גרעיני". מאוחר יותר, הביא קרל סגן, פרופסור לאסטרונומיה ומדעי החלל, את המימצאים הבאים: "בקיצור, הקור, החושך, הרדיו־אקטיביות, רעלי התבערה והקרניים האולטרה־סגו־לים, שיבואו כתוצאה ממלחמה גרעינית, עלולים לסכן את החיים על הפלנטה... אנחנו נמצאים באופן מעשי לפני הסכמה של הכחדת האנושות".

מדובר במסקנות מדעיות, אך האם אין בהן טעויות? באופן מוחלט – לא! אנשי המדע, הם הראשונים שהצהירו שיש לבדוק את נתוניהם על־ידי ניסויים. אך יש לקוות שהקנאות האנליטית לא תוביל אותנו מן התיאוריה לניסויים כאלה. מכל מקום, מנקודת מבט פוליטית, אין אלה נחוצים כלל. יש די נתונים בידינו כדי לדעת שהגענו לקצה.

ברם, האם עימות גרעיני כזה הוא בבחינת אפשרות ממשית? בקהיליה של אנשי ההגנה בצפון אמריקה (ויש להניח שגם אצל הסובייטים), וכן בחוגים של חקר השלום בכל המערב, נעשו מחקרים על הסכנות של עימות גרעיני. המומחים זיהו יותר מעשר סיבות שעלולות לגרום למלחמה לא רצויה. כאן נתעלם מסיבות רבות, כמו משבר נפשי של מנהיגים צבאיים או פוליטיים וכדו', ונתבונן במקרים שיש בהם כבר נתונים.

עד לשנות השישים, כשהגיעו לאיזון אסטרטגי, היו שתי סיבות ידועות ביותר: הסיכון שנבע מסכסוכים מקומיים וממש־ברים, והסיכון שנמצא במישור של טעויות טכניות או אנושיות. (---) בתחי־לת שנות השבעים, למרות ההצהרות בדבר חוסר סבירות של סכנה לעימות על־ידי תאונה, הגיעו שתי מעצמות־העל לידי מסקנה שיש לקחת בחשבון אפשרות כזו ובחנו את האמצעים למניעתה. וב-1971 נחתם הסכם למניעת סיכון של מלחמה בין ארה"ב לבריה"מ.

הכל טוב ויפה. אך הפראדוקס הוא שהסכמים אלה נחתמו בדיוק באותו הזמן שהכניסו לפעולה מערכות שמובילות לאסטרטגיה גרעינית שונה: זאת הקשו־רה ב"מכה הראשונה". אסטרטגיה זו היתה תולדה של שני גורמים: ההתקד־מות הטכנולוגית והצורך הצבאי לצאת מן המבוי הסתום שנוצר, מן הצד הסוב־ייטי, בעקבות האיזון האסטרטגי. ובתחי־לת שנות השמונים השתנו תנאי מניעת הסיכונים באופן משמעותי; זמני התגובה קוצרו באופן ממשי ונתוני הדיוק והנז־קים גדלו. זאת ועוד: האסטרטגיה של המהלומה הראשונה – אם חושבים עליה היטב, כפי שחשבו האסטרטגים שלה – דורשת מלכתחילה את גורם ההפתעה, מה שמביא לחוסר אמון בהכרזות ובהסכם. (---)

גורם אחר של סיכון נעוץ במה שמכנים תקריות שרשרת של גורמים, שלמזלנו לא קרו עדיין. שתי דוגמאות: אזעקה כללית מוטעית של המחשב, לאחר תקרית אמיתית, כמו זו של הפלת הג'מבו הדרום־קוריאני; או, בקשר לאסט־רטגיה של המהלומה הראשונה, בעית אבטחת הצוללות האסטרטגיות: כדי

לאבטח את כושר המהלומה השניה, ניתן לצוללות פסק־זמן להשהיה, אחרי אזעקה כללית, כדי לבצע את פריקת המטען; המומחים כבר התריעו על סיכוני השר־שרת הטמונים בעת אזעקה כללית מוט־עית ועל ליקוי במערכת התקשורת עם צוללת מסויימת או תקרית אפשרית עם אניה סובייטית.

עד כאן מעט מן המידע הידוע בקשר לסיכון של מלחמה גרעינית. עתה נבדוק את הסיכון השני: האסון האקולוגי בט־ווח בינוני. כדי לבחון גורם זה בתוך צרוף הנסיבות, שבו אנחנו נתונים, יש להתחיל בנתון הבסיסי של כל עבודת מחקר: צרכי האנושות בעוד שלושים שנה. הנתון הבסיסי לכך הוא תחזית גידול האוכלו־סיה. בכנס על נושא זה, שהתקיים במק־סיקו, הביאו את הנתונים הבאים: אם נסתמך על מדד השיעור האופטימלי של גידול האוכלוסיה, 4,800 המיליונים החיים היום יכולים להגיע בשנת 2100 ל־10,200 מיליונים (מדד אפס). יפה – אך על מנת שבשנה הנדונה תתייצב אוכלוסיה זו, צריך ש־150 הארצות המשתתפות יקיימו את סדר הגידול שעליו הם התחייבו, על ידי תכנון. יש הסכמה בין המומחים, שקשה להאמין בכך.

תחזית אוכלוסיה זו מביאה אותנו לשתי מחשבות: ראשית, שקשה לחזות שיפור בתנאי הקיום בחצי הכדור הדרו־מי; שנית, שאם שיטות הייצור הקיימות יפותחו, או אם אלו הנמצאות בתהליך של שכלול יתממשו על מנת לספק את גידול הביקוש, יהיה צורך להתמודד עם הסיכון של אסון אקולוגי בטווח הבינוני – אלא אם כן ישתנו מספר קריטריונים בסיסיים בתפקוד המערכות.

ביסודו, הדחף הטכנולוגי אינו מצביע על תיקון בדגם של ההתפתחות, אלא על העמקתו. קפיצה זו מוצגת בחמישה קווים: 1) הטכנולוגיה של האנרגיה (כורים, מאגרי שמש או פוטו־ביולוגיה); 2) תקשורת ומיקרו־מחשבים; 3) הטכנולוגיה הביולוגית (שקשה להע־ריך את היכולת שלה); 4) ניצול קרקעית הים (במיוחד מכרות תת־ימיות); 5) הפ־עולה ההדדית של שלושת הראשונים בטכנולוגיה הגלובלית של החלל (תחנות החלל).

חלק מן הטכנולוגיה נתון להכוונה מבחינה אקולוגית, אבל חלק אחר לא כן. וחלק אחרון זה איננו תמים כל־כך, שכן כבר בראשיתו הוא נולד כהתקפה על הסביבה. בו בזמן לא ידוע על תהליך של התחדשות שיפעל בכיוון ההפוך. מסיבות אלו, כל התחזיות שנעשו עד כה (״מו־עדון רומא״, ״גלובל 2000״ או ״עתיד גלובלי – עת לפעול״) מצביעות על כך שהמאה החדשה תחזה בעולם חוסר איזון אקולוגי מובהק, במקרים אחדים באופן שלא ניתן לתיקון.

לא נעסוק כאן בכל הדוגמאות (למשל, היערות שנעלמים בקצב מהיר מדי שנה), או בבחינת הנתונים של התקפה ישירה על המין האנושי (היחס הסטטיסטי בין הסרטן והזיהום וטכנו־לוגיות חדשות במזון). נאמר רק, שהניסו־יים שנעשו בנושא זה – כמו זה שנעשה באמצעות מחשב ב״גלובל 2000״ – מצי־גים תוצאות פסימיות: ככל שהנתונים האינטגרטיביים מתבססים על הנטיות בהתפתחויות, שניתנות להתבוננות אמפי־רית במאות האחרונות, בתחומי האוכלו־סיה, המשאבים והסביבה, כך נראית התוצאה הכללית בטווח הבינוני כהרת־אסון גדול יותר.

התשובה של השמאל

לנוכח דברים אלה, אפשר לאמץ נימה קטסטרופלית, או שניתן גם להס־תכל הצידה. אבל בוודאי שהתיאוריה והפוליטיקה של השמאל צריכה לעשות משהו אחר: עליה לבחון את חומרת המצב ולאמץ תכניות המתאימות למצב הזה.

אלא שעלינו להיות ענווים מאד. פארמיו איננו מתקשה לתאר כך את

התנועה לשלום: ״האופי עצמו של התנו־עה הפציפיסטית הוא משמעותי: מה שמאפשר גיוס נגד התפרסות הטילים איננה האמונה שאלו מיותרים, או שהם מהווים סיכון לשמירה על השלום, אלא הפחד הפשוט בפני מלחמה - בלי חישו־בים או תחכומים גדולים יותר. הפציפיזם פועל בתור תנועה חברתית בגבול האופק המיתוסי, מעבר לכל אסטרטגיה פוליטית וללא חישוב רציונלי״.

האם גישה זו היא חיובית? לדעתי, יש לה יותר קשר עם המציאות מאשר לגישה של אלה המבקרים אותה. (---) אבל יחד עם זאת יש לענות על שורה של שאלות: האם המחקר על השלום ועל הסכסוכים הוא היום אחד השטחים החשובים ביותר של המחקר המדעי? האם הסופרים הבולטים בשטח גם באירו־פה (מירדל, קלבור, תומפסון, קואטס, ברנבי, גלטונג) הם אנשים שבשולי התנועה הפציפיסטית או, להיפך, הם אלה שמביאים רעיונות לפעולה למען השלום? איזה מידע ניתן להשיג על הוויכוח בקרב התנועות העקריות ולמס־עות המאורגנים באירופה? האם קיימת, או אינה קיימת, ספרות המתמחה בנושא והמאפשרת להניח יסודות? כשמדברים על התנועה הפציפיסטית, האם מתייח־סים לתנועה המאורגנת או לרבבות האנשים הנענים לקריאתה?

יתכן שיהיו אלה רגשות של ״חרדה פשוטה ממלחמה״, שיביאו חלקים רחבים של אוכלוסיית אירופה להיענות לקריאה. אך זה יוביל אותנו לשאלה עדינה: איזו תנועה חברתית באירופה עושה נסיון להפוך רגשות חרדה אלו למדיניות רציו־נלית של שלום? יתר על כן, איזו תנועה חברתית באירופה עוסקת בריכוז המחאה על פני היבשת בעד השלום וזכויות האדם?

משהו דומה קורה בקשר לתנועה האקולוגית. יש המתארים בקלילות את הפציפיסטים והאקולוגיסטים כרומנטיים ויש המוסיפים ומתריעים בפני הסוציא־ליסטים, שאל להם לעצום את העיניים בפני העובדה שהתנועה הרומנטית של האקולוגיסטים עשויה להוביל למהפכה העצומה ביותר. יתרה מזאת, אם אנחנו מסכימים עם הערכת המצב החמורה, ואם אנחנו בדעה שזה איום נורא שנשקף לציוויליזציה שלנו, כי־אז עלינו לומר שלתנועות החדשות יש אולי ליקויים - אך מה עושה השמאל המסורתי־הרדיקלי או המתון, הנאמן למארכס או הביקורתי כלפיו, כדי למנוע שנגיע לאסון? חוץ מאשר בארצות מעטות, בעלות מסורת מסויימת, כמו שוודיה או אוסטריה - מעט מאד: כמה משפטים טכסיים, כמה הערות בודדות, איזכור כלשהו בנוסח המצע - זהו כל מה שעשינו בזמן שהשעון מתקדם לשעת האפס.

אמת שאין להכחישה היא, שהעוצמה הבסיסית של התנועות החברתיות החד־שות קמה בשוליים או בפריפריה של מפל־גות השמאל. יכול להיות שהן מגלמות את האידאולוגיה של ההישרדות, בעוד שבקרב השמאל אנחנו ממשיכים באידאו־לוגיה הרציונית יותר של הניכור. אך האין זה מגוחך שלא שמנו לב לכך לפני־כן (וכמה הם אלה שכן שמו לב?), שמאז תחילת העידן הגרעיני, נוצר ההכרח להביא את שתי האידאולוגיות למכלול אחד? אמנם, היו שחזו לאן עלולים להגיע והם הזמינו אותנו מאז תחילת העידן הגרעיני ״ללמוד לחשוב בצורה חדשה״. אך ההתייחסות אל אלה היתה ממש כך: אנשי מדע א־פוליטיים או רומנטיים. (---)

למעשה, ההיסטוריה התיאורטית של השמאל המערבי היא עלובה למדי. מאז סוף שנות השישים שברה התנועה הפמי־ניסטית את דגם המאבקים הסטריאוטי־פיים שלו בשולי חיי היום־יום. בחצי הראשון של שנות השבעים הצביעה התנועה האקולוגית על הסיכון של התיעוש כמעשה ״קידמה״. ועם תחילת שנות השמונים בא הפציפיזם לשרש את האגדה שהעידן הגרעיני הוא אות לקפיצה איכותית.

במגזרים אחדים עוסקים יותר

בעבודה אינטלקטואלית מאשר בניהול פוליטי. התחילו להיווכח שצריך לשלב את התביעות החדשות האלו בלאומים ובמצעים, ולדבר זה נתלוו קשיים הכרו־כים בסדר עדיפויות. כדי לפתור את הניגודים שנוצרו, נראה שעדיין לא ברור די צרכו, שהפמיניסטיות, האקולוגיסטים והפציפיסטים מהווים את אותה החבילה האלטרנטיבית - ירוקה, או כל שם אחר שתרצו לכנותה - אשר, רחוקה מן הצורך להשתלב בתכניות השמאל המסורתית, הנה חלק כה יסודי בשמאל של ימינו.

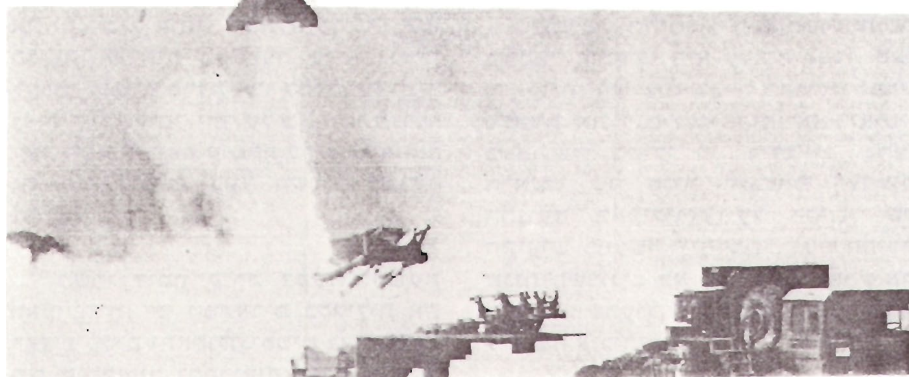
והרי עלינו להתחיל לחשוב בצורה חדשה. מה התועלת במאמצים לפתור את המשבר הכלכלי, אם תוך כדי כך נעמיק את התהליך של האסון האקולוגי, שכבר החל, ובלי לתרום לפתרון המשבר הבט־חוני. הגיעה השעה לראיה חדשה של האידאולוגיה הגלובלית של השמאל. אנחנו כבר סובלים מפיגור בל־ישוער בהבנת המשמעות האמיתית של העידן הגרעיני. אין זאת אומרת - כפי שחושבים אחדים - שעלינו לשכוח את התרבות המסורתית שלנו במאבק נגד הניכור. פרוש הדבר, פשוט, שיש לנו צורך בתכנית חדשה.

מדיניות אדומה-ירוקה

כדי להימנע מדיבור מופשט, אנסה להציע את הצירים שעליהם צריכה להיות מושתתת אותה ראיה אידאולוגית חדשה.

ראשית בסדר העדיפויות צריך להתייחס להיבטים הדחופים ביותר של אידיאולוגית ההישרדות. לפיכך, בכל הצהרה על כוונות, המאבק למען השלום ופרוק הנשק צריך להיות במקום הראשון מבחינה פורמלית. למאבק למען החרות ונגד הניצול אין טעם, אם אין הוא מתחשב בעובדה הראשונית שהוא מתנהל בעידן הגרעיני. אם תוכחד כל המערכת אשר בה יש מידות כגון חופש, כבוד האדם, ההגיון וכו׳, כל השקעה של כוחות מוסריים למען הגנתה תהיה חסרת טעם. (---) כמובן שתודעה זו אינה צריכה להישאר ריטורית בלבד. היא צריכה לקבל את תרגומה המתאים בעניני מדיניות פנים (חינוך, מחקר וכו׳) ומעל לכל, במדיניות הבינלאומית (החלשת מדיניות הגושים, עצמאות במדיניות פעילה בעד השלום וכו׳). אין זאת אומרת, שיש לבחור בגישות רדיקליות התובעות תמיד רק צעדים חד־צדדיים, אך יש לקבוע מדי־ ניות לעומק של עבו־
דה למען ה־ שלום ובעד פרוק
הנשק. ובלי ספק, הניגודים שית־
עוררו (תע־ שיית ייצוא הנשק,
למשל) יצ־ טרכו למצוא פתרון
בהתאם לע־ דיפות זו של עבודה
למען השלום.

הציר האחר של האידיאולוגיה
המחודשת מתייחס לצורת הפ־
תרון למשבר הכלכלי. כאמור, בד
בבד עם האי־ דיאולוגיה שלנו
נגד הניכור, היציאה באשר להת־

טיל גרעיני פרשינג 2 - סכנה למין האנושי

פתחות הסוציו־כלכלית של כלל המעמ־דות הנשלטים. הנוסחה של ראשית שנות השבעים, של מדיניות הצנע תמורת ויתו־רים מן הצד השני, היתה טובה; אך יש להוסיף עתה, שלא נוכל לצאת מן המשבר במנגנון ייצור שהוא אמנם משוכלל, אך העושק שקיים בו שווה לזה שהיה בעבר, או אף גדול יותר. מישהו יכול לומר, שאם בלאו־הכי נלווים קשיים אין־ספור למדי־נות של התאמה כלכלית תמורת ויתורים מצד העובדים, הרי להוסיף לכך גם פרס־פקטיווה אקולוגית הוא בבחינת טירוף. אולם אין זה ברור, שפרספקטיווה כזאת חייבת בהכרח לגרום לסיבוכים; ובאותם השטחים שבהם אמנם תגרום לסיבוכים, אין לשכוח שמדובר בהישרדות שלנו! אי־אפשר לחשוב על פיתוח כפי שחשבו לפני מאתיים שנה. התיעוש בתור אידי־אולוגיה, אבד עליו הכלח. כושר הדימיון של המין האנושי נמצא היום בפני התמו־דדות כפולה: העתיד יהיה של אלקטרו־ניקה ושל רובוטיקה, אך הוא גם יהיה יותר ירוק – או שלא יהיה בכלל.

כדי לפתור משבר זה – וכשאני אומר ''משבר'', הנני מתייחס למבנים המדי־ניים של היום, בלי לחזות שינוי חריף כמו זה שהיה בעבר – אין להשתמש במדיניות של לשון כפולה. אין לדרוש קריטריונים אקולוגיים של הישרדות ובו בזמן להמשיך ללחוץ – באופן בסיסי דרך שכר העבודה – לצריכה ישירה מוגברת. פשוט, צריך לבחור – בלי דמגוגיה. אם כי פרושו של דבר הוא להסכים להנחות הבאות: 1) שהשינוי הכלכלי הוא הכרח המציאות; 2) שמדיניות הסולידריות בין העובדים שיש להם יותר כושר מיקוח ולחץ לבין יתר שכבות העובדים הוא הכרחי; 3) שה־תיקונים האקולוגיים ההכרחיים יוכלו להשלים בכמה מקרים שינוי כזה, אך במקרים אחרים הם יגרמו להוצאות נוספות.

השמאל, בכללותו, צריך לקבל את הנתונים החדשים האלה, בלי שיהיה הכרח מצדו לבחור בתוויות אחרות. אסביר זאת: בגרמניה המערבית היה הכרח לנתק את השמאל המסורתי כדי להציע לאוכלוסיה תכנית ירוקה. למרות קשיי הארגון של המפלגה הירוקה עצמה, מספר הבוחרים בעד האופציה הזאת הו־לך וגדל בכל הבחירות האחרונות. ונוצרה כעין חלוקת תפקידים: הסוציאל־דמוקר־טים ממשיכים להגיב בדרישות בתחום הצריכה של רוב מעמד העובדים הגרמני, בעוד שהירוקים הם המצפון הביקרתי, הפציפיסטי, הפמיניסטי, האקולוגי של מדיניות צריכה זו. אולם עלינו לשאול את עצמנו: האמנם תישאר חלוקה זו לעולם? או שמא אפשר יהיה להגיע למדיניות אדומה-ירוקה? והיא תהיה הכרחית גם בשאר ארצות אירופה. למעשה, אפשרות זו תלויה במידה רבה ביכולתם של הגופים הפוליטיים המסור־תיים לחולל את השינוי האידיאולוגי בזמן. בכל אופן, אין ויכוח על כך שמצע השמאל, בכללותו, אינו יכול עוד להוציא את עצמו משני ההיבטים האלה גם יחד.

ציר אחר של השינוי האידיאולוגי קשור בזכויות האדם והחרויות. מדובר במעבר לחברה מסוג אחר, לא פטריארכ־לית. אין אנו מתעלמים מהקשיים המע־שיים – ההתנגשות עם מוסדות מפתח (הכנסיה וכו'), הניגודים בתוך המצע עצמו (כניסת האשה לעבודה בתנאים של אבטלה גדלה). יש צורך להכיר במציאות, אבל הפתרון של המשבר צריך להתאים לרעיון של שחרור האשה – שאם לא כן, לא יהיה פתרון (ועוד פחות אם יהיה זה ''פתרון'' שמובא על־ידי השמאל). אני מעז אפילו להגיד, ששינוי החברה לחברה לא־פטריארכלית, משמעותה להניח את אבן היסוד לשינוי הכללי במערכת הערכים. לא אומר, כפי שאומרים אחדים, שלאישה יש טבע יותר פציפיסטי ויותר מודע לאקולוגיה; אבל העובדה, שאין שהתווכח עליה, היא, שהמאבק למען השליטה על כדור הארץ שדחף את האדם קדימה, מאז הופעת האדם עלי אדמות, התפתח מתוך הערכים של המכונה הגברית. עם צורת הייצור הקפיטליסטית התגבשה הסכיצופרניה; מצד אחד נפתחה הדרך לערכים של הרמוניה (חרות, שוויון אחווה), אך מאידך, רבה החיוניות בערכים האלימים (הלוחם שפילס לעצמו

דרך בחיים), הנובעת מתוך הצורך החברתי לצבור הון. התוצאה היא, שאנו מוצאים את עצמנו עם כדור ארץ מאוכלס ביותר, איכות סביבה ירודה ובפני אפשרות שבגלל תגליות של בני־אנוש ייעלמו החיים של כמעט כל המינים שלהם. הגענו למצב הזה דרך מערכת היחסים של המכונה הגברית, או, במובן יותר רחב, של החברה הפטריארכלית. הרס המשטר הזה - אשר מעונינת בו בעיקר האישה - עשוי (ואני אומר רק עשוי) לפתוח דרכים לתרבות ערכים של הרמוניה, שתתרום לשינוי בדרכו של המין האנושי - אותה הדרך שאם נמשיך ללכת בה כמו עד כה תהא זו מה שמוגדר כמרוץ אל ההתאבדות. השינוי הזה הוא שיכולה להתגלם בו האוטופיה החדשה. (---)

נאמץ לעצמנו את התפקיד של נלהבים למען שינוי, לא משום שאנו באים להציל את האנושות ולא משום שאנחנו מאוהבים במין האנושי, אלא פשוט משום שזה מוצא חן בעינינו, משום שאנחנו מוצאים שתפקיד זה מענין יותר מאחרים. אבל יכולה להיות גם גישה אחרת: זאת הנובעת מן הצורך להבין את הסיבות שמכריחות אותנו היום לאמץ אידיאולוגיה של הישרדות - ליד האידי־אולוגיה המסורתית - ואשר למרות זאת לא תהפוך לאנטי־אוטופיה אפוקליפטית. אדרבה, יש לנסות לנפות את האוטופיה מהנחות מופרזות מדי, מוויכוחים בסוגיה ״מי הנושא האנושי של ההיסטוריה״ (דבר שאין לו חשיבות כלשהי בקרב התנועות החברתיות החדשות).

גישה זו מודרכת על־ידי מתח אוטופי אשר, בניגוד לאידיאולוגיה המיליטנטית המסורתית, מחפשת להתקרב ככל האפשר לאוטופיה, להתמתח לכיוון שלה. למעשה, האידיאולוגיה של ההישרדות הולכת יד ביד עם החיפוש אחר דרכים לשיפור איכות החיים. לפיכך קבוצות אלטרנטיביות רבות דוחות את ההשתיי־כות לאידיאולוגיה המוגדרת בשם הישר־דות ומעדיפות לקרוא לה האידיאולוגיה של חיים טובים יותר. אם השתמשתי כאן בהגדרה זו, הרי זה משום שמנקודת ראות של המין האנושי, הישרדותו היא המונחת על כף המאזניים. אם כי אולי מה שצריך לעשות כדי להישרד היא לנסות לחיות יותר טוב. (---)

השואה הצפויה מזיהום הסביבה.

OUR GENERATION

י. פרנק הריסון

תרבות פוליטית

(הדעה האנרכיסטית)

לאחרונה ישבתי ראש באספה ציבו־רית, שבה הציגו שני אקדמאים סובייטיים את השקפתם על פירוק הנשק הגרעיני. הם נתקלו בהלך־רוח אנטי־סובייטי גלוי. כל אירוע, מהפלישה להונגריה ב־1956, עד להפלת מטוס הנוסעים הקוריאני ב־1983, מהגולאג עד לגלותו של סחרוב בגורקי, הוצג כדוגמה לרשעות ולרמיה של הסובייטים, המדברת בעד עצמה.

לגיטימי בהחלט לבקר את מעשי הזוועה של מעצמת־העל המארכסיסטית־לניניסטית. עם זאת, סוג האנטי־סובייטיות שתואר כאן נוטה תמיד להיות חלק מהסכמה בלתי־ביקורתית למדיניות הפנים והחוץ המערבית. כפי שקרה תכופות במלחמה הקרה, ביקורת הקומוניזם התחברה לאישור בלתי־ביקורתי של הדמוקרטיות הליברליות (ועל־כן, קפיטליסטיות). מקורה של השקפה זו בגישה המחלקת את העולם למדינות טובות או רעות. זו גם השקפה שמשרתת במיוחד את בעלי השררה בחברה, יהיו כאשר יהיו, ויהיה המשטר שהם שולטים בו כאשר יהיה. מאז ומתמיד, הרעיון של "אויבים מבחוץ" מאחד חברות, והוא מוליד ציות קונפורמיסטי וקבלה מרצון וללא ביקורת של המצב הקיים.

מי שחזר וקרא את "1984" של אורוול, ייזכר אולי במסעות השנאה המתוארים שם כחלק מהאנטי־אוטופיה שלו – אותה "אוקיאניה", שבה חוזרים ומאשרים את אחדות הקבוצה באמצעות שנאה עיוורת ולוהטת ל"אחר". בדרך זו גם ניטל צלם האנוש מכלל האוכלוסיה של מדינת האויב, ובמקרה של מלחמה אפשר לחסל אותה בלי לפגוע בעקרונות המוסר. כך אירע שבמלחמת וייטנאם אמריקנים היו בהחלט שלמים עם עצמם, בהורגם "גוקס", ובמלחמת פוקלנד יכלו הבריטים להרוג "ארג'יס" בלי לסכן את רגשותיהם המוסריים.

כתוצאה מאופיו ומתוכנו של הידע שלנו בפוליטיקה (תרבות פוליטית), קיים יסוד נורמטיבי חזק במילון הפוליטי שלנו. יש לנו מילות "הידד" כגון דמוקרטיה, ומילות "בוז" כגון סוציאליזם. הפוליטיקה המפלגתית מתנהלת תוך גבולות צרים מאד של התחרות. מועמדים שנכשלו אינם מהססים לברך את יריביהם; כך הם מאשרים שהמשטר ופעולותיו הם משביעי־רצון – כולל תבוסתם שלהם. אין יכולת לחרוג מתחומיו של אוצר המילים הפוליטי המוגבל ומגבו־

מתוך Our Generation, כתב־עת חצי־שנתי "לאנרכיזם וסוציאליזם ליברטארי", קנדה, אפריל 1985, מס. 3/4, כרך 16.

הכותב הוא יו"ר המחלקה למדע המדינה באוניברסיטה של נובה־סקוטיה, קנדה, ומחבר ספרים בנושאים אנרכיסטיים.

לות הדמיון הפוליטי, המאשרים מבני עוצמה פוליטיים מבוססים בחברה ובמדינה. וכאשר קורה והעיתונות פורצת בהיסטריה, הציבור נענה לפעמוני ההכוונה הלשוניים בתגובה פוולובית צפויה.

אין להסיק מכאן שלא כדאי לבקר את הקומוניזם. המארכסיזם־לניניזם הוא מבחינה אידיאולוגית ומבחינת המבנה צורה בלתי־מושכת בהחלט של פוליטיקה. אולם צמצום הביקורת להתרסה פרו־קפיטליסטית והיצמדות לפארמטרים הברורים (גם אם אין מודים בקיומם) של הליברליזם, הווה אומר הסכמה לצנזורה עצמית והכפפה לסוג אחר של שליטה – להיררכיות של הקפיטליזם ולמדינה הביורוקרטית המודרנית.

ספקנות – ולא מדע נטול ערכים

כדי להעריך עוצמה פוליטית, או עוצמה והיררכיה בכל צורה שהיא (פטרי־ארכלית, כלכלית, פוליטית, תרבותית או דתית) הכרחי להינתק קמעה מן העולם, להתייחס בספקנות לכל הערכים, לסרב להצמיד את דגלך לאחד מסמלי הסמכות שאנו מוצאים אותם בעולמנו. אין זאת אומרת שעלינו להפוך למדענים פשטניים, הרודפים אחרי היעד הבלתי־אפשרי של חופש מערכים. הייתי אומר כמו ניצשה, שמדע חופשי מערכים משחק לידיהם של בעלי העוצמה, ועל כן הוא מהווה מנגנון של שליטה. העובדים בתחום מדעי הטבע או מדעי החברה צריכים לשפוט את התוצאות המעשיות של עבודתם. עליהם לספק יותר ממה ש"אסכולת פרנקפורט" מכנה סיבה "טכנית", שאינה אלא אמפיריציזם צר, ללא הכוונה ביקורתית (ראה האברמס ומרקוזה על פיתוח נושא זה).

להעריך עוצמה, כפי שהיא קיימת בחברות שונות, משמע לשקול ולחקור סוגים של שליטה אנושית. לדעתי, אפשר לסכם את העמדה הביקורתית ההולמת משימה זו במונח "אנרכיסטי". דימויו העממי של האנרכיסט, שכלי התקשורת מטפחים אותו, הוא של משליך פצצות, לבוש אדרת כהה, שענינו היחיד הוא פראות ואלימות. בוודאי, ישנם אנרכיסטים התומכים באלימות מטעמים שונים, שלא אדון בהם כאן. אבל כשל־עצמי, אנרכיזם פרושו הוא פשוט שלילה של שליטים מכל סוג, משום שהם בלתי־נחוצים. לעתים קרובות, הוא צומח מאותו דימוי של האנושות, שהוליד את הליברליזם הקלאסי: הפרט האנושי הרציונלי, המסוגל לקבל את כל ההחלטות הנוגעות לחייו/חייה. אלא שהאנרכיזם עקיב מן החשיבה הליברלית והוא דוחה ללא משוא־פנים כל צורה של שליטה פוליטית, כלכלית, תרבותית, מינית ואחרת – את כל ההיררכיות המשולבות זו בזו והתוחמות את חיינו ומנציחות את הסדר הקיים. מכאן, שהוא ביקורתי ללא פשרות ונמנע מלהיתפס למיתוסים אוטוריטריים אלגנטיים, הממלאים חלק כה ניכר מהחשיבה הפוליטית מאפלטון עד להווה, כולל החשיבה המארכסיסטים בגווניה השונים.

האנרכיזם גם נמנע מההנחה המקובלת אצל מדעני החברה, שיש "הכרח" במערכות סמכות סדורות כדי לנהל את עניניהם של בני־האדם – הכרח שרוברט מיכלס הכריז עליו כעל "חוק הברזל של האוליגרכיה", לאחר שחקר את הסוציאל־דמוקרטים הגרמניים האוליגרכיים בסוף המאה הקודמת. מאוחר יותר, ריימון ארון הציג את הנושא כך:

> ארגונה של החברה התעשייתית לובש, אם כן, צורות שהן גם אוליגרכיות וגם היררכיות. באחת, מנהיגי ההיררכיות המרובות עוסקים בדו־שיח קבוע, ותת־המערכת הפוליטית נבדלת מתת־מערכות אחרות. בשניה, תת־המערכת הפוליטית, המאורגנת כמפלגה אחת, כופה סמכות חילונית ורוחנית עליונה על כל המנהיגים של שאר ההיררכיות; בדרך זו הופכת כל בחברה לפוליטית, משום שהמינהל, הממשלה, החברה והמדינה התמזגו."(1)

אין פלא שהסטודנטים הכריזו ב־1968: "מוטב לטעות עם סארטר,

מאשר להיות צודק עם ארון." נוסחאות קפואות מעין אלו מנוגדות לצורך האינ־טלקטואלי היסודי: כמו סוקראטס, להציב סימני שאלה על כל דבר – צורך אשר, לדעתי, הופך כל התענינות פולי־טית לפעילות רדיקלית.

אוסף של מחקרים אנרכיסטיים בשם "1984 ולאחריה"[2], שהופיע לאחרונה, נוטל נושאים מרכזיים ברומן של אורוול (1984) ומסביר, כיצד החברה האמרי־קנית והפוליטיקה שלה ממשיכות לשקף את אותם הדימויים הטוטליטריים. האנטי־אוטופיה ההיפותטית של אורוול נשלטת כמובן לחלוטין על־ידי אליטה פוליטית, המונעת על־ידי הסם המתחדש מעצמו של עוצמת המדינה הביורוקרטית. ב–"1984" נסחפות כל צורות הדיכוי למערבולת האחת של המדינה. עולמנו הממשי איננו כה פשוט; קיימים בו מבנים כלכליים בעלי השפעה ועוצמה משלהם. במידה מסויימת כתוצאה מכך, רואים בדרך כלל ברומן של אורוול סאטירה נשכנית על המדינה הסובייטית; אין זה פסול, כל עוד אין נתפסים משום כך לצידוק המדינה הליברלית. ז'אן אלזם טוען בצדק:

> הליברליזם עט על 1984 כדי למצוא לעצמו צידוק. אולם אין לפרש את ההתנג־דות לטוטליטריות משום בחינה בהסכמה ללא תנאי לעולם הבורגני. בלוח הצבעים האידיאולוגי יש עימותים נוספים, מלבד קפיטליזם נגד סוציאליזם. החלוקה לטוב ורע מוחלט היא מודל גרוע...[3]

חופש לקונפורמיזם

קשת הדעות בחברה הליברלית כלו־אה בתחומים צרים יחסית. ולכן, לרובה הגדול של האוכלוסיה, חופש הביטוי הנו רק חופש הקונפורמיות. שוללים את חלקם של קולות מסתייגים בגיבוש הדרך המשותפת של החברה – גם אם הביקורת שלהם רציונלית לגמרי. לשון פוליטית שאינה עוסקת במפלגות, בפרלמנט ובפו־ליטיקאים, הנה חסרת־משמעות בעיני רוב האוכלוסיה. יתר על כן, אין בכלל סיכוי רב שאי־פעם ישמעו לשון כזאת. הריכוזיות הגוברת של התקשורת יוצרת מונופול על הלשון והמידע. כל מי שניסה להוציא עיתון או כתב־עת "נגד הזרם" יעיד על הקשיים העצומים במימונם ובשיווקם של רעיונות אלטרנטיביים. קשה מאד היום להביע בפני קהל רחב כלשהו את הדעה, שיש קשר סיבתי בין הקנין הפרטי לאבטלה, בין עושר להשפ־עה, בין מינויים למשרות ציבוריות להש־תייכות מפלגתית, בין חוק לדיכוי. אומ־רים לנו שאין "מעמדות" בארה"ב ובק־נדה, שהדמוקרטיה הליברלית מעניקה לכל אחד קול בפוליטיקה, שאנו חופשיים יותר מכל האחרים בעולם.

היום זו כבר אמת שחוקה, שאין כמעט הבדל בין המפלגות הפוליטיות במערכת זו של "פוליטיקת סרסורים". כל מפלגה מנסה לפנות לקשת רחבה ככל האפשר באוכלוסיה; מנהיגיהן ומועמ־דיהן אומרים כל דבר שעשוי לדבר אל לב הבריות. ולכן אומרים לבסוף כולם את אותם הדברים. איש אינו מתייחס ברצי־נות להבטחות במערכת בחירות, והרעיון שהבחירות מעניקות "מנדט" לנקוט במדיניות יחודית מתקבל כמגוחך.

מה שחשוב בפוליטיקה שלנו הנו הדימוי, ולא הנושאים השנויים במחלו־קת. הפוליטיקה הופכת בעיני הציבור לחלוטין לענין של **סגנון ללא תוכן.** אפשר לצפות בכך בצורה המשכנעת ביותר בארה"ב, שבה שחקן סנילי, כנר־אה, שהרחיב את היקף העוני מבית ואת סכנת המלחמה הגרעינית מחוץ, נבחר בהתלהבות לקדנציה שניה כנשיא. מער־כת הבחירות שלו היה לה קשר מעט מאד לנושאים. את אספות ההמונים שלו תיארו כ"הפוליטיקה כהוליווד":

> לכל אירוע יש תסריט וחזרות, כל זווית צילום וכל אביזר תאורה זוכים לתרגול עד לפרט האחרון, הקהל ממלא בהזדמנויות אלה את מקום הניצבים בסרט.

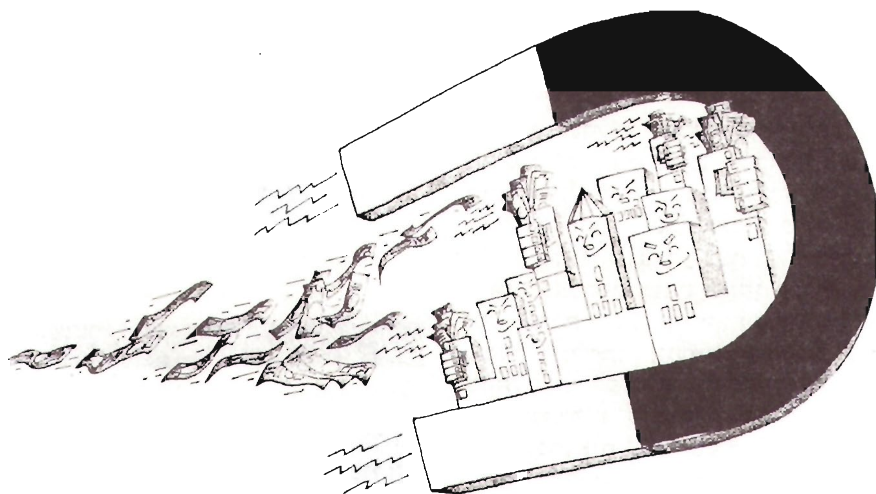
שעה-שעתיים לפני שהעצרת של רייגן מתחילה, מתרגלים אותם במרץ. האישיות שתפקידה "לחמם את האווירה", לעתים קרובות שדר שמובא במיוחד מקליפורניה, חוזר איתם על מקהלה של "עוד ארבע שנים", סבב של נפנוף דגלים, וגם מנחה את התזמורת במספר קטעי מוסיקה פטריוטית. מזהירים את ההמון לא לבזבז אנרגיה יתרה בשעת החזרה, אלא לחסוך את הכוחות לרגע שהכוכב העליון יגיע להצגה.(4)

לאור כל אלה, אין זה מפתיע שאיש לא שם לב למתרחש סביב: ש-35 מיליון אמריקנים חיים בעוני, שרייגן אינו מסוגל להישאר ער במהלך פגישות חשובות, שהחוב הלאומי הגיע ל-1.57 טריליון דולאר, שמירוץ החימוש הואץ ושהשרותים הסוציאליים הממומנים על-ידי הממשלה צומצמו. אנו עדים לתופעה המוזרה שיש לרייגן תומכים בקרב המובטלים הנזקקים לבתי-תמחוי במישיגן – שם פוטרו אלפים ממפעלי המכוניות. מדוע יתמכו 70% מאנשים אלה ברייגן? משום שזו הפוליטיקה של הסגנון ללא תוכן. כמו באוקיאניה של אורוול, אנו זקוקים לפרספקטיבה שהולמת את השינאה ואת ההעדפות שלנו. לכן מייצרים אמצעי התקשורת סלקטיביות ועיוות ומעודדים צרות אופק פוליטית (אם לא בורות ממש). יתר על כן, כשם שהמפלגות ואמצעי התקשורת הופכים את הבחירות לענין טריוויאלי, כן הופכים את מעשה ההשתתפות הפוליטית, שרובנו שואפים אליו (משמע, ההצבעה), לאישור רגיל של הסטטוס־קוו. (---)

אנרכיזם ומדינת הרווחה

כאנרכיסט הייתי אומר, שמדינת הרווחה אכן התישה את עצמאותו של הפרט. כתוצאה ממעורבותה המוגברת של המדינה בחינוך, ברפואה, בבטחון הסוציאלי, באבטלה וכו', הפכה ההירכיה הממלכתית לגורם הקובע העיקרי בחיינו. אנו תלויים בה יותר מאי־פעם. והאחריות למציאת דרכים לשיפור המצב מוטלת עלינו.

אבל אותה מדינת רווחה, שמשכה אותנו יותר ויותר אל תוך מסגרתה

כוח המשיכה של החברה הקפיטליסטית-ליברלית

הממוסדת, מותקפת גם על־ידי מי שמכ־נים אותם שמרנים חדשים או ימין חדש. בארה"ב מיוצג זרם זה על־ידי רייגן ומרעיו. בקנדה, העמדה מאויישת על־ידי האגף הימני במפלגה השמרנית.

הם מדגישים את השפעת המדינה המודרנית המורחבת על המגזר הכלכלי, וטוענים שתקנות ממשלתיות חונקות יוזמה עיסקית, מפריעות להפקת רווחים ופוגעות בנכונות להשקיע. מספרים לנו שתשלומי רווחה ודמי אבטלה מניאים אנשים מלעבוד, אלא אם כן יקבלו שכר מופקע (מנקודת ראות המעביד). הוצאה ממשלתית גבוהה מחייבת את הממשלה ללוות סכומים גדולים, גורמת חוב ממש־לתי ומעלה את מחיר ההון, שעה שהמג־זר הפרטי מחפש הלוואות. ברמה כללית יותר רואים בהרחבת פעילות הממשלה סוציאליזם זוחל, המאיים על הקנין הפרטי ועל חרויות הפרט. אליבא דטענה זו, האנרגיה הפוליטית והתושיה הכל־כלית של האומה מותשות – ודרך ההתגו־ננות היחידה היא להתחיל בפרוק המדינה.

כאמור, טיעונים אלה של הניאו־שמרנים מייצגים התקפה של ההירכיה הכלכלית על ההירכיה הממלכתית לגבי אותם התחומים שבהם האינטרסים שלהן מנוגדים. במידה רבה זו התמרדות של הקפיטליזם נגד המדינה, שמטרתה ביטול הפיקוח הממלכתי. הם רוצים להחליף את התלות במדינה בתלות במעביד הקפיטלי־סטי, על־ידי הרחבת עוצמתם השרירותית של המעבידים. גם אצלנו ישנם ניצנים של קבוצה שהיתה רוצה ללכת בדרכה של מרגרט תאצ'ר. הם היו מעבירים חברות ציבוריות לבעלות פרטית ומצמצ־מים כללית את מעורבות המדינה בכלכלה.

ברם, עלינו לזכור היטב, שאין ולא כלום בין התלהבות זו בימין לבין אנר־כיזם. זו עמדה ריאקציונית וצרת־אופק, שלא תתרום דבר לרווחה אנושית. הנסיון להרחיב את כושר הניצול הכלכלי מופיע כאן באיצטלה של עידוד ההשקעה. עמדה זו מונעת על־ידי נקודת הראות המעוותת של האליטה הכלכלית, המתחפשת למי שיוצרים מקומות עבודה. אם הנסיון הזה יצליח, יש להתייחס אליו כאל נסיגה המגבירה את הסמכות ההירככית ואת הכפיה מעבר לרמתן הנוכחית. אנרכיס־טים, כמו סוציאליסטים וליברלים תומכי מדינת הרווחה, מתנגדים למגמה זו.

עם זאת, אל נא נשלה את עצמנו, ששמרנים אלה רוצים ממשל מצומצם יותר. הם רוצים פחות ממשל בתחומים מסויימים, ויותר בתחומים אחרים. כאשר שאלות כמו עונש מוות או צנזורה עולות על הפרק, הם מתנהגים כמו האדם הקדמון. הם בעד משטרה חזקה, כדי לשמור על הסדר הציבורי ולהגן על הרכוש – במיוחד בתקופות של אבטלה חריפה (המרשמים הכלכליים שלהם גם לא יתרמו דבר לצמצומה, הואיל וההשקעה המודרנית היא עתירת הון ולפיכך חוסכמת כוח עבודה). הם אנטי־קומוניסטים אחוזי־טירוף, ורוצים להש־תתף במסע הצלב הבינלאומי נגד ברה"מ ובנות בריתה באמצעות הגדלת ההוצאה הצבאית. מכאן, שהתנגדות הניאו־שמר־נים למדינה תוליד מדינה חזקה יותר בתחומי הכפיה המסורתיים. היא מהווה, אפוא, אנטי־תיזה בה"א הידיעה לאנר־כיזם.

נגד כל צורות הדיכוי

מוכרחים להגיע למסקנה, שלמדינ־תנו דבק משהו מ–"1984". היא אינה רק מדינה קפיטליסטית, שכן מבנים של עוצמה (הירככיה בכל צורה שהיא) רוכ־שים לעצמם טעמי קיום משלהם, אינטר־סים, אידיאולוגיות ויעדים. כפי שהאנר־כיסטים טענו מאז, כלל זה יפה במיוחד ביחס למדינה. יש הירככיות אחרות המכשילות אותנו בסיסית (כגון קפיט־ליזם, ו"סקסיזם"); במסגרת התרבות

שלנו יש לפרוק את המיתוס שלהן כתנאי מוקדם לחיסולן. מה שהאנרכיזם טוען באורח משכנע הוא, שאי־אפשר להחליף אחד ממבנים אלה או את כולם על־ידי שימוש בטכניקות היררכיות חדשות; ומהפכה בתחום אחד לא תוכל לעולם לחסל באורח אוטומטי את הדה־הומני־זציה (כלומר, התייחסות לבני־אדם כאל חפצים) בכל מקום. האנרכיזם הופך לביקורת רבת־פנים של כל צורות הדיכוי. אידיאולוגיה ואסתטיקה, קנין וניצול, המדע המקיף את עיוותה הטכנולוגי של סביבה בריאה, הפטריארכליות והשליטה על־פי מין וגיל בתחום המיני, וכן בתחום של המדינה – כל אלה הם תחומים שהביקורת האנרכיסטית יכולה להתמקד בהם. אבל היסוד הוא תמיד ההשקפה, שמדינה רפורמיסטית ומדינה מהפכנית באחת פסולות כמכשיר לתמורה מתקד־מת; שכן המבנה ההיררכי והנחות־היסוד המתלוות אליו הם במהותה של המדינה.

האנרכיסט דוגל לעתים קרובות בדיון יותר מאשר בדוגמטיות; הוא מדגיש את הרב־גוניות האנושית בניגוד לקונפו־רמיות; הוא צופה לפרט החופשי, בניגוד לזה הלכוד בהיררכיה. כמבקר וכתועמלן הוא לא יתקשה להעריך את השקפתו של לשק קולקובסקי:

...במעט בכל עידן, הפילוסופיה של כוהן הדת והפילוסופיה של הליצן הן שתי הצורות הכלליות ביותר של תרבות אינטלק־טואלית. כוהן הדת הוא האפוטרופוס המוח־לט; הוא מקיים את פולחן הסופי והברור מאליו, כפי שהוא מוכר במסורת ואצור בקרבה. הליצן הוא זה שמהלך בחברה טובה בלי להשתייך אליה, ומתייחס אליה בחוצפה זה שמטיל ספק בכל דבר שנראה מובן מאליו... הוא אינו מונע על־ידי הרצון לסטיות, אלא על־ידי אי־אמון במערכת ממוסדת.(5)

קולקובסקי היה מארכסיסט שעה שכתב דברים אלה, אך אין זה מונע ממנו לפנות לכולנו, כאשר הוא מסיים, "אנחנו מצהירים שאנו תומכים בפילוסופיה של הליצן, וכך ניזהר מן המוחלט באשר הוא...".

הערות

1. Raymond Aron, PROGRESS AND DISILLUSION, Mentor. 1969, pp. 58-59. A BRITANNICA PERSPEC TIVE on the 200th anniversary of the ENCYCLOPAEDIA BRITANN-CA (1968).

2. Marsha Hewitt and Dimitri I. Rous-sopoulos (eds.), 1984 AND AFTER Montréal: Black Rose Books, 1984.

3. Jean Ellezam, "Critical Dimensions of Orwell's Thought," IBID., p. 130.

4. Alex Brummer, "Ronald Reagan's Script Leaves Reality Behind," MANCHESTER GUARDIAN WE-EKLY, Nov. 4, 1984.

5. Leszok Kolakowski, "The Priest and the Jester," in TOWARD A MARXIST HUMANISM. New York: Grove Press, 1968, pp. 33-34.

Challenge

צ'ארלס ה. הסיון

פגישה של קיינס ואדם סמית

צילו של אדם סמית, המהלך להנאתו בשבילי גן־העדן, פגש לאחרונה בלורד קיינס, שמת ב־1946; הם פתחו בשיחה על השפעתו של כל אחד מהם על המדיניות הכלכלית הנוכחית, במיוחד בארה"ב. יצירת המופת של סמית, "עושר האומות", חולל מהפכה בכלכלה של ימיו, כפי ש"התיאוריה הכללית" של קיינס, מפורסמת לא פחות, חוללה בימינו. אולם למרבה האירוניה, לא יכלו הנשמות בנות האל־מוות להתאפק מלהיכנס לוויכוח - חלקו של מי גדול יותר בהישגים של מה שמכונה מהפכת רייגון. מאזין־סתר שמימי מוסר לנו, שהדו־שיח בין שני הענקים האינטלקטואליים התנהל בערך כך:

סמית

מה, ברצינות - נדמה לי שאני רואה את מיינארד קיינס מתקרב. מה שלומך, לורד קיינס? אני חייב לומר בגלוי, שאם כי חשיבתך הכלכלית היוצרת והישגיך הראויים למדינאי זיכו אותך בוודאי ובצדק לכניסה למקום קדוש זה, בכל־זאת אני מתפלא; הנחתי שהתנהגותך הבלתי־מקובלת בעיניי מין תפסול אותך כנראה מלבוא בחברתנו השמימית.

קיינס

באמת, תענוג הוא לפגוש באבי הכל־כלה המדינית בסביבה מכובדת זו; עלי להודות, שהיא שונה מאד ממעונותי הקודמים בבלומסברי וצ'ארלסטון, ואני מוצא, שאין כאן מרחב רגשי, כפי היה לי כאשר עוד הייתי עלי־אדמות. אף על פי כן, תופתע אולי לשמוע שחברי הקרובים, ליטון סטראצ'י ודאנקן גראנט, וגם אשתי האהובה לידיה, כולם גרים אתי כאן, בארמונות אלה. זה מוכיח, לדעתי, שהסמכות השמימית מחשיבה הרבה יותר את סגולותיו הפנימיות של האדם מאשר ציות סתמי להלכות המקובלות בחברה.

סמית

גם אני מעריך את עליונות האתיקה שלנו כאן למעלה, לעומת הרמה הקטנונית של העולם למטה. ואני נהנה מאד מנקודת התצפית כאן, המאפשרת לי לדעת הכל בענייני העולם. אבל למרבה הצער, קשה להגיע להסכמה בין הכלכלנים בשמיים, בדיוק כפי שהיה עלי־אדמות. מרגיז מאד. והרי גם אתה וגם אני יודעים שתבונה וחכמה בענייני כלכלת העולם רוכשים יותר מקריאה, ממסעות ומנסיון מעשי, מאשר מלימודים אקדמיים ממושכים. אגב, שמתי לב שהשכלתך האקדמית במדע הכלכלה היתה מוגבלת למדי - רק ששה חודשים. אלא שכאן, בגן־העדן, מובטח לנו לדעת את הכל, ולכן לסקור

מתוך Challenge, כתב־עת לענייני כלכלה, ארה"ב, כרך 28, מס. 2, מאי־יוני 1985. הכותב הוא מחבר ספר חדש על קיינס.

את הזירה הפוליטית והכלכלית, **עבר** והווה, מפרספקטיבה של מאות **רבות**. אינני תלויים, למשל, במכונות הלמידה החדישות הללו – "מחשבים" קוראים להם – שבני־האדם סומכים עליהם עד כדי כך היום.

קיינס

כן, יש לנו יתרונות יוצאים מן הכלל על בני התמותה מבחינה זו; אבל דווקא משום כך הנני כועס, לא פעם, איך הם מעוותים ומשנים את הרעיונות שהצגנו, אתה ואני, בעבודותינו העובריות ביותר. אני רואה, למשל, שכרגע מפארים אותך כמי שייסד את "כלכלת ההיצע" עוד בראשית הרפובליקה האמריקנית.

סמית

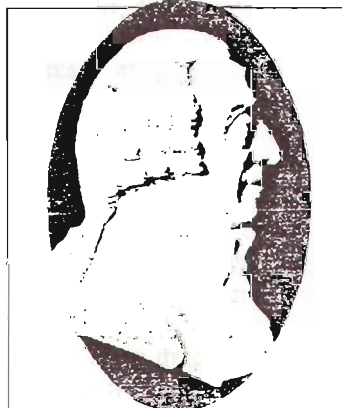
אתה יודע, זמן־מה כבר חשבתי שהנה אני עובר ובטל כפילוסוף בעולם ההוא, אך אנשי ההיצע הרדיקליים הקימו לתחיה את רעיונותי מהמאה ה־18; ברצינות, תומכיו של הנשיא רייגן ענדו אפילו "עניבות אדם סמית" במשרד, וציטטו את חוק המיסוי שלי: על הטובה שתצמח מקיצוץ במיסים – כך יובטח תקציב מאוזן ב־1984 ויחד עם זאת קץ לאינפלציה. נדמה לי, שאת תורתי על האינטרס העצמי הם מכנים בשם "כל־כלה ממריצה". באמת, מעודד מאד, אפילו במצבי הנוכחי כרוח מרחפת, שמישהו משתמש בעצות שלי ומצטט אותי בהצהרות הנשיא. לא מזמן ניסה מישהו **בוושינגטון** אפילו לבוא איתי בדברים **באמצעות** לוויין – אלא שמנגנון הקצאת האשמה לא פעל ברגע המכריע, והענין בוטל.

קיינס

אך, כמובן, הנס שחסידי ההיצע קיוו לו, שהיה מבוסס על דעותיך העתיקות, לא התרחש. במקום זאת נכנסו האמרי־קנים ב־1982 למיתון נוסף, הגרעון התק־ציבי היה גדול מאי־פעם והאבטלה עברה את עשרת האחוזים. אי־אפשר לבסס מדי־ניות כלכלית לטווח קצר, בתקופה של אבטלה רצינית, על המרשמים שלך לצמיחה כלכלית בטווח הארוך. האמונה האופטימית שלך ביוזמה החופשית וב"יד הבלתי־נראית" ב־1776 התבססה על תע־סוקה מלאה, או על תקפותו של החוק הקובע, שההיצע עצמו יוצר ביקוש (זהו החוק שחסידך הצרפתי, ז'אן בטיסט סיי, המציא אחרי מותך).

סמית

אני מסכים שאחדים מהרייגניסטים השתמשו ברעיונותי באופן סלקטיבי מאד כדי להצדיק את חוק ההבראה הכלכלית מ־1981; ועלי להודות, שלא כל־כך נוח לי כאשר אחדים משמרנים אלה מצטטים אותי. אז, ב־1776, הוחזקתי כחדשן ואפי־לו כרדיקל, כשתקפתי את המדיניות המקובלת של המרקנטיליזם. עכשיו מצטטים אותי בנשימה אחת עם קולידג'! לעומת זאת, עליך להודות, שכלכלת

אדם סמית

ג'ון מיינארד קיינס (ציור מאת ג'ין ראווראט)

הביקוש שלך זכתה במעט למונופול במדיניות הכלכלית במערב מאז מלחמת העולם השניה. כבר חלפו 50 שנה מהפרק הגרוע ביותר בשפל הגדול. גם אם בימים ההם תאמה מידה כלשהי של הוצאה גרעונית את הצורך בהבראה כלכלית, הרי בינתיים השתנו הנסיבות הכלכליות; לא היה צידוק להישענות ממושכת ובלעדית על אותה מדיניות יחידה. כיום, האמריקנים ושאר העולם פועלים בסביבה הרבה יותר תחרותית ובינלאומית משהיתה קיימת, כשהעלית לראשונה את הצעתך המפורסמת על־אודות המדיניות הפיסקאלית. אתה יודע היטב, שאפילו העקרונות הכלכליים הנבונים ביותר נוטים להתיישן במרוצת הזמן, או אף לאבד את הרלוונטיות שלהם.

קיינס

אני מכיר בכך, אדם, שיש הרבה אמת בדבריך; אבל מרגיז אותי שחוגגים אותך כאבי הרייגנומיקה, בעוד שעובדה היא, כי "התקשורתן הגדול" הוחזר זה עתה לקדנציה שניה בבית הלבן, במידה רבה הודות להוצאה הגרעונית הקיינסיאנית של הממשל, שהעניקה זריקת עידוד אדירה לכלכלה האמריקנית. חשוב על כך! גרעונות של 100 ו־200 מיליארד דולאר! וזכור כיצד הואשם הנשיא ג'ונסון בצדק בשנות השבעים, שהוא גרם לאינפלציה, כי הסתיר גרעון עלוב של 20 מיליארד מיועציו הכלכליים. סדרי הגודל האדירים של גרעונות רייגן גורמים לי להסמיק, כשאני נזכר בסדרי הגודל שאני הצעתי. ואשר לטענה שההיסטוריה עושה את "הכלכלה החדשה" המיושנת, אפשר להראות כי לאחר 1950, כאשר התאגידים האמריקניים הגדולים והאיגודים המקצועיים נעשו קיינסיאנים, היתה זו ההוצאה הצבאית של 20 השנים לאחר מכן, שנתנה דחיפה פיסקאלית אדירה לצמיחה הכלכלית של מה שמכנים "חגורת השמש". להתפתחות זו התלוותה תזוזה היסטורית ויוצאת דופן של עוצמה פוליטית לאזור זה; כן הופיעה שם צורה חדשה של שמרנות פופוליסטית שעכשיו, מתוך אנוכיות, מייחסת זכות גדולה יותר לעקרונות המיושנים שלך מאשר למודרניים שלי.

סמית

איך שאתה מדבר ומדבר, מיינארד (ברשותך, אכנה גם אותך בשמך הפרטי – באכסניה שוויונית זו אנחנו מכירים רק באדון אחד). אני חושב שבניתוח שלך, אתה מטיל אשמה רבה מדי על הפוליטיקאים הרפובליקניים. הדמוקרטים התחילו ברוב ההוצאות הממשלתיות הגדולות בשנים אלו; הרפובליקנים פשוט המשיכו באותה דרך, בתור "החכמה הקונוונציונלית" (אם מותר לשאול מטבע־לשון מאחד מחסידיך לשעבר). האינך חושב שבעצמך היית אשם במידה מסויימת כשדחפת לכל־כך הרבה התערבות פיסקאלית, כדי לייצב את מערכת היוזמה החופשית – מתוך הנחה שאפשר לשלוט בה באמצעות משרד אוצר כל־יכול, כמו זה שהיה לכם בממלכה המאוחדת? התהליך הפיסקאלי בארה"ב היה מאז ומתמיד פחות נתון לשליטה ריכוזית, משום שהשפעות דמוקרטיות וקבוצות לחץ בעלות עוצמה רבה יותר מעצבות את מדיניות המיסוי וההוצאה של הקונגרס. התוצאה היתה כפי שחזה אותה כלכלן פולני חריף־מוח, מיכל קלצקי: מחזור העסקים הפוליטי. האם אתה זוכר את טענת המארכסיסטים, שעה שהעלית את הרעיון שמדיניות פיסקאלית ממשלתית תוכל לייצב את המשק? הם קבעו שאתה מסתמך על איזה "דיאוס אקס מכינה" – במילים אחרות, אתה מניח שהמדינה תהיה מסוגלת לחרוג מהניגודים והקונפליקטים הכלכליים של הקפיטליזם האינדיווידואליסטי, ותוכל לפתוח ולסגור את הברז הממשלתי בדיוק ברגע הנכון. במבט לאחור, האינך חושב שהיה משהו בניתוחם זה?

קיינס

אני מקווה שתסלח לי על שאני אומר זאת, אך אחדים מרעיונות אלה נראים לי בלתי־מספקים בהחלט – אם לא שטויות ממש. אתה מגרד בנראה את תחתית החבית הרטורית שלך, כדי להע־

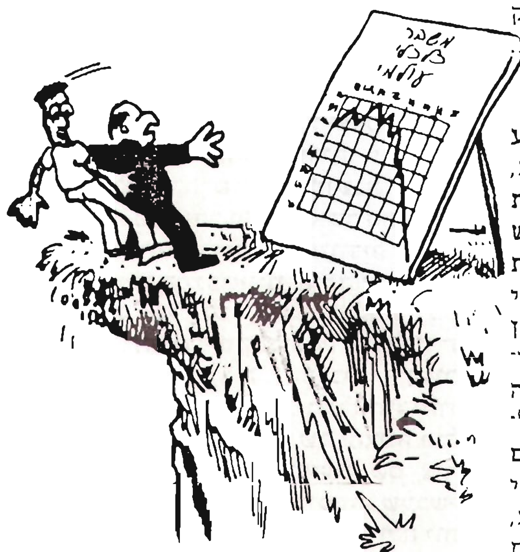
לות נימוקים מיושנים בזכות מדיניות ה"לסה פייר"; והרי עובדה היא, שאתה עצמך תמכת ברמה ניכרת של התערבות ממשלתית בתפקוד המשק, אפילו בימיך. המשק המודרני מורכב הרבה יותר ויש בו תלות־גומלין רבה הרבה יותר מאשר במשק של המאה ה־18 – אותו משק שלקחת על עצמך להציגו בתור מכונה המווסתת את עצמה, "השיטה הברורה והפשוטה של חרות טבעית", על־פי המכניקה האסטרונומית של אייזק ניוטון. אבל המשק המודרני מתפקד בעולם איינשטייני, בעידן החלל, שבו קורים שינויים כלכליים בשיעור מעריכי, והמסקנות החיצוניות של החלטות אינדיווידואליות משפיעות על כל החברה בדרכים אקולוגיות וסוציולוגיות מורכבות. אינני רוצה להרצות בפניך, פרופסור, אבל למעשה, גרעין הדילמה הוא בכך, שהחברה האמריקנית, למשל, מאורגנת יותר ויותר על בסיס תאגידי וקולקטיבי – אף על פי שהיא עדיין פועלת באמצעות אידיאולוגיה או מטאפיזיקה אינדיווידואליסטית, שמשבשת כל מדיניות רציונלית. בשהותי הקצרה עלי־אדמות ניסיתי לצמצם את הפיגור התרבותי הטמון במערכת יחסים זו; וניסיתי לעשות זאת בדרך פרגמטית, לא אידיאולוגית, אך התקדמתי רק מעט. הצרה היא, שרעיונותיך הפשטניים על החסד וההרמוניה המעוגנים במאמץ האינדיווידואלי, מושרשים עמוק בתרבות ובמודעות של אנשי המערב.

סמית

הה, מיינארד, אתה לפעמים משכנע מאד כשמדובר ברעיונות שלך; בכל־זאת, אני חושב שיש משהו בהשקפה, שתורת הכלכלה שלך כללה את הרעיון שהביקוש יוצר לעצמו את ההיצע. אתה עצמך כתבת ב"תיאוריה הכללית" ש"...אם אמצעי הפיקוח המרכזיים שלנו מצליחים לכונן סך־הכל כמות של תפוקה, שתואם תעסוקה מלאה ככל האפשר, תהיה התיאוריה הקלאסית תקפה שוב מנקודה זו והלאה..." אני מקווה שלא אחטא לענווה אם אעיר, שבדרך כלל הנני נחשב למי שהניח את היסוד לתיאוריה הקלאסית, שאתה עדיין מקבל אותה חלקית, אם לשפוט על פי המצוטט לעיל. ובכן, עיצבת "כלכלה לטווח קצר" וניסחת פארודיה משעשעת על המושג של שיווי משקל בטווח הארוך באימרתך ש"בטווח הארוך כולנו מתים". כולנו מתים כפרטים, אך למרבה המזל, לא כולנו מתים בעת ובעונה אחת (למעט בתקופות שואה); ואם כן, יש בדרך כלל חפיפה בין הדורות ורציפות של החברה לאורך הזמן. בקיצור, מה שברצוני להטעים הוא, שהטווח הקצר מתמזג בטווח הארוך בלי שמרגישים בכך; ואינני רואה כיצד המרשמים שלך לטווח הקצר, שנועדו לייצב את תהליך ההשקעה, יכולים להתיישב בנקל עם עדיפויות הטווח הארוך ולהתאים את עצמם אליהן.

קיינס

אני מסכים שיש בעיות מסוג זה בכתבים שלי. אבל עליך להבין ש"התיאוריה הכללית" היתה במובן מסויים מסה נגד הרעיון המקובל שאבטלה שלא מרצון אינה אפשרית, שהשכר ושיעורי הריבית יתנהגו תמיד כך שהמשק יווסת את עצמו אוטומטית, ושאבטלה קבועה אין להעלות כלל על הדעת. אשר ליחס בין הטווח הקצר לטווח הארוך, מבחינה היסטורית ממשית, אנחנו נמצאים תמיד בטווח הקצר; אבל אני מסכים, שעלינו לתאם את מעשינו בעיתות שפל ואבטלה

ובתקופות אינפלציה עם היעדים הרצויים לדעתנו לתקופות נורמליות יותר – יהיה המובן של "נורמליות" בעולם המודרני כאשר יהיה. חלק ניכר בקושי שהתגלה בפירושם ויישומם של רעיונותי נובע מהעובדה שהם הפכו בעין קנין של אסכולה מסויימת. אחד מבני־זמני הזהיר אותי בעודי בחיים מ"סכנת היישום הבלתי־מסווג" של תורת הביקוש האפקטיבי על־ידי אסכולה כזאת. השבתי לו שגם אני רואה "את הסכנה של אסכולה, אפילו אם היא שלך"; אך מעולם לא ציפיתי, שיצקו את רעיונותי לתוך מערכת מיכנית, כמו־הידראולית כזאת. כדי להתמודד עם השפל הגדול, הצעתי בימים ההם מידה מסויימת של הוצאה גרעונית; והנה, חסידים כנועים מדי, אלה שמכנים אותם "קיינסיאנים", תרגמו מדיניות זו לנוסחה קשוחה של ניהול הביקוש.

מי שמתעמק ב"תיאוריה הכללית" יגלה שהכרתי גם בצורך בשינויים מבניים בכלכלה, כגון חלוקה מחדש של ההכנסה; אלא שהמאוהבים ב"כיוון־עדין" של הכלכלה האמריקנית, על־ידי מדיניות פיסקאלית מפצה, לא יחסו חשיבות רבה לשיקולים אלה. כשלעצמי, בכלל העדפתי שיטות ישירות יותר של ניהול או ארגון זרימת בכספי ההשקעות, כדי להגיע ל"סוציאליזציה של תהליך ההשקעה", שדגלתי בו. בניתוח הכלכלי הדגשתי את הצורך באינטואיציה, בהתבוננות צמודה לעובדות בעת הופעתן, ובהכרת ההקשר ההיסטורי המשתנה והבלתי־ודאי של בעיות כלכליות. אף על פי כן, תרגמו את רעיונותי ל"מתמטיקה הפשוטה של קביעת ההכנסה", ולמה שהחלו לכנות "הסינתיזה הניאו־קלאסית". עוד אחד מבני־זמני, ר.ה. טאוני, בספרו "הדת ועליית הקפיטליזם", הזהיר בחכמה, כי "צאצאי השכל הם כמו צאצאי הגוף. לאחר שנולדו, הם צומחים על־פי חוק של עצמם; ואילו הוריהם יכלו לחזות את עתידם, ליבם היה נשבר לפעמים." סלח לי על הציטטה הארוכה, אך מאז שעזבתי את העולם ההוא, נוכחתי פי כמה באמת שבהערה זו. הצטערתי צער עמוק שכך עלה בגורלם של כמה מהרעיונות היקרים לי ביותר. כאשר כתבתי בסוף עבודתי הקלאסית, ש"במוקדם או במאוחר, הרי הרעיונות, ולא אינטרסים מעוגנים, הם המסוכנים לטוב או לרע", הייתי קצת בטוח מדי; התעלמתי יתר־על־המידה מהנסיבות, או ההקשר, שרעיונות פועלים בתוכם בחברה, יהיה ההוגה אותם מי שיהיה. הלוואי שהייתי אז בריא יותר וחי חיים ארוכים יותר אחרי שפרסמתי את הספר! או־אז הייתי יכול להבהיר כמה ענינים מתודולוגיים, והייתי מונע את הזלזול הנורא הזה במחשבותי.

סמית

אל תתעצבן, מיינארד, על חלב שנשפך. בני־התמותה, שהולכים בעקבות סוללי דרך כמונו, עושים כנראה כמיטב יכולתם – אך אני מסכים איתך, שדעותיהם הדוקטרינריות הן תועבה. ידידי קארל מארכס, שלמרבה הפליאה גם כן הגיע לגן־העדן, מתלונן כל הזמן כיצד המארכסיסטים עיקמו את מחשבותיו; אפילו ישו החביב אומר, כי לפעמים נדמה לו, שהוא היה הנוצרי הראשון והאחרון. מילא, לפחות כל אחד מאיתנו, הפילוסופים החילוניים, מציע חזון גדול של חיים טובים, ולבני התמותה נשארת רק המשימה המעשית ליישמם; וכנראה, גם זה מספק להם די הרבה תעסוקה. מה דעתך – היתכן שהשיטות הישנות שלנו – שלי, של מארכס ואפילו שלך – כבר עשו את שלהן, וכי היום יש צורך בתורה חדשה לגמרי בכלכלה המדינית?

קיינס

נו, סקרתי לאחרונה את המצב ושאלתי כמה שאלות דיסקרטיות בחוגים מסויימים; מצאתי כמה מקצוענים צעירים, אינטליגנטיים ונאים, שיוכלו אולי לשמש עוברים טובים של שליחי־אלוהים – אבל כללית הסיכויים אינם טובים ביותר. כנראה, בדיוק עכשיו יש מחסור בגאונות מן הרמה שלנו. בעתיד הנראה לעין, ובוודאי עד סוף ממשל רייגן, יצטרכו האמריקנים להסתפק כנראה, באנשים מהסוג של מילטון פרידמן וארתור לאפר, יעזור להם האל.

Zukunft

אירינג פטשר

ניאו-שמרנות והימין החדש

עד לפני כמה שנים כמעט שלא נשמעו רעיונות חדשים מחוגי השמרנים. תמיד נמצאו פוליטיקאים שמרנים שדגלו בגישה פרגמטית, אך הרעיונות שבאמתחתם, ככל שהיו שם רעיונות בכלל, נותרו ממאות קודמות. גם שמרני ארה״ב לא הצטיינו דווקא בעושר רעיוני: פונדמנטליזם תנ״כי, שוביניזם-מעצמתי, אפליה גזעית ואנטי־קומוניזם אמנם היו קיימים מזה ימים רבים, אך אינטלקטואלית היה קשה להתייחס לאלה ברצינות כאל אידיאולוגיה.

מזה חמש שנים שהתמונה השתנתה באורח רדיקלי. שורה של ״ליברלים״ אמריקניים לשעבר - כאלה שהיו חסידי מדינת הרווחה והאינטגרציה של שחורי העור, כדרך להגברת שוויון ההזדמנויות - נעשו עתה ״ניאו־שמרנים״, בעלי תפישה חד־משמעית ומוגדרת למדי. וכמו תמיד, ניתנת גם השמרנות החדשה להגדרה החד־משמעית ביותר באמצעות יעדי המאבק וביקורת שלה: הנהנתנות המודרנית, מדינת הרווחה והמודרניזם התרבותי. בתחום הכלכלי הם תומכים (אם לא כולם) בשיבה לכלכלת השוק הקלאסית. את הפערים בקנין ובהכנסה מסבירים ומצדיקים כתוצאה מפער בהישג, שלגבי דידם נובע מהבדלים ביולוגיים וגנטיים.

מתוך Zukunft (״העתיד״), כתב־עת סוציאליסטי לפוליטיקה, כלכלה ותרבות, אוסטריה, חוברות 4, 5, אפריל ומאי 1985. מוצא לאור על־ידי המפלגה הסוציאליסטית באוסטריה.

הדמוקרטיה מוחזקת כמנגנון שימושי לסיווג אליטות פוליטיות, אך לא כאורח חיים שאפשר להחילו גם על תחומי חיים אחרים, המחייב את השתתפותם של אזרחים רבים ככל האפשר.

בקיצור: הניאו־שמרנים משוכנעים, שמפגעי העידן שלנו אינם תוצר של החברה התעשייתית הקפיטליסטית, אלא תולדה של מדינת הרווחה, התפוררות המוסר והשפעתה המזיקה של קבוצת אינטלקטואלים נהנתנים ושוויוניים, שיש, על כן, להעמידם במקום הראוי להם.

התשובה לחולשות מדינת הרווחה

בין נציגיה הבולטים של הניאו־שמרנות בארה״ב נמצאים מדענים, פובליציסטים ופוליטיקאים כגון דניאל בל, דניאל מויניהן, רוברט מיסבט, סיימור מרטין ליפסט, אירווינג קריסטול, נורמן פורדהורץ ומיכאל נובאק. כתבי־העת ״פאבליק אינטרסט״ ו״קומנטרי״, שנטו בעבר יותר שמאלה, נמנים עתה עם הפרסומים של הכיוון החדש. כן נתמכת הניאו־שמרנות האמריקנית על־ידי שורה של קרנות.

ברפובליקה הפדרלית של גרמניה הובהרה הקירבה בין השקפותיהם של מדעני חברה כגון הרמן לובה, ארווין שויך, הלמוט שלסקי המנוח וניקולס לובקוביץ׳, לבין הניאו־שמרנות האמרי־

קנית. ב״קונגרס למען האומץ לחינוך״ ובאירוע מטעם קרן אדנאור, בספטמבר 1981; צריך לומר, שאצל מדענים אלה מתווספת מסורת של פיאור המדינה, שהיא גרמנית ייחודית, וזרה לאמריקנים בצורתה זו.

יהיה זה משגה אם דמוקרטים שמאליים לא יתייחסו ברצינות לניאו־שמרנות. היא מציגה תשובות לחולשות מסויימות בתפישה המתקדמת־תמימה של מדינת הרווחה. אי־אפשר להתכחש לסימפטומים שהניאו־שמרנות מצביעה עליהם:

* תורת קיינס הגיעה אל גבולותיה; מדינת הרווחה אינה מסוגלת עוד לתקן את כל הנזקים שחברה תעשייתית גורמת לפרטים – במיוחד במהלכו של משבר צמיחה מבני.

* החביבות, טוב־הלב, הנכונות לעזרה והרגשת האחריות ביחסים הבין־אישיים נסוגו יותר ויותר; הנהנתנות שולטת בהתנהגותם של רוב בני־האדם.

* ״ערכים מסורתיים, כגון מתינות, דרך־ארץ, הגינות, חריצות, משמעת עצמית״, נעלמים והולכים.

אלא שהניאו־שמרנים נמנעים בקפדנות מלחקור את מקורות המצב שהם מקוננים עליו. אף לא אחד מהם מוכן להודות, שהתופעות השליליות המתוארות על־ידם הן תולדת מסע הנצחון היחיד במינו של אותה חברת שוק והתחרות, שהם בעקשנות מפארים ומצדיקים אותה!

הגלגלים המניעים את הצמיחה הכלכלית

המאבק התחרותי האינדיווידואלי הפך מאבק כולל, המתבטא בשאיפה לצריכה מירבית וליוקרה המתלווה אליה. זה מצב שונה מהקפיטליזם המוקדם, שהתפשטתו היתה תלויה בצנע שהייזם הטיל על עצמו כל עוד הוא צבר הצבר ראשוני. הקפיטליזם התעשייתי המודרני זקוק לגידול קבוע בביקוש לתוצרתו, שכן הוא יכול להמשיך להתקיים רק תוך צמיחה בלתי־פוסקת. אמנם, אין הצדקה להפיכת הפרסומת לשעיר לעזאזל על כל מחדלי העולם הזה, אך בכל זאת קיומה הוא הכרחי ואופייני לשיטה זו. מתפקידה לחזור ולהבטיח לרבים ככל האפשר, שמחר הם יוכלו להרשות לעצמם כל אשר ירצו – וכך להפכם לקונים מרצונם של היצע סחורות גדל והולך בלי הרף. אותו צופה טלוויזיה, הרוצה לנכס לעצמו את כל מה שהוא רואה על המקרן (ואירווינג קריסטול מקונן עליו כעל תוצר־נפל) הוא בדיוק האזרח הצורך, שהחברה התעשייתית הנוכחית זקוקה לו ביותר.

לרוב יעדי הצריכה, מעבר לצורך הבסיסי במזון, לבוש ודיור, יש גם ״היבט יוקרה״, משמע, אפשר לזכות באמצעותם באורח בלתי־ישיר ביוקרה חברתית; משום כך מתנהלת בחברה שלנו ״תחרות בלתי־פוסקת״, שתומאס הובס כבר תיארה כמאפיין של חיי אנוש. בעידן הקפיטליזם הצעיר התנהלה ההתחרות בעיקר בין יזמים־יצרנים, והיא הסתייעה בצבירת אמצעי יצור כדי להוזיל את היצע הסחורות. היום היא מתנהלת גם בין השכירים לבין עצמם, בלבוש של צריכת יוקרה או רכישת נכסים יוקרתיים.

אך הואיל ומספר הנכסים היוקרתיים מוגבל מעצם טבעם, הרי התחרות מתסכלת את רוב העוסקים בה: ברגע שהצלחת להשיג את מצרך היוקרה המיוחל, כבר אבד לו ערכו, כי יחד אתך גם רבים אחרים מחזיקים בו. מה הייחוס שבנסיעה אל מעבר לים, אם כל אחד יכול להרשות זאת לעצמו? ואף על פי כן, הפרסומת חוזרת ומציגה מוצרים ושרותים של מותרות כביכול כ״אקסקלוסיביים״.

הנה כי כן, באמצעות אשליית ״הדמוקרטיזציה של המותרות״ מוכרים למעשה את התרבות במחירים של ״מבצע הוזלה״. הכל הופך לסחורה. והצרוך

להשיג נכסים, ועוד ועוד נכסים, הופך לרוח המניע ההכרחי של צמיחת הכלכלה הקפיטליסטית.

הסתירה בחשיבת הניאו־שמרנים היא, שהם מקוננים על תוצאותיה של התפתחות, שבו־בזמן הם מפארים אותה כגולת הכותרת של הקידמה. הם אינם מקוננים כלל על הפיכת כל המוצרים והשרותים לסחורה – אבל הם היו רוצים, שמוצרים ושרותים מסויימים יהיו משוחררים מהחוק הפועל בחברה מייצרת סחורות. מעל לכל, הם היו רוצים שרוב חסרי־הרכוש, התלויים בשכר או במשכורת, יוותרו לפחות לזמן־מה על חלקם במירוץ המבהיל לצריכה מירבית, ויאמצו לעצמם את הסגולות הישנות של הסתפקות במועט, חריצות וחסכון.

מנקודת ראות כלכלית אפשר להצדיק גישה זו כאמצעי בדוק להעלאת הרווחים, כדי להאיץ את הצבר ההון. אך נשאלת כמובן השאלה, מי יוכל לרכוש את כמות הסחורות שתלך ותגדל. במציאות, יהיה צמצום הצריכה של בעלי ההכנסה הנמוכה רצוי כאמצעי למימון של תכנית חימוש יקרה. וכמובן, אין הניאו־שמרנים מעלים על הדעת אפשרות של צמצום כלכלת השוק הקפיטליסטית, כדי להתגונן בפני תוצאותיה המוסריות הבלתי־רצויות. לכל היותר יקרה, שמאבקם בפורנוגרפיה או ביקורתם התרבותית תגיע לעימות עם אמונתם בכלכלת השוק

מכירה כללית של התרבות?

אפשר להסביר את הנהנתנות האנרכית ואת השאיפה לצריכה מירבית כתוצר של חברה תעשייתית-קפיטליסטית מפותחת, שמגבירה בלי הרף את הביקוש לנכסי יוקרה, באמצעות פרסומת תוקפנית. אולם דניאל בל רואה את מקור הרעה בדמוקרטיזציה הבלתי־רצויה של ״התרבות האנטי־בורגנית״, שהיתה תחילה ענין לחוגי בוהמה מוגבלים. הדדאיזם, הסוריאליזם, המוסיקה הדודקפונית ותופעות דומות, דחפו כביכול את התרבות הבורגנית המסורתית לעמדת התגוננות, ולאחרונה, בערך משנות השישים, הן אומצו גם על־ידי ההמונים. כך נוצר, לדעתו, ניגוד הרה־אסון בין הרציונליזם התכליתי של המערכת הכלכלית־טכנית לבין התרבות.

ואמנם, מהימנותו של אבחון זה מוטלת בספק. אפילו אם בני־אדם רבים יותר מגלים היום הבנה וענין בתרבות המודרנית, עדיין אין זאת ״תופעה המונית״. הטעם האמנותי העממי נשאר בעיקרו צמוד לקני־המידה של המאה הקודמת. ודומה שדניאל בל בחר בהיבט יחיד ומשני יחסית של יצור הסחורות ההמוני, בעוד שהבעיה האמיתית היא בהבטחות המאכזבות והמתסכלות, הכרוכות במהותה של שיטת הצריכה המירבית. מה שמשווק היום כתרבות ״אוונגארד״ חדל כבר מזמן להיות אוונגארד. ״המכירה הכללית של התרבות״ ב״בזאר פסיכודלי״, שבל מדבר עליה, אינה נובעת מדמוקרטיזציה תרבותית אמיתית; אין זו אלא תוצאת השיווק חסר המעצורים, שלעולם מכוון לדרך ההתנגדות הקלה ביותר. שום עיקשות ביקורתית, שהאמנות והספרות עשויות לפתח, לא תהפוך לעולם לתוצר המוני, כל עוד יש בה חיות וחיוניות.

ניאו־שמרנים ואנשי שמאל כאחד מצירים על התפוררות המידות האנושיות, הריעות וטוב־הלב. אולם בעוד שהניאו־שמרנים מסתפקים בפניה למוסריות, ולכל היותר מנסים לתמוך בה על־ידי חיזוק הקהילות הדתיות המבוססות, הרי אנשי השמאל תולים את קולר האגואיזם המתגבר בחברה הקיימת, ששולטים בה המרפקים והתחרות. והניאו־שמרנים גם סותרים את עצמם: בשאיפה לתועלת האישית המירבית הם רואים התנהגות הולמת ואפילו מופתית מצד יזמים ועצמאיים אחרים, אך התנהגות דומה אצל פועלים או מובטלים היא בלתי־מוסרית בעיניהם. מובטל, המשיג הכנסה נוספת קטנה על־ידי עבודה ״מן הצד״, מזיק לחברה פחות מיזם הגוזל מיליונים משלטונות המס באמצעות מניפולציות מתוחכמות (גם אם נתעלם מהפעלת

השפעה ישירה של הייזם על הזרוע המבצעת).

המוסר הכפול בתחום זה גלוי לעין, אם קוראים את העצות בעתונים בענייני מיסוי, ואת הפרשנות הפוליטית באיגרות המידע לבעלי הכנסות גבוהות. שם אפשר היה למצוא, למשל, הכוונה להשקעות מועדפות בנכסי־דלא־ניידי, שעל־ידי חתימה עליהן ניתן להוריד את המיסוי לאפס. באותו גליון עצמו פורסמו גם תלונות על שכר ותשלומי רווחה גבוהים מדי, ועל תאוות הבצע של חברי האיגו־דים המקצועיים, שמקשה על חייו של המשק הגרמני הסובל. אך המוסר השליט בחברה אינו יכול להיות גבוה מן ההתנה־גות המוסרית של האליטות הכלכליות והפוליטיות שלה.

המחאה נגד שוויון בחינוך

נפנה עתה להיבט אחר של התורה הניאו־שמרנית: ביקורת השוויוניות המשתלטת כביכול. טענה נדושה בפי הניאו־שמרנות היא, שהסוציאליזם ומדינת הרווחה מתבססים על שוויון ערך בין בני־אדם שאיננו קיים במציאות ולכן הם גורמים להורדת הרמה, להישגיות נמוכה ולנסיגה כללית של האומה. כך, למשל, טוענים כאילו פתיחת בתי־ספר על־יסודיים לבני השכבות הנמוכות, ועצם הנסיון להעלות ככל האפשר את מספר בעלי בחינות הבגרות ובוגרי המכללות, מהווים התקפה על אליטת ההישגים, שחברה תעשייתית מודרנית אינה יכולה להתקיים בלעדיה.

אבל סיפורה האמיתי של התפתחות זו שונה לחלוטין: במהלך שנות השישים גילו הפוליטיקאים בבהלה, שגרמניה מפגרת בהרבה אחרי אומות מתועשות אחרות במתן השכלה, ש״עתודות ההשכלה״ הקיימות לא נוצלו די הצורך, ושלא קידמו במידה מספקת את ילדי הפועלים וחלקים גדולים באוכלוסיה הכפרית. העובדה שהרחבת בתי־הספר והמכללות, שתכופות נעשתה בחיפזון, היתה כרוכה גם בירידה יחסית של האיכות (הממוצעת) מצערת אמנם, אך היתה בלתי־נמנעת.

לנקודת הראות של תועלת כלכלית נוסף גם היבט של מוסר חברתי - אצל הליברלים האמריקנים עוד יותר מאשר אצלנו. בחברה, ששולטות בה ההתמחות וחלוקת העבודה, נקבע למעשה גורלו של אדם לכל חייו יותר ויותר על־ידי המטען שהוא נוטל עימו בסיום לימודיו; ואם כן, הרי הצדק החברתי תובע שכל אדם, עד כמה שאפשר, יזכה לחינוך שירשה לו לממש את מירב יכולתו האישית, בגבולות כשרונותיו - כשרונות השונים אצל בני אדם שונים. הואיל והמיעוט השחור בארה״ב היה ונשאר מופלה לרעה בתחום ההשכלה, ושחורי העור מגיעים גם בתחום התעסוקה בדרך כלל למקומות העבודה הפחות מושכים, ששכרם ירוד, קרא בית הדין העליון למה שמכנים ״פעולה חיובית״ - משמע, העדפה זמנית של מי שהיו קודם לכן מופלים לרעה. על פי החלטה זו חוייבו אוניברסיטאות, בתי־ספר ומפעלים לקלוט אחוז מסויים של שחורי עור, אפילו אם נמצאו מועמדים לבנים בעלי כישורים טובים יותר. נגד תקנה זו ואחרות, שנועדו להביא למידה רבה יותר של שוויון בהזדמנויות, מחאו הניאו־שמרנים האמריקניים בהצלחה.

ברפובליקה הפדרלית כוונה הביקו־רת בראש וראשונה נגד בתי־הספר הכלליים, שנועדו להגדיל את סיכוייהם של ילדים משכבות אוכלוסיה נמוכות להגיע לבחינות הבגרות. מחאת ההורים היתה במקרים רבים ביטוי לרצונם לשמור על זכויות־היתר של רובד מסויים, שהסתתר אחרי הביקורת על מחדלים אמיתיים או מדומים של בית־הספר הכללי.

נימוקים ביולוגיים-חברתיים

יש בין הניאו־שמרנים מי שאוהבים להביא נימוקים ביולוגיים-חברתיים להצדקת אי־השוויון הקיים. הנחת היסוד (שאי־אפשר להביא ראיות אמפיריות למענם) היא, שהתפלגות הקנין וההכנ־

סה תואמת את התפלגות האינטליגנציה ותכונות אחרות בעלות ערך בקרב האוכ־לוסיה. האינטליגנציה, טוענים, היא תכונה תורשתית. כמובן, רוב הגנטיקאים דוחים טענה זו. אין כל אפשרות למצוא מתאם חד־משמעי בין מנת המשכל הנמדדת לבין המוצא הגזעי. הטיעון חסר בסיס מדעי.

מלבד זאת, מותר לשאול, אם חלוקת הקנין וההכנסה באמת תואמת את עקומת האינטליגנציה. והרי דרגות השכר, המשכורות וההכנסות במקצועות החופשיים, שלא לדבר כלל על התשואה של הון נורש, בוודאי אינם תואמים את רמת הכשרון או את רמת ההישג הכללית. השוק מעניק אמנם מידה של תגמול עבור תכונות נדידות, אך התכונות המבוקשות תלויות בשיטה הכלכלית ולא במנת המשכל. ברור למשל, שניתנת פרמיה גבוהה יחסית ליכולת "להטיל את רצונך", למרפקים חזקים ולכוח רצון, בעוד שטוב־לב, הנכונות לעזור ואפילו יצירתיות ואינטליגנציה יזכו אך בקושי לאותה מידת הוקרה בכלכלת השוק. אדרבה: טוב־הלב והנכונות לעזור, שהם בוודאי "תכונות חברתיות רצויות ביותר", עשויים אפילו להזיק ל"קידום" הרבה יותר מאשר מנת משכל בלתי־מספקת. טיעוני התורשה והכשרון אינם, בדרך כלל, אלא אליבי מפוקפק להצדקת הסטטוס־קוו בחלוקת הקנין וההכנסה.

הסבר אפשרי אחר הוא, שלעתים קרובות, דווקא אלה הקוראים בקול הרם ביותר לעידוד האליטות, היו יכולים בעצמם להימנות עליהן אך בקושי רב, אילו מדדו את מנת המשכל או את פוטנציאל היצירה שלהם.

ערפול רעיוני

אם כן, מה גורם לאי־שביעות הרצון בחברה ולתביעות לתיקון העיוותים של כלכלת השוק? הניאו־שמרנים מטילים את האחריות מצד אחד על "תאוות הצריכה" של ההמונים, ש"לעולם אינם יכולים למלא את הגרגרת לשביעות רצונם"; ומצד שני, ובעיקר, אשמים בכך "האידיאולוגים השוויוניים", ששכנעו את בני השכבות הנמוכות, כי הם זקוקים לסיוע ולקידום מטעם המדינה. מעמד זה של אינטלקטואלים רוצה בדרך זו ליצור מצב, שבו המדינה לא תוכל להסתדר בלעדיו – והוא עצמו יהפוך לכוח המוביל בחברה. גם טענה זו אינה עומדת במבחן הביקורת. ראשית כל, היא מנפחת ניפוח עצום את השפעתה ואת חשיבותה של אותה שכבה – שאיננה הומוגנית ואינה מסוגלת כלל לקדם אינטרסים משלה. שנית, אותם ניאו־שמרנים, שהם לרוב בעצמם אינטלקטואלים מוכשרים מאד, ממקורבי השלטון במדינה ובכלכלה, משליכים את המניעים של עצמם על קבוצה מתחרה, שהיא למעשה חלשה הרבה יותר.

מדינת הרווחה, שפיתוחה נתקל היום במחסומים, זקוקה באורח דחוף לשיפוץ – במיוחד לביזור ולטיפוח קבו־צות של עזרה עצמית. אך בוודאי שלא הוקמה משום שמעמד חדש שאף לשררה. היא נולדה, משום שרק באמצעותה אפשר היה למתן את הנזק שהחברה התעשיי־תית הקפיטליסטית עוללה לבני־אדם רבים מאד, במיוחד בתקופות משבר.

כללית, אפשר לתאר את הסתירות הבלתי־מודעות אצל הניאו־שמרנים על־ידי הבדלה בין שמרנות־של־ערכים לבין שמרנות־של־מבנה. הניאו־שמרנים רוצים ליטול בעת ובעונה אחת משני הסוגים: להיות קצת שמרנים־של־ערכים, ולהיות שמרני־מבנה חסרי רחמים. הם רוצים לשקם את הנורמות המוסריות המסור־תיות – הגינות, דרך־ארץ, אמון, חריצות, נכונות לעזור – ובה בעת להחזיק במבנים שסירסו והרסו את אותן הנורמות במידה ניכרת. הם רוצים אפילו לפרק את מעט התיקונים, שתרמו לכך שמבנים אלה הפכו להיות נסבלים פחות או יותר. במילים אחרות, הניאו־שמרנים אינם אלא סניגורים חצויים ועמוסי סתירות לערכים השמרניים, שהם עצמם מרבים לדבר עליהם.

במקום להגיב בתשובה יוצרת, על האתגר האמיתי הטמון במצב החדש,

יוצאים הניאו־שמרנים בקריאה ״לשוב אחורה״ - קריאה שמראש נדונה לכשלון. הטפות מוסר ו״שיתוף״ הכנסיות כאמצעי לשיקום נורמות התנהגות של הקפיטליזם הצעיר, שחיוניותן אבדה מכבר, לא יעלו ארוכה לחברה, אך יש בהם כדי לשמש ערפול רעיוני מועיל.

●

הימין החדש

״הימין החדש״ (במיוחד בצרפת, אך במהדורה פחות יומרנית בתחום האינטלקטואלי גם בגרמניה) נושא רק ״בשוליים״ השקפות דומות לניאו־שמרנות. בראש וראשונה, הוא רוצה להינתק מהתפתחות המערב מאז 1789, ואולי אף מאז קבלת הנצרות, ולבסס את מדיניותו על השקפת עולם שהיא בעת ובעונה אחת גם ״אלילית״ וגם מדעית. לפי שעה מדובר בתנועת אינטלקטואלים אליטיסטית, שאין לה סיכוי, והיא אף אינה מצפה, לזכות ברוב דמוקרטי. ״אויביו״ הרעיוניים הם הנצרות, הדמוקרטיה, הסוציאליזם, הפסיכו־אנליזה והליברליזם. כמו ניצשה, הוא מייחס את הדמוקרטיה, את השוויוניות ואת הסוציאליזם ל״מוסר עבדים נוצרי״, והוא מפאר כוח ביולוגי ותוקפנות כסגולות טבעיות של ״גזע בריא״.

למרות מידה מסויימת של דמיון מדאיג לאידיאולוגיה הנאצית, בכל זאת יש לימין החדש גם שורה של תיזות חדשות וקרובות יותר לרוח העידן הנוכחי.

בהקשר זה נועד המקום הראשון ל״נומינליזם״. הכוונה היא לתיזה מימי הביניים המאוחרים, שעל־פיה אין למושגים האוניוורסליים ישות ממשית; הם אינם אלא שמות או תוויות מקובלות שבני האדם הצמידו לשורה של פריטים. הימין החדש משתמש בהשקפה זו בעיקר כדי להכחיש את קיומה של אנושות אחידה, שמטיל חובת סולידריות על מרכיביה. ״בן־אדם״ ו״אנושות״ מוצגים כאילו אינם אלא מושגים קונוונציונליים, הכוללים למעשה מספר רב של יחידות אתניות שונות מאד, שאין ביניהן לא קירבה משפחתית ולא שוויון ערך. המילה ״אנושות״ רומזת על שייכות משותפת שכלל אינה קיימת במציאות הטבעית והתרבותית, ולכן, על־פי תיזה זו, יש לדחותה כבלתי־מדעית. בהתאם לשוני בין העמים, קיימים גם ״הגיונות״ שונים ובעיקר ״מערכות ערכים״ נבדלות. מכאן, שכל טיעון למוסר אוניוורסלי מטפח אשליה, ומנקודת ראות של ״שימור העצמיות״ של עם (או של גזע) הוא אפילו מזיק.

אליבא דתפישה זו, יש אפוא להילחם עד חורמה ב״אידיאולוגיות״ המתבססות על אחידות האנושות - הנצרות והמארכסיזם. כותב רוברט דה הרטה (ב״עשר שנות מאבק למען תחיה״, פריז 1977): ״הציוויליזציה שלנו גוססת בעטיו של השוויון המנצח בכל אתר. על פי הסדר הקלאסי של מחזורי עליות וירידות נע השוויון מזירת המיתוס (שוויון בפני אלוהים) דרך זירת האידיאולוגיה (שוויון בפני בני־אדם) אל זירת היומרה המדעית (הטיעון לשוויון כעובדה מדעית) - במפורש, מהנצרות לדמוקרטיה ומשם לסוציאליזם ולמארכסיזם. לנצרות צריכים לבוא בטענה הכבדה, שהיא אשר פתחה את מחזור השוויון בכך, שהנחילה לחשיבה האירופית תורה מהפכנית על אופיו האוניוורסלי והכוללני של האדם.״

בדומה לניאו־שמרנים, גם הימין החדש מתעלם מכך, שהדמוקרטים והסוציאליסטים הרציניים תמיד הכירו בממשות ההבדלים בין בני־אדם. אלא שהם גם טענו, כי השוני בכישורים מדעיים, גופניים, אמנותיים וכו׳ אינו מצדיק יחס שונה, ובוודאי שאינו מצדיק דירוג איכותי. הימין החדש, לעומת זאת, סבור שקיימת הירככיה טבעית, וכי הסדר הפוליטי חייב להתאים את עצמו אליה. אומר הרטה: ״אצולת המצטיינים שנוסדה על־ידי בחירת הטובים ביותר, ללא קשר למעמד, תהיה התגלמותו האצילה ביותר של הצדק החברתי״. הוא אינו מגלה לנו, כיצד נבחרת אותה אצולה, שהרי בחירה דמוקרטית בוודאי אינה באה בחשבון אצלו.

הימין החדש נעזר במיוחד בשתי התיזות הבאות מתחום חקר ההתנהגות:

* להתנהגות האדם יש גבולות ביולוגיים; הוא נושא עימו דרכי התנהגות נורשים מעולם בעלי החיים, שניתנים לשינוי, אך אי־אפשר לבטלם, ואפשר לצפות בהם בהצלחה אצל בעלי החיים עצמם.

* דרכי ההתנהגות החשובים בין אלה הם הטריטוריאליות, ההיררכיה והתוקפנות. שלושתם שייכים לתנאים ״הנורמליים״ של שימור המינים.

הטריטוריאליות נתפשת כצורך של קבוצת בעלי חיים, או של יחידה אתנית, לטריטוריה מוגדרת היטב משלה, שבה יוכל אותו המין להתפתח באורח חופשי. ההיררכיה מקובלת כהכרחית להצלחה בצייד המשותף ובהתגוננות בפני אויבים חיצוניים. והתוקפנות משרתת את הברירה הטבעית וגם נחוצה כדי להתגבר על הטבע ועל אויבים. עקרון הטריטוריאליות, כאשר הוא מיושם על בני־אדם, מוליך לעוינות לזר ולדחיה גזענית של מהגרים בלתי רצויים. עם זאת, הוא תקף גם ביחס לעמים אחרים - העולם השלישי, למשל - ואז הוא מוביל לאנטי־קולוניאליזם. אין זו התיזה היחידה שמפגישה עמדות של הימין החדש עם אלו של השמאל.

״שחרור לאומי״ ומלחמה

לאור פוטנציאל האימה הגלום בנשק הגרעיני נזהר גם הימין החדש קמעה מלפאר את התוקפנות כ״תופעה טבעית״ וכאמצעי לברירה הטבעית: סכסוך עולמי גרעיני לא יוליך רק להשמדת עמים, אלא להתאבדות האנושות כולה. כדי להדחיק את הסכנה מהאומות האירופיות ״המיר־חסות״, דוגל הימין החדש ב״שחרור לאומי אירופי״, שיערוב לבטחונה של ״קבוצת העמים ממוצא אירופי״. משאר טיעוניהם אפשר להסיק, שלמעט מלחמה גרעינית כוללת, המלחמות ממשיכות להיתפש כאמצעי מועיל ובלתי־נמנע. בעבר הן שירתו בין השאר את הברירה הטבעית ואת הוויסות של גידול האוכלוסיה. חסידי הימין החדש משוכנעים שהעולם השלישי רק ירוויח על־ידי מלחמות ודרכים אחרות לצמצום אוכלוסיות.

הימין החדש מאמץ לעצמו את רעיון האירופיות (בדרכו שלו, וחלקית תוך התחברות לרעיונות של הנאצים על אירופה), אך הוא מברך גם על תנועות אזוריות, כגון אלו של הבאסקים, הקורסיקאים ואחרים. לדידם, בתחומי מרחב המחיה האירופי הכולל יש בהחלט מקום לתנועות אלו השואפות ל״מולדת״ משלהן. מאותו טעם הם גם תומכים ב״תנועות שחרור לאומיות״ בכל העולם, במיוחד משום שאלו תורמות להתפוררות מואצת של ״האימפריות הגדולות״ (ארה״ב וברה״מ). בעוד שהניאו־שמרנים הם בדרך כלל פרו־אמריקניים, חסידי הימין החדש דוחים הן את ארה״ב והן את ברה״מ; הליברליזם הכלכלי פסול לפי השקפתם לא פחות מהסוציאליזם.

בתמיכתו ברגיונליזם מתחבר הימין החדש לתביעה שהועלתה עוד על־ידי השמרנים בתקופת האבסולוטיזם האירופי, והופיעה גם במהלך המהפכה הבורגנית. כידוע מתייחסים גם מבקרים שמאליים בהבנה לרגיונליזם, לא בלבד בספרד ובאנגליה, אלא גם בגרמניה המערבית, לאחר שהתרחקו בהדרגה מרעיון ה״מדינות האחידות״ שבמסורת המארכסיזם הגרמני.

גזענות ואקולוגיה

ההיררכיה, שמציבה בהנהגה את ״האנשים המוכשרים״, וכן ״מדיניות אוכלוסיה איכותית״ משרתות (אליבא דימין החדש) את הישרדות המינים ואת הגברת עוצמתם. מנגנוני בחירה דמוקרטיים מוחזקים כבלתי־מתאימים למטרות אלו. ״מדיניות אוכלוסיה איכותית״ נועדה להבטיח שאנשים ״בעלי תורשה בריאה״ ו״בעלי ערך גבוה״ יתרבו יותר מאלה בעלי ערך נחות. יש להשתמש בהקצאת תשלומי רווחה משפחתיים ובקצבאות ילדים בהתאם למדיניות זו.

כמו בני־אדם יחידים בקרב העם, כך גם העמים עצמם אינם רק שונים זה מזה, אלא בעלי ערך שונה. תוך הסתמ־כות על מספר מדענים, רובם אמריקנים ואנגלים, טוען הימין החדש שהגזעים הגדולים (שחורים, צהובים, לבנים) הם צאצאים של סוגי קופים שונים (גורילות, אורנג־אוטן, שימפנזה), וכי אורך תקופת ההתפתחות שמאחוריהם שונה. בהתאם לשוני זה, הלבנים "שווים יותר" מכל הבחינות, ויש "ראיות" לכך בתחום הביולוגי ובתחום הישגי הציוויליזציה.

אליבא דידם, באירופה נבדל "האדם הנבון" כבר לפני 200,000 שנה מ"האדם הזקוף", בעוד שבאפריקה הוא הגיע לכך רק לפני 40,000 שנה. גם הימין החדש משתמש במדידות מנת המשכל, שהניאו־שמרנים הצביעו עליהן כבר קודם לכן, לשם צידוק תפישתו על "אי־שוויון הגזעים". כבר הזכרתי את מהימנותן המפוקפקת של מדידות אלו, כאשר הן נעשות בלי התחשבות בסביבה החברתית־תרבותית.

כמו בנושא הרגיונאליזם והאנטי־קולוניאליזם, הימין החדש מתחבר גם בקשר לבעיות האקולוגיה לזרם המודרני. כאן הוא מסתייע בעובדה, שההתנגדות הכפולה לקפיטליזם הליברלי ולסוציא־ליזם הממלכתי ממילא מביאה אותו לעימות עם הגורמים הראשיים להשחתת הסביבה. אמנם באשר לתכנים, אין הימין החדש תורם הרבה לוויכוח האקולוגי, ובמיוחד אינו מוסיף שום תרומה מדעית. האידיאולוגיה הגזענית, שמגיעה לביטוי בגישה הביולוגיסטית, משמשת יסוד גם להנחות האקולוגיות. האנשים חייבים לשוב ל"יחסים הרמוניים" עם הטבע ול"טבע העצמי" שלהם. על־פי רוברט ארדרי, בני־האדם הם "ציידים שלא התמחו בתחום מסויים, החיים בקבוצות קטנות ומעדיפים את הטריטוריאליות של שטח מוסדר." צורות החיים וההתנ־הגות הקמאיים האלה(!) של בני־האדם הם, לדעת ולדמן, דגם עיוני לארגון מחודש של החברה בימינו, על־פי "חוקי הטבע".

נשאלת, כמובן, השאלה כיצד אמור אותו ארגון מחודש להיראות הלכה למעשה, במציאות של החברה התעשיי־תית הנוכחית. נראה שוולדמן רואה "שינוי פרוגרסיבי של מבנה החברה, דרכי הייצור ועקרונות התרבות והמוסר, על־פי המניעים הגנטיים־אינסטינקטי־וויים של בני האדם. הדירוג והזכות למרחב הופכים להיות מושגי מפתח." כנראה שבדרך זו אמור גם הנזק האקו־לוגי לבוא על תיקונו. אם לרכז את הדברים בסיסמה, אפשר להגדיר את האידיאל של הימין החדש כ"אומה ביולוגית בסביבה ביולוגית בריאה".

פסבדו–מדע ומודרניות

הדברים הללו נשמעים אולי מסוכ־נים וחשודים פחות ממה שהאידיאולו־גיה של הימין החדש הנה במציאות. גם אדם שאינו אוהד את הימין החדש יכול למצוא חיוב באחדות אירופית, ברגיונ־ליזם, באקולוגיה ובתמיכה בתנועות שחרור של העולם השלישי.

האופי הפרימיטיווי והבלתי־הומני של אידיאולוגיה זו מתגלה כאשר מציגים מלחמות מוגבלות כאמצעי לקידום הברירה הטבעית, ומסווגים את ערכם של עמים ושל בני־אדם על־פי קטגוריות גזעניות; או, למשל, כאשר דורשים במסגרת "האומה האירופית" את כינונה של גרמניה־רבתי, שתכלול נוסף על שתי הגרמניות ואוסטריה גם את האזורים דוברי הגרמנית בשווייץ ובאלזאס – ואשר נועדה כפי הנראה להנהיג את אירופה כולה.

כל זה נשמע אולי גס־רוח יותר ממסוכן. אכן, המקור לדאגה הוא פחות בימין החדש כשלעצמו מאשר בחולשו־תיהם הקריטיות של הדמוקרטים והסוצי־אליסטים, נוכח הבעיות החדשות של "הסוציאליזם כפי שהוא קיים במציאות" – הסוציאליזם הרפורמיסטי מחד ובעיות הדמוקרטיה הקפיטליסטית מאידך. נראה ש"סוציאליזם הקיים במציאות" השתחרר חלקית ממאפייני הדיכוי הקיצוני, אך לעומת זאת נדמה שהוא

(המשך בעמ' 68)

Problems of Communism

ארצ'י בראון

גורבצ'וב - ראיש החדש בקרמלין

מאביב 1922, כאשר סטאלין נתמנה מזכיר כללי של הוועד המרכזי במפלגה הקומוניסטית, ועד אביב 1982, היו לברה"מ שלושה מזכירים כלליים בלבד: סטאלין, חרושצ'וב וברז'נייב. בשלוש השנים האחרונות החזיקו ארבעה באותו תפקיד: ברז'נייב בסוף 18 שנות שלטונו, אנדרופוב, צ'רנייינקו ועתה גורבצ'וב. אם גורבצ'וב יאריך ימים כקודמיו, צפוי שהוא יעמוד בראש המפלגה והמדינה עוד בראשית האלף הבא. מטעם זה, ומטעמים נוספים, יש לבחירתו של גורבצ'וב משמעות יוצאת מן הכלל, לגבי ברה"מ והעולם כולו. יתכן מאד, שהוא ייהפך במרוצת הזמן לשליט הסובייטי בעל העוצמה הרבה ביותר מאז חרושצ'וב, אף כי סגנונו יהיה כנראה שונה ומדי־ניותו מחושבת יותר.

מתוך Problems of Communism, מוצא לאור על־ידי שירות המידע של ארה"ב, כרך 34, מס. 3, מאי־יוני 1985. בגלל אורכו ניתן מאמר זה כאן בקיצורים אחדים.

הכותב הוא מרצה באוניברסיטה של אוקספורד. ספרו האחרון, שהוא עורכו ואחד ממחבריו הוא Political Culture and Communist Studies, לונדון, 1984.

דמיון לירושה בעבר

בחידת גורבצ'וב תואמת בהיבטים רבים את דגם העליה למנהיגות בברה"מ. החל בלנין שלטו בברה"מ רק שבעה מנהיגים בלתי־מעורערים. כל ששת יור־שיו של לנין היו כבר חברים מלאים בפוליטביורו ומזכירי הוועד המרכזי(1) שעה שהגיעו לעמדת המנהיגות העליו־נה. גם סטאלין היה כבר מזכיר כללי כאשר לנין מת ב־1924, אם כי רק לאחר מכן הצליח לבצר את עוצמת התפקיד עד כדי הפיכתו לעמדת השלטון העליונה. עם מותו של צ'רנייינקו (10.3.1985) נשארו רק שני חברים מלאים בפוליט־

(המשך מעמ' 67)

קפא על שמריו בכלכלה ובתרבות. הסוציאליזם הרפורמיסטי עורך ניסויים במצע חדש החורג ממדינת הרווחה ומתורת קיינס. את הדמוקרטיה הקפיט־ליסטית עומדים הניאו־שמרנים לרשת. פרספקטיבות של ליברליזם דמוקרטי אמיתי כמעט ואינן מצטיירות עוד באופק

במצב כזה עלול גם הימין החדש להוות פיתוי, בהציגו תערובת מחוכמת של ממצאים מדעיים שאולים, אידיאולו־גיות מחמיאות לאדם האירופי והתחברות למגמות של כאן ועכשיו. אולם יתכן כי דווקא קריאת התגר של הימין החדש טומנת בחובה סיכוי לדמוקרטים ולסו־ציאליסטים הדמוקרטיים. נוכח המצב החדש, אסור להם להסתפק בשינון מרשמים והסברים ישנים. אף אם קל למצוא "קרבת משפחה" מסויימת בין תורת הימין החדש לפאשיזם, הרי חשי־פתה בלבד אינה עונה עוד על הצרכים של ימינו.

ביורו, שהחזיקו בו בזמן בתפקיד מזכיר הוועד המרכזי – גורבצ׳וב, שהחזיק בשתי העמדות מ־1980, ורומנוב מ־1983 – אף כי הוא נבחר לפוליטביורו לפני גורבצ׳וב.

יש חשיבות למסלול עליתו של המועמד, כמו גם למעמדו בעת שתפקיד המזכיר הכללי מתפנה. חשוב במיוחד שלמועמד רציני יהיה נסיון בתפקיד של מזכיר מפלגתי ברמות שונות של ההירר־כיה, כולל רמה אזורית ורמת הוועד המרכזי. רצוי מאד שהנסיון הכלכלי יכלול את החקלאות, ונסיון כלשהו במדי־ניות־חוץ הנו בעל ערך נוסף. עד כה היה לכל המזכירים הכלליים בסיס משלו במנגנון המפלגתי; וכל אחד מהם שירת זמן רב יותר בתפקידים מפלגתיים מאשר בכל מגזר אחר של הפעילות הפוליטית. אפילו אנדרופוב לא יצא מכלל זה, אף כי נסיונו במשרד החוץ וב־ק.ג.ב. הציגו אותו באור קצת שונה. עליתו של גורב־צ׳וב בהירארכיה המפלגתית היתה בהתאם לכל הכללים: כמו חרושצ׳וב וברז׳נייב לפניו, גם הוא רכש ידע משמעותי בחק־לאות, ואף עלה עליהם בהתמחותו בתחום זה.

נסיונו במדיניות החוץ נפל מזה של ברז׳נייב, שבא במגע נרחב עם מדינאים זרים בשנים 1960–64, כשהיה יו״ר נשיאות הסובייטי העליון. התמצאותו ההתחלתית בזירה הבינלאומית נופלת כנראה גם מזו שהיתה לאנדרופוב, שמ־1951 עד 1982 שירת בזה אחר זה במשרד החוץ, כראש אחת ממחלקות החוץ בוועד המרכזי, וכראש ה־ק.ג.ב. לגורבצ׳וב גם לא היתה הזדמנות להיפגש עם נשיא אמריקני, כפי שהיתה לצ׳רנייגקו, שהשתתף בפסגת ברז׳נייב־קארטר בווינה ב־1979. אבל היתה גם לו הזדמנות לרכוש נסיון־מה במדיניות חוץ, מעבר למה שכל חברי הפוליטביורו רוכשים על־ידי השתתפותם הסדירה בישיבות העוסקות בנושאי חוץ. ב־1983 הוא שהה שמונה ימים בקנדה, בראש משלחת סובייטית, נוסף על ביקורים מוצנעים יותר בארצות שונות בארצות המערב ובמזרח אירופה. כאשר צ׳רנייגקו נבחר למזכיר כללי ירש גורבצ׳וב את תפקידו כיו״ר ועדת החוץ של הסובייט העליון. בתפקידו זה הוא ערך ב־1984 ביקור של שבוע בבריטניה (שהתקצר ביום אחד בגלל מותו של המארשל אוסטינוב), והוכיח במהלכו את הבנתו בנושאים בינלאומיים ואת מיומנותו כדיפלומט.

גם לאומיותו של גורבצ׳וב תואמת את הדגם הכללי של מנהיגי ברה״מ. הלא־רוסים נמצאים בעמדה נחותה בין

מיכאל גורבצ׳וב

המועמדים למשרה העליונה. אחרי ככלות הכל, מספר הרוסים בברה"מ עולה על מספרם המצורף של כל בני הלאומים האחרים, והם מיוצגים במנגנון הכלל־ארצי של הוועד המרכזי עוד מעבר למשקלם המספרי באוכלוסיה. גורבצ'וב, כמו קודמיו, להוציא סטאלין, הוא רוסי.

מפתיע אולי, אולם בהיותו בן 54, גורבצ'וב נמצא בטווח הגילים שבו הגיעו רוב המזכירים הכלליים למעמדם הרם. הופעתם של שלושה שליטים זקנים וחולניים, זה לאחר זה, טשטשה קצת את העובדה שמשבעה מנהיגים של ברה"מ, רק שניים היו מעבר לשנות ה־50 כאשר עלו לשלטון, ורק צ'רניינקו היה מעל 70 כאשר נבחר להיות מזכיר כללי. ככל שניתן להסיק משישה מקרים מהו הגיל "הנורמלי" כדי להיבחר למזכיר כללי, אפשר לומר שאלה הן שנות החמישים של המועמד.

השוני מהירושה בעבר

אולם ישנם שלושה היבטים חשובים מאד, שבהם גורבצ'וב שונה מכל קודמיו. הראשון מתייחס לגיל יחסי – משמע גילו של המזכיר הכללי ביחס לעמיתיו. איש מבין קודמיו של גורבצ'וב לא הגיעה למעמד זה בהיותו הצעיר שבין חברי הפוליטביורו ומזכירות הוועד המרכזי. לעובדה זו יש משמעות רבה יותר ביחס לעוצמתו האפשרית של גורבצ'וב בעתיד מאשר לגיל עצמו (אם כי סטאלין נהיה מזכיר כללי בגיל צעיר יותר).

סטאלין היה בן 44 כאשר לנין מת, אך הוא היה אחד משני החברים המבו־גרים ביותר בפוליטביורו (השני היה טרוצקי – גם הוא בן 44); הגיל הממוצע בשנת 1924 היה 42. חרושצ'וב היה בן 58 ב־1953, ובן 59 בסוף אותה שנה כאשר קיבל רשמית את תואר המזכיר הכללי של הוועד המרכזי; ובכך הוא היה מבוגר בשנה אחת מהמוצע בפוליטביורו. ברז'נייב, מיד לאחר סילוקו של חרושצ'וב ב־1964, היה בן 57, ובזה קצת מתחת לממוצע. אנדרופוב, שהיה בן 68 כאשר ירש את ברז'נייב ב־1982, היה גם הוא קצת מתחת לממוצע, שעמד אז על 69. ב־1984, כאשר אנדרופוב מת, יו"ר הגיל הממוצע של 12 החברים המלאים בפוליטביורו ל־67 – כך שצ'רניינקו, בן ה־70, היה מבוגר מזה בהרבה.

מיד לאחר מות צ'רניינקו היה לפו־ליטביורו (שמספר חבריו בעלי זכות ההצבעה ירד ל־10, בגלל מותו של מארשל אוסטינוב) עדיין גיל ממוצע של 67: חמישה היו מעל 70, שלושה בשנות ה־60 שלהם, ושניים בשנות ה־50. גורבצ'וב היה הצעיר מכולם בחמש שנים, והיה 13 שנה מתחת לגיל הממוצע של החברים המצביעים. הוא גם היה הצעיר ביותר בכל הצוות המנהיג – 21 החברים המלאים והמועמדים בפוליטביורו ובוועד המרכזי. זו תופעה ללא תקדים, שעשויות להיות לה השלכות חשובות על העתיד.

אף על פי שהיה יסוד חזק של קולק־טיביות בהנהגה הסובייטית אחרי סטאלין, ובמיוחד אחרי חרושצ'וב, ביצר כל מזכיר כללי (להוציא צ'רניינקו שהיה זקן וחולה מדי) את עוצמתו האישית במהלך כהונתו. כך אירע במיוחד אצל סטאלין, חרושצ'וב וברז'נייב, שכיהנו בתפקיד תקופה ממושכת – אם כי עוצמת כל אחד מהם הצטמצמה בהשוואה לקודמו. מינויים למזכירות ולפוליטביורו עצמו חייבים אמנם לקבל אישור מרוב חברי הפוליטביורו, וזה מאפשר לחברים הבכירים לתמרן בין מועמדים בכוח כדי לחזק את מעמדם – אך המזכיר הכללי מחזיק בכל־זאת בעמדה הטובה ביותר כדי להעביר את מועמדיו שלו. כפי שנרמז מעצם התואר של מזכיר כללי, (או מזכיר ראשון, בימי חרושצ'וב), שליטתו בוועד המרכזי ממוסדת יותר ממעמדו בפוליטביורו. עוד בראשית כהונתו יכול היה מזכיר כללי להכניס שינויים במזכירות ביתר קלות מאשר בהרכב החברים המצביעים בפוליטביורו. גורבצ'וב הצליח להשפיע השפעה מכרעת על הרכב הפוליטביורו, קצת מעל שישה

שבועות לאחר שנעשה מנהיג המפלגה. גם כאשר תהליך השינוי איטי יותר, מגיע המועד שבו יש למזכיר הכללי מספר מספיק של תומכים ובני־חסות בפוליטביורו כדי להיפטר ממי שהיה נאלץ עד אז לסבול אותו.

אם גורבצ'וב יזכה למשך חיים נורמלי, הוא עשוי להיות המנהיג הסובייטי הראשון שינצח על צוות מוביל שכל חבריו נבחרו בזמן כהונתו כיו"ר המזכירות והפוליטביורו – משמע בעת שהיתה לו השפעה גדולה יותר על בחירת המועמדים מאשר לכל אדם אחר. תחילה יהיה רק חלק קטן מהמאגר שניתן לבחור ממנו – חברי הוועד המרכזי – מורכב מאנשים שהוא בחר בהם, אולם גורבצ'וב הוא בעל מזל גם מבחינה זו. אנדרופוב וצ'רניינקו נאלצו לעבוד עם הוועד המרכזי של ברז'נייב, שנבחר בוועידת המפלגה ב־1981. גורבצ'וב עלה לשלטון שנה לפני ועידת המפלגה הבאה, כלומר בעוד מועד כדי להשפיע עוד יותר על הרכב הוועד שייבחר רשמית בוועידה ה־27.(2)

בטווח הארוך יש אפוא לגורבצ'וב הזדמנויות ניכרות לקדם אנשים קרובים לו בדעותיהם לעמדות מנהיגות בכירות. בטווח הקצר הוא יהיה חייב, כמו קודמיו, לשמור על בריתות עם שורה של חברי פוליטביורו בעלי משקל, ולא לדרוך מיד על יותר מדי יבלות. אבל בגלל מבנה הגילים בפוליטביורו ובמזכירות, לא תהיה אפשרות להימנע משורה של שינויים גם בטווח הקצר והבינוני.

היבט שני, שבו גורבצ'וב שונה מכל קודמיו, הוא בקשר לתקופה שבה עשה את הקריירה הפוליטית־מקצועית שלו (בקומסומול ובמנגנון המפלגה) – כולה אחרי סטאלין. הוא שייך לדור פוליטי אחר, בעל נסיון היסטורי שונה, מכל קודמיו. הוא לא היה מעורב בכל דרך שהיא בטיהורים של סטאלין, ולכן הוא חופשי מרגשי אשם על הלשנה, ומזכרונות של פחד פן ילשינו עליו. הוא הצטרף למפלגה ב־1952, כאשר היה סטודנט באוניברסיטה של מוסקווה. יש חשיבות שלימודיו שם (1950–1954) כללו פרק זמן של למעלה משנתיים לאחר מות סטאלין. באותה עת התנהלו בחוגי הסטודנטים דיונים חופשיים בהרבה ממה שהיה לפני כן. אם כי טרם התחוללה התפוצצות הביקורת שלאחר הוועידה ה־20, הרי ב־1954–55 כבר התנהלה "הפשרה" בתר־סטאלינית; המסע "נגד הקוסמופוליטיות"(3) הלך לעולמו, והאווירה באוניברסיטת מוסקווה היתה נינוחה הרבה יותר. כדאי לציין ששנותיו המוקדמות של גורבצ'וב בקומסומול ובעבודה מפלגתית, שהיו אולי חשובות לעיצוב אישיותו, חלו בעידן חרושצ'וב.

בני אותו דור עשויים להחזיק בהשקפות שונות, ואי־אפשר להסיק אוטומטית על כיוון דעותיו הפוליטיות של פרט מסויים על יסוד השתייכותו לדור זה או אחר. עם זאת, יש טעם בטענה, שלאזרח סובייטי, שהתחיל בקריירה הפוליטית שלו ב־1955, היה סיכוי טוב יותר לשמר או לרכוש פתיחות יחסית מאשר לעמיתו שהתחיל מטפס בגרם המעלות 20 שנה קודם לכן.

מאפיין שלישי המייחד את גורבצ'וב היא רמת השכלתו הפורמלית, הגבוהה בהרבה מקודמיו בתפקיד. יש חשיבות מיוחדת לכך, שלמד חמש שנים בפקולטה למשפטים באוניברסיטה המובילה של ברה"מ. יש מי שזוכרים אותו מאותה עת כסטודנט מוכשר ופתוח. באוניברסיטת מוסקווה הוא בא במגע עם סטודנטים מוכשרים אחרים, שרבים מהם זכו לחינוך טרום־אוניברסיטאי יוקרתי יותר, משהגיאוגרפיה והנסיבות איפשרו לגורבצ'וב.

מהקולחוז לקרמלין

בפרסומים אקדמיים כבר הופיעו הערכות על מסלולו של גורבצ'וב לחברות בפוליטביורו ובמזכירות(4), אך עתה אפשר להוסיף פרטים אחדים לסיכום הדברים הידועים מכבר.

מכאיל סרגייביץ' גורבצ'וב נולד ב-2.3.1931, בכפר פריוולנויה, במחוז קרסנוגווורדייסקי שבפלח סטוורופול. שני הוריו והורי-הוריו היו איכרים. אביו נפל במלחמה והוא גדל בעיקר אצל הסבים. הוא היה אמנם צעיר מכדי להשתתף במלחמה כחייל (בן עשר בעת פלישת היטלר), אך לא צעיר מכדי לסבול מהתוצאות. נוסף לכך שאיבד את אביו, הוא חי בחלק של ברה"מ שהיה תחת כיבוש גרמני מאוגוסט 1942 עד ינואר 1943, ונמצא פרק זמן ארוך יותר קרוב לחזית. האויל והכוחות הסובייטיים ששחררו את סטוורופול באו מדרום, יתכן אפילו שהמחוז שגורבצ'וב חי בו היה זמן רב יותר תחת כיבוש גרמני. מאחר והיה מחסור חמור בגברים בשנים אלו, עבדו הילדים, כולל גורבצ'וב, בשדות, ולא למדו באורח סדיר.

סביר להניח, שגם החינוך שקיבל בשנים הראשונות לאחר המלחמה הופרע. לא ברור לגמרי כמה זמן הוא עבד עבודת כפיים וכמה זמן למד בבית־ספר בשנים 1946-50. הביוגרפיה הרשמית שלו בעיתונות המרכזית ובספרי מידע אומרת שבגיל 15, ב-1946, הוא התחיל לעבוד בתחנה של טרקטורים ומכונות חקלאיות, כעוזרו של מפעיל קומביין. תאור ביוגרפי בעיתון מקומי בסטוורופול, לעומת זאת, מוסר שהמשיך ללמוד בבית־ספר עד 1950, ועבד בתחנת הטרקטורים רק בהופשות.(5)

יש לזכור את ההרס המחריד בחקלאות ובתעשיה ואת שיבוש מערכת החינוך ומסגרות אחרות בעקבות המלחמה. סביר ביותר להניח, שגורבצ'וב עבד חלק מהזמן בין 1946 ל-1950 כפועל לכל דבר, ובחלק למד בבית־הספר. הראיות שפרסם לאחרונה זדנק מלינאר מבהירות, שהצטיינותו כפועל (מתועדת באותות הצטיינות) היא שזיכתה את גורבצ'וב, יחד עם האינטליגנציה הגלויה שלו, במקום באוניברסיטת מוסקווה. מלינאר עומד בתוקף על כך, שגורבצ'וב לא השתייך לאחת משתי הקבוצות העיקריות באוניברסיטה: הוא לא היה חייל משוחרר, ולא אחד מאלה שבאו היישר מבית־הספר התיכון.

גורבצ'וב התחיל את לימודיו במוסקווה בגיל 19, ב-1950, וסיים ב-1955 בקבלת התואר במשפטים - מסלול סובייטי רגיל לתואר ראשון. בהתחשב בתקופה ובמקום לימודים הטרום־אוניברסיטאיים, ובעובדת הגיעו למוסקווה בשיא המערכה נגד הקוסמופוליטיות, אין פלא שלא ניתנה לו אפשרות ללמוד שפות זרות. ב-1952 הצטרף למפלגה והיה פעיל בקומסומול. כנראה שחובותיו שם לא היו בהיקף שמנע ממנו להיות סטודנט רציני ומצטיין.

אף על פי כן, דווקא עבודתו החלקית בקומסומול כסטודנט היא שסללה את הדרך להעסקתו המלאה שם, עם תום לימודיו. הוא חזר לפלח סטוורופול והחל לעלות במהירות בקומסומול. בשנים 55-1956 היה סגן יו"ר מחלקת התעמולה וההסברה של פלח סטוורופול; מאז עד 1958 שימש כמזכיר ראשון בוועד הקומסומול של העיר עצמה; ב-1958 חזר למנגנון האזורי, קודם כמזכיר שני ואחר כך כמזכיר ראשון של וועד הפלח של סטוורופול.

ב-1962 הוא עבר מהקומסומול למפלגה והתחיל לעלות במהירות יוצאת מן הכלל במדרג המנגנון. בקצב עליתו היה, כמובן, יסוד של מזל, בעיקר בדמות של קשרים טובים, אך ברור שעלה בראש וראשונה הודות לכישוריו ולביצועיו, שהרשימו את פעילי המפלגה הבכירים שנפגשו עימו. פיודור קולאקוב, מזכיר ראשון של המפלגה בסטוורופול בשנים 1960-64, עמד להיות פטרון חשוב מאד לגורבצ'וב. בשנים 1962-63 עמד גורבצ'וב בראש המינהל המפלגתי של הייצור בחוות קולקטיביות וממלכתיות בפלח סטוורופול; מ-1963 עד 1966 עמד בראש המחלקה המופקדת על המוסדות המפלגתיים של הוועד האזורי.

קולאקוב עבר למוסקווה ב-1964, כראש מחלקת החקלאות בוועד המרכזי,

וב–1965 הוא נתמנה למזכיר הוועד המרכזי. קשריו הטובים הועילו לגורבצ׳וב בדרכים רבות. קולאקוב היה ביחסים טובים עם צ׳רניינקו, ובאמצעותו, עם ברז׳נייב. לכך ניתן אישור ב–1971, כאשר קולאקוב נתמנה לחבר מלא בפוליטביורו והמשיך להחזיק בתפקיד המזכיר בוועד המרכזי.

בשנים 1966–68 היה גורבצ׳וב שוב פעיל בפוליטיקה העירונית, כמזכיר ראשון של הוועד בסטוורופול. כבר היה ברור שמכינים אותו כיורש לוועד הפלח, כי ב–1965 הוא נתמנה מזכיר שני בוועד המפלגה האזורי. העובדה ששנה קודם לכן הוא קיבל תואר במדעי החקלאות חיזקה את מועמדותו למשרת יו״ר המפלגה באזור חקלאי כה חשוב. התמיכה, שהיתה לו במרכז, אכן, הבטיחה שהוא יתמנה למזכיר ראשון בוועד פלח סטוורופול בגיל 39. שנה לאחר מכן, בוועידת המפלגה ה–24, הוא נבחר להיות חבר מלא בוועד המרכזי.

גורבצ׳וב הצליח מאד כמזכיר אזורי: ופלח סטוורופול הגיע בהנהגתו להישגים חקלאיים טובים במיוחד. הוא צידד בשיטת ״החוליות העצמאיות״ [6], שיצאה מן האופנה בתקופת ברז׳נייב, ותמך הלכה־למעשה בהענקת אוטונומיה רבה יותר לפועלים חקלאיים, בעיבוד חלקות קרקע מסויימות.[7]

בשנים אלו גם הרחיב גורבצ׳וב את אופקיו ויישם את משאלתו לראות דברים במו־עיניו, באמצעות ״חופשות על גלגלים״ שנטל לעצמו, כדי לתור בחברת אישתו את צרפת ואת איטליה.[8] אלו לא היו חופשות אופייניות למזכיר מפלגה קונוונציונלי. כנראה שגם הרבה לקרוא והוסיף לידיעותיו בספרות הרוסית (שהתגלו בעת ביקורו בבריטניה) גם קצת מהספרות המערבית, שתורגמה לרוסית בתקופת ברז׳נייב. הוא קרא גם את חוק פרקינסון (שפורסם ברוסית ב–1970 ואזל במהרה מן השוק). כאשר יו״ר חברת אי.סי.אי. בבריטניה הזכיר בדבריו את ״חוק פרקינסון״, הגיב גורבצ׳וב במקום: ״אם אתה מתכוון לס. נורתקוט פרקינסון, יש לי חדשות בשבילך. הוא גר עכשיו במוסקווה.״ אין זה אות מבשר טובה לביורוקרטיות הסובייטיות, העמוסות לעייפה בפקידים, אבל זה בהחלט תואם את השקפותיו של האיש: בעודו מזכיר ראשון בפלח סטוורופול, זמן קצר לפני בחירתו לוועד המרכזי, הוא הצהיר על תמיכתו בניסוי שצ׳קינו השנוי במחלוקת – שמטרתו להעניק גמול לפועלים המשחררים עובדים מיותרים.[9]

כאשר קולאקוב מת לפתע ב–1978, בגיל 60, הובא בן חסותו גורבצ׳וב, בן ה–47, למוסקווה, לרשת את תפקידו כמזכיר הוועד המרכזי המופקד על החקלאות. היה זה בלתי־רגיל ביותר שאדם בגיל זה יצורף לצוות המנהיגות של ברז׳נייב. סביר להניח שקולאקוב העיר את תשומת הלב של עמיתיו להישגים של גורבצ׳וב. ולשניים מביניהם היה ענין מיוחד באזור סטוורופול – סוסלוב, שהיה מזכיר ראשון של ועד הפלח בשנות המלחמה, ויורי אנדרופוב, יליד סטוורופול. גורבצ׳וב היה קרוב יותר בהשקפותיו לאנדרופוב מאשר לסוסלוב, אבל צרוף של מיומנות פוליטית וקסם אישי איפשרו לו לקיים יחסים טובים עם מנהיגים בעלי השקפות שונות.

מהרגע שגורבצ׳וב, כמזכיר הוועד המרכזי, התחיל להשתתף בישיבות הפוליטביורו, ניתנה לו ההזדמנות להרשים חברים, שכמו גרומיקו הוקירו מאד יכולת אמיתית ומיומנות מקצועית. ואכן, רק על יסוד תמיכה רחבה מעין זו יכול היה גורבצ׳וב לעלות לחברות מלאה בפוליטביורו בגיל 47–49, תוך שהוא שומר על מקומו במזכירות. כל התהליך נמשך מנובמבר 1978 עד אוקטובר 1980.

אחרי מות ברז׳נייב היה גורבצ׳וב בין חברי הפוליטביורו החשובים (וכמוהו גם גרומיקו ואוסטינוב), שתמכו באנדרופוב לעומת צ׳רניינקו. שני היסודות שבגישת אנדרופוב עלו בקנה אחד עם אורח מחשבתו של גורבצ׳וב: משמעת תוך מאבק בשחיתות, והצבת הרפורמה הכלכ־

לית במקום מועדף בסדר היום הפוליטי – כפי שלא נעשה מאמצע שנות השישים. לא בלבד שתמך בחידושים בחקלאות, אלא שנאבק בחוסר משמעת, בשחיתות ובשברות כבר בהיותו מזכיר המפלגה בפלח סטוורופול.

בהמתנה למנהיגות

(---) תחת שרביטו של אנדרופוב הורחבה אחריותו של גורבצ'וב במזכירות הוועד המרכזי מפיקוח על החקלאות לפיקוח ותאום במשק כולו; כן נעשה ראש המחלקה בוועד המרכזי הארחאית למינויים ברמות המפלגתיות הנמוכות יותר. בדרך זו נכללו שני מזכירי הוועד המרכזי שנתמנו תחת אנדרופוב, ריז'קוב וליגאצ'וב (הראשון ראש המחלקה הכל־כלית והשני ראש מחלקת הארגון המפלגתי) בתחום שיפוטו של גורבצ'וב – כאשר סביר להניח ששניהם תמכו בסדר העדיפויות של אנדרופוב וגורבצ'וב (מאז התמנותו של גורבצ'וב למנהיג המפלגה קודמו שניהם קידום משמעותי נוסף).

השינויים, שנעשו על־ידי אנדרופוב בצמרת ההירארכיה המפלגתית ב–15 חודשי שלטונו, סייעו באופן כללי לחיזוק בסיס העוצמה של גורבצ'וב בתוך המנ־היגות.(---) אך דומה שגורבצ'וב ותומכיו הבינו שיש רוב לצ'רנייקו, ולכן לא עמדו יתר־על־המידה על מועמדותו שלו. במקום זאת הם השתמשו בבסיס העוצמה שלו בעמדת מיקוח – כדי להבטיח שאח־ריותו תורחב הרחבה נוספת, ושיהיה האיש מספר שניים בפוליטביורו של צ'רנייקו, והמיועד להיות יורשו. אין זאת אומרת, שבעת ההחלטה על ירושת אנדרופוב נקבעה סופית גם ירושת צ'רנייקו; שום פוליטביורו אינו יכול לחייב את הבאים אחריו. לא יוכלו לחזות אז כמה זמן צ'רנייקו יחיה, מי מבין חברי הפוליטביורו האחרים ימות או יודח בינתיים, ועל כן, מה יהיה הרכב הגוף שיבחר את היורש לצ'רנייקו. אי־הוודאות היתה מספקת כדי שמהססים בין צ'רנייקו לגורבצ'וב, שאולי בעצמם שאפו למשרה הרמה, יתמכו במועמד הזקן יותר באותה העת.

אך מעמדו החזק של גורבצ'וב התגלה ביתר שאת באפריל 1984, כאשר הוא הציע את צ'רנייקו לתפקיד יו"ר הנשיאות של הסובייט העליון. הדגש בנאומו היה על כך שנסיון השנים האח־רונות הוכיח את הצורך בשילוב תפקידי המזכיר הכללי וראש המדינה, בגלל תפקידה המנהיג של המפלגה בחברה הסובייטית ומעורבותו של המזכיר הכללי במדינות החוץ. לפני שאנדרופוב נתמנה מזכיר כללי היה רק תקדים אחד, של ברז'נייב, לשילוב שני התפקידים – וברז'נייב היה יו"ר הנשיאות רק בחמש השנים האחרונות לשלטונו. עם מותו היו עדיין מי שהטילו ספק בתבונה שבהפקדת סמכות כה רבה בידי איש אחד; על כך נוכל ללמוד מהעובדה שאנדרופוב לא נבחר לראש המדינה בכנס הראשון של הסובייט העליון, לאחר שנתמנה מזכיר כללי (סתיו 1982), אלא רק ביוני 1983. העובדה שצ'רנייקו נבחר לנשיאות תוך חודשיים למינויו כמזכיר כללי, ודברי גורבצ'וב כאשר הציע אותו, הפכו בלי ספק את שילוב שני התפקידים למסורת איתנה. יש לצפות שבכנס הקרוב של הסובייט העליון ייבחר גורבצ'וב לתפקיד היו"ר – כפי שאפשר להניח, שכמו צ'רנייקו ואנדרופוב לפניו, הוא מכהן כיו"ר מועצת ההגנה מאז שנעשה למנהיג המפלגה.

מעמדו של גורבצ'וב כאיש מספר שניים במפלגה כמעט מראשית כהונתו של צ'רנייקו התבטא גם בהרחבת סמכויותיו, שהוסכם עליה, ללא ספק, בשעת המיקוח על הירושה. הוא קיבל את תפקידו הקודם של צ'רנייקו, כיו"ר ועדת החוץ של הסובייט העליון(10) ובו בזמן נעשה מתאם עליון של ענינים בינ־לאומיים בוועד המרכזי. כן קיבל לידיו את תיק האידיאולוגיה והתרבות במזכי־רות הוועד.(11) כך קיבל לידיו למעשה את צירוף התיקים שסוסלוב החזיק בהם

בשעתו, אך בלי שיהיה עליו לוותר על אחריותו לכלכלה ולקאדרים המפלגתיים. עמדתו היתה אפוא חזקה מזו שהיתה אי־פעם לסוסלוב, והיא נתאפשרה בשל היותו אחד משני המזכירים הבכירים (12) (נוסף למזכיר הכללי) במשך 13 חודשי כהונתו של צ׳רנייינקו כמנהיג המפלגה. המזכיר הבכיר השני היה רומנוב, שפיקח כנראה על מחלקת המוסדות המינהליים של הוועד המרכזי (שמצידה מפקחת על הצבא וה־ק.ג.ב.) ועל מחלקת התעשיה הצבאית.

נושא מוסדי אחד, שלגורבצ׳וב היה עד כה אך מעט קשר איתו, הוא הצבא. הוא היה צעיר מכדי לשרת בצבא בימי המלחמה, וכאשר הגיע לגיל הגיוס העניקו עדיפות לשחרור חיילים לעומת גיוס חדשים. התפתחות זו יכלה לפעול לרעתו, אך היום ברור יותר מאי־פעם שהצבא נשאר בפיקוח מפלגתי הדוק; אין גם כל סימן לכך שהצבא מילא תפקיד כלשהו במינויים של צ׳רנייינקו או גורב־צ׳וב. אוסטינוב תמך בשעתו בתוקף באנדרופוב, אך ביסודו של דבר, אוסטי־נוב היה אזרח (אף כי אזרח בעל נסיון צבאי יוצא־דופן), ומעמדו במפלגה עלה בחשיבותו על עובדת היותו שר ההגנה. העובדה שאין כל סיבה להניח שיורשו, מארשל סרגיי סוקולוב, מילא תפקיד בבחירתו של גורבצ׳וב רק מדגישה מצב זה. הפיקוד העליון כפוף להנהגה האזר־חית אפילו ביתר־שאת מאשר בימי ברז׳נייב (שהיו לו עוד מימי המלחמה קשרים הדוקים עם קצינים בכירים).

כאשר גורבצ׳וב ביקר בבריטניה ב־1984 היה מעמדו באיש מספר שניים בברה״מ כבר חזק מאד, ולכן לא היה נראה שלביקור זה תהיה השפעה מכרעת על סיכוייו בעתיד. אף על פי כן, הוא קיבל על עצמו סיכון מסויים: בשיחותיו עם מגוון רחב של פוליטיקאים בריטיים, כולל ראש הממשלה תאצ׳ר, הוא נחשף בפני כלי התקשורת המערביים – והיה ברור שכל משגה רציני שיעשה, יזכה לסיקור נרחב. אך, למעשה, הוא הצליח להרשים באישיותו ובכישוריו את כל מי שנפגש איתו, כך שהביקור רק יכול היה לחזק את מעמדו חיזוק נוסף – ולא באחרונה בעיני המימסד הסובייטי העוסק במדיניות חוץ. הפרשנות בכלי התקשורת הבריטיים היתה ברובה חיובית – אם כי לאו־דוקא על רמה רצינית במיוחד. אפילו מרגרט תאצ׳ר העניקה לו מחמאה ששום מנהיג סובייטי לא זכה לה: ״אני מחבבת את מר גורבצ׳וב – נוכל לנהל עסקים בינינו״. דניס הילי, אחד הפוליטיקאים הבריטיים בעלי נסיון בינלאומי מקיף ביותר (שר הגנה ושר אוצר לשעבר, עתה שר חוץ בממשלת הצללים) תיאר את גורבצ׳וב כ״איש בעל קסם יוצא־מן־הכלל״, שהוא ״גלוי וגמיש ובעל שלווה שמביעה כוח פנימי.״ הילי, ששוחח עם מנהיגים סובייטיים רבים מחרושצ׳וב והלאה, הוסיף: ״בשביל מי שנפגשו איתו בבריטניה, הוא הותיר שאלה פתוחה: איך אדם, שנראה כל־כך חביב ואנושי באמת, יכול לנהל את המשטר הסובייטי״? התשובה, לדבריו, עשויה להימצא ב״סמכות העצומה״ שגורבצ׳וב הרשים בה את כל מי שנפגש איתו. (13)

לקראת רפורמה כלכלית?

יתכן שבצוות המנהיגות הסובייטית ובוועד המרכזי ישנם החוששים, ש״המט־אטא החדש״ יתנכל למעמדם, או יעודד יותר מדי חידושים במדיניות. עם זאת אין סיבה להטיל ספק בקביעתו של גרומיקו, שהפוליטביורו מינה את גורבצ׳וב פה אחד; אין זה מקובל על פוליטיקאים סוב־ייטיים להתנגד ישירות למה שנראה בבירור כצד מנצח.

מהו האקלים הפוליטי שגורבצ׳וב עלה בו לשלטון, ומה ניתן לומר על האו־ריינטציה שלו, על עדיפויותיו, סגנונו וחילופי האישים שעשה, וכן על הסיכו־יים לעתיד?

האקלים הפוליטי הנוכחי בברה״מ נוח יותר לשינויי מדיניות משהיה לרוב

בעבר. במונחים סובייטיים, יש לכך סיבות "אובייקטיביות" ו"סובייקטי־ביות". אובייקטיבית, חלה האטה בשיעור הצמיחה הכלכלית, והנושא נבחן באופן גלוי על־ידי מלומדים סובייטיים. האזרח הסובייטי הרגיל אינו מצוי אולי בסטטיס־טיקה, אך הוא מודע מאד לבעיות שיש להתגבר עליהן. בזירה הבינלאומית ישנו הגידול המשמעותי בהוצאה הצבאית האמריקנית, הרעה כללית ביחסים עם ארה"ב ואירופה המערבית מאז שנות השבעים המאוחרות, ויחסים סטאטיים למדי עם סין ויפן, שהשתפרו רק שיפור שולי עד מותו של צ'רניינקו. סובייקטי־בית, קיימת העובדה שאנדרופוב העלה את הציפיות לשיפור איכותי בכלכלה ולחיזוק תחושת התכלית בחברה הסוב־ייתית; והציבור מתוסכל במידה מסויימת מן הדריכה במקום בימי צ'רניינקו. יש תמיכה עממית רחבה בהחיאת הדטאנט (האינטלקטואלים המתוחכמים יותר מבינים, שלדטאנט חדש יצטרכו להתלוות "כללי משחק" מוגדרים בצורה ברורה יותר), ויש נכונות לברך על הגברת היוזמה הדיפלומטית הסובייטית – בניגוד להסתפקות בתגובה בלבד לאירועים בעולם.

באשר לרפורמה הכלכלית, חשוב להבין שחלה תזוזה בהשקפותיה של האינטליגנציה המפלגתית; הוויכוח נמשך, אך רבים יותר סבורים עתה שאין די בשיפוצים משניים במיכניזם הכלכלי. ואולם במגזרים בעלי עוצמה של מנגנון המפלגה והמדינה יש התנגדות לצמצום סמכותם של משרדי הממשלה ולהענקת אוטונומיה רבה יותר להתאגדויות תע־שייתיות ולמפעלים; ויש התנגדות עיקשת עוד יותר להכנסת יסודות של שוק למערכת הכלכלית. אלא שפיסגת ההיררכיה המפלגתית, ולא לאחרונה גורבצ'וב עצמו, נוטים לעודד את מדעני החברה להסס פחות ולהיות איטיים פחות בחיפוש אחרי "פתרון בעיות המפתח התיאורטיות של התפתחותנו."

אין להניח שהשינויים לטווח הקצר, המתרחשים בפועל, יהיו כה מכריעים כמו כמה הצעות שפורסמו על־ידי מלומ־דים סובייטיים. אבל גורבצ'וב, שהפעיל את השפעתו על הקווים הכלליים של המדיניות הכלכלית עוד בימי אנדרופוב וצ'רניינקו, עודד כבר אז את פעילותו של מוסד שוחר רפורמות – "המכון לכלכלה ולארגון הייצור התעשייתי" במחלקה הסיבירית של האקדמיה למדעים, שבסיסו בנובוסיבירסק. דוגמה משמעו־תית משמש ספר של מיכאיל פיסקוטין, שהופיע בספטמבר 1984 (במערב לא שמו לב אליו משום־מה) בשם "סוציאליזם ומינהל ממלכתי". הספר סוקר את הנסי־גה בצמיחה הכלכלית בברה"מ משנות החמישים עד שנות השמונים הראשונות, וקובע שגורמיה "עמוקים יותר ממשגים רגילים של מוסדות ממשל מסויימים, מרמת דיוק נמוכה או הזנחה בפעולה חינוכית-מוסרית". פיסקוטין מותח ביקו־רת על "סוציאליזם של שוק", אך אינו מתנגד לכל סוג של שימוש במנגנוני שוק. "אין לדבר על סוציאליזם של שוק בכל מקום שבו קיים יחס כלשהו בין השוק הופך לווסת היחיד או העיקרי של המשק". מטעם זה הוא מביע אהדה לרפו־רמה הכלכלית בהונגריה, אף כי הוא מדגיש ש"אי־אפשר להעבירה באופן מיכניסטי לתנאים של ברה"מ."(14)

קריאה רדיקלית יותר לרפורמה כל־כלית, ואפילו פוליטית, הושמעה על־ידי בוריס קוראשווילי, ראש מדור במכון למשפט ומדינה. הוא הדגיש את הצורך ב"דמוקרטיזציה של המינהל הממלכתי" וקבע, שרבים מהעובדים במנגנון המדי־נה רואים בשיטת המשרדים הקיימת, שהיא תוצר שנות השלושים, את השיטה האפשרית היחידה. קוראשווילי מתנגד לתפישה זו בתוקף, אך מודע לכך שרפור־מה תיתקל בהתנגדות של "יסודות שמרניים ובלתי־פעילים במנגנון הממ־לכתי".

אם גורבצ'וב יקבל את עצתם של הדוגלים ברפורמה הכלכלית מרחיקת־הלכת לא יהיה תלוי בו בלבד, אלא בכוחן של קבוצות האינטרסים המעורבות בנושא (בראש וראשונה במנגנון), שרבות

מהן מתנגדות לרפורמות. ההתנגדות אינה מצטמצמת למנגנון הממלכתי. שכן בכל רמה של המנגנון המפלגתי ישנן מחלקות, העובדות בשיתוף־פעולה הדוק עם רשת המשרדים הממשלתיים, ופעי־ליהן נוטים להשקיף על נושאים שונים מאותה נקודת ראות. כבר בימי אנדרופוב, ואפילו בימי צ׳רניינקו, היה ברור, שבצמרת הנהגת המפלגה מודעים היטב לאופי הבעיות הדחופות, ויש בה פתיחות רבה יותר ביחס לדרכי טיפול אפשריים מאשר ברמות הנמוכות. גורבצ׳וב עצמו הראה שהוא מוכן להקשיב להצעות קונסטרוקטיביות על תמורות מבפנים המערכת; סביר שמשפטנים בעלי רעיו־נות בכיוון זה לא יתקשו במיוחד להגיע אליו.

בדרך כלל, משתלם לעיין היטב בכל נאומיו של גורבצ׳וב. אך נאומו בוועידה על הפעילות האידיאולוגית, בדצמבר 1984, חשף במיוחד את הכיוון ואת סדר העדיפויות שלו. בנושא הכלכלה הוא התייחס ישירות ל״האטה בצמיחה הכלכ־לית בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים״; הוא אמר שההסבר הוא ״לא בלבד בהופעה, בעת ובעונה אחת של כמה גורמים בלתי־רצויים, אלא גם בעובדה שלא גילו בעוד מועד את הצורך בשינויים בכמה תחומים של יחסי הייצור.״ טיעון זה תואם במיוחד את השקפתם של שוחרי רפורמה כגון פיסקו־טין; כך גם בענין תשומת הלב שהקדיש לבעית התאום בין יחסי הייצור וכוחות הייצור. גורבצ׳וב עומד על כך, ש״התאום בין יחסי הייצור לכוחות הייצור אינו משחזר את עצמו מאליו, אלא דרושה עבודה קבועה ומכוונת על שכלולה של המערכת הכלכלית הסוציאליסטית כולה.״ בעוד שהוא מציין, כי היחס הדיאלקטי בין ״יחסי הייצור וכוחות הייצור בסוציאליזם אינו יכול להיות אנטגוניסטי״, הוא מוסיף, ששימור בלתי־מוצדק של ״יסודות מיושנים ביחסי הייצור יכול לגרום התדרדרות במצב הכלכלי והחברתי.״

ביזור וניהול עצמי

בין הסוגיות הכלכליות המעשיות, שגורבצ׳וב נגע בהן, היה נושא היחס בין כסף לסחורות והצורך ״בהמלצות מדעיות רציניות על השימוש במנופים כלכליים, כמו מחיר, עלות, רווח, אשראי ואחרים, בנסיבות הנוכחיות״; השמרנות המובנית של חלק ניכר ממדיניות ההשקעות הקיימת; החשיבות שבשיפור יחסי החלוקה, מאחר וזהו ״תחום רגיש מאד, שמשפיע באורח פעיל לא רק על הייצור, אלא גם על מודעותם והלכי־הרוח של בני־אדם.״

כאשר גורבצ׳וב מזכיר את מדעי החברה, בולטת התענינותו בנושאים תיאורטיים, אך הוא מדגיש שהתיאוריה

מנהיגי ברה״מ במפגן אחד במאי 1985. משמאל לימין: מארשל ויקטור קוליקוב, מפקד כוחות וורשה; מארשל סרג׳יי אכרומייב, רמטכ״ל; שר ההגנה מארשל סרג׳יי סוקולוב; מיכאיל גורבצ׳וב; ראש הממשלה ניקולי טיכונוב; שר החוץ אנדרי גרומיקו; חברי הפוליטביורו ויקטור גרישין, גריגורי רומנוב, מיכאיל סולומנצב, יגור ליגאצ׳וב, ג׳דאר אלייב

חייבת להניב פרי מעשי. הוא מציין: ״לא כל מוסדות המחקר פועלים בקשר הדוק לתחום העשיה. ישנם מלומדים, שאינם מסוגלים להיפרד מתפישות וסטריאוטי־פים שאבד עליהם הכלח. חקירותיהם התיאורטיות בנויות לא פעם לתוך תבנית קבועה מראש, והם מסתובבים במעגל של פלפול סכולאסטי.״ הטון והתוכן של הערותיו מבהירים שאינו מחבב דוגמ־טיות, ושמדענים הנוטים לרפורמות ימצאו אצלו עידוד - בתנאי שיקדישו תשומת לב ״לבעיות שכלולו של הסוצי־אליזם המפותח״.

במערב לא הקדישו את תשומת־הלב הראויה לעובדה שבימי אנדרופוב חלה תזוזה מהשקפתו של ברז׳נייב - שהיתה בה מידה של שביעות רצון עצמית - על ״הסוציאליזם המפותח״; לפי נקודת הראות החדשה נמצאה ברה״מ רק ״ברא־שיתו״ של שלב הסוציאליזם המפותח. תזוזה זו מדגישה גם מחדלים קיימים וגם את הטווח האפשרי לשיפור (״להשלמה״, במונחים סובייטיים) של המערכת הכלכ־לית והפוליטית. בנאומו בדצמבר לא הזניח גורבצ׳וב גם את המערכת הפולי־טית, והרבה להשתמש במונח ״ניהול עצמי״. הוא תבע להעניק מרחב פעולה גדול יותר לרמות וליחידות השונות בתוך המערכת הפוליטית. הוא תקף נסיונות לווסת את כולם ואת הכל מהמרכז, ועמד על החשיבות שיש בכך, ״שכל חוליה במערכת הפוליטית״ תמלא תפקידים משלה. בקטע משמעותי הוא אמר: ״מנהיגות בעלת כישורים לא רק שהיא נמנעת מלהגביל את יוזמתם של בני־אדם, של קולקטיבים של עובדים ושל מוסדות מקומיים, אלא שהיא אף תפתח להם מרחבים להתפתחותה.״

כמזכיר כללי, גורבצ׳וב חזר לנושא של הענקת אחריות רבה יותר ואוטונו־מיה פיננסית למפעלים ולבריגדות־פועלים. בדברו בפני אספה של מנהלים ומומחים כלכליים באפריל השנה, הוא ציין את הצורך לשחרר מנהלים מכבלי הוראות מיותרות; הוא טען שהניהול הכלכלי פועל עכשיו על רמה כזאת, שניתן לצמצם במידה רבה מאד את חובת הדיווח למוסדות גבוהים יותר; זה ישחרר אותם ״ממרדף הניירת״ ויתרום בו בזמן ״לצמצום המנגנון הניהולי״. באשר לברי־גדות הוא ציין, שמספר ניכר עבר ״לשיטת עבודה מתקדמת״, אך עדיין יש רבות העוברות רק באיטיות רבה לאוטו־נומיה פיננסית, ופריון העבודה עולה בהן רק מעט.

ברור שגורבצ׳וב חושב על תמורות פוליטיות וכלכליות. אבל נטעה, אם נייחס לו רעיונות של דמוקרטיה פלור־ליסטית. פלורליזם איננו עומד כלל על סדר היום של ברה״מ - אך רפורמה כלכ־לית נמצאת שם. אף אם יישומה יהיה מקיף פחות משהמציאות וכלכלנים סוביי־טיים דורשים (ולא כולם, כמובן, מחזיקים באותה דעה), נראה שגורבצ׳וב עצמו לפחות לא יתקפל בנושא זה בפני השמר־נות, ועם התחזקות מעמדו, גם לא בפני אינטרסים מעוגנים.

שינויים פרסונליים

במדיניות של איוש תפקידים כבר ברור שתקופת גורבצ׳וב לא תדמה לתמורה הזוחלת של שנות ברז׳נייב, או לדריכה במקום של ימי צ׳רנייגקו. בששת השבועות הראשונים להיותו מנהיג המפ־לגה הוחלפו רבים ברמת הרפובליקות, המחוזות והערים; בכנס הרגיל הראשון של מליאת הוועד המרכזי באפריל 1985 קודמו לא פחות מחמישה איש בצוות המוביל של המנהיגות. שלושה מבין אלה הועלו לדרגת חברות מלאה בפוליטביורו - וכולם מזוהים כבעלי בריתו של גור־בצ׳וב. שום מזכיר כללי קודם לא ביצר את מעמדו בצמרת במהירות כזאת.

החשובים שבין המינויים הם של ליגאצ׳וב (64) וריז׳קוב (55). שניהם נת־מנו לחברות בפוליטביורו בלי לעבור את שלב המועמדות (הראשונים מאז גרומי־קו), בעוד שהם ממשיכים להחזיק במשרת מזכירים בוועד המרכזי. מלבדם

נמצא רק רומנוב באותה קטגוריה. גורבצ'וב יכול היה לקדם את עמיתיו, שצורפו למנהיגות עוד על־ידי אנדרופוב, משום שבתוקף הנסיבות התדלדלה בינתיים קבוצת המזכירים הבכירים.

קידומו של צ'בריקוב (62), יו"ר הק.ג.ב., שעבד בקשר הדוק עם אנדרופוב במשך 15 שנה, ממועמדות לחברות מלאה בפוליטביורו, עשוי גם הוא לחזק את מעמדו של גורבצ'וב. קידומו של מארשל סוקולוב, יורשו של אוסטינוב כשר הגנה, למועמדות בפוליטביורו מחזיר לצבא מקום בצמרת המפלגה. הוא היחיד בין החמישה שהועלו בדרגה, שאין לו קשר ויקטור ניקונוב (56), שנעשה מזכיר בוועד המרכזי. כשר החקלאות של הרפובליקה הרוסית, הוא פעל בעבר בתחום בוועד המרכזי. כשר החקלאות של הרפובליקה הרוסית הוא פעל בעבר בתחום סמכותו של גורבצ'וב, ולכן מוכר לו היטב. עתה העלה אותו גורבצ'וב למעמד רם מזה של שר החקלאות של ברה"מ כולה, שכן הוא יחזיק בסמכות העליונה בענייני חקלאות בתוך המזכירות.

שינויים אלה במליאת הוועד המרכזי מחזקים את צמרת המנהיגות ובאותה עת מורידים קצת את גילה, אף כי גורבצ'וב עצמו נשאר הצעיר ביניהם. הם מאשרים את מידת הסמכות שיש לגורבצ'וב כבר עכשיו, וסביר שהם יקלו עליו ליישם מדיניות שתיראה לו תואמת את צרכי ברה"מ.

פתיחות במדיניות חוץ

בתחום מדיניות החוץ הוכיח גורבצ'וב, בפגישותיו עם פוליטיקאים מערביים שביקרו במוסקווה, את אותה השליטה המפורטת בנושא שהרשימה את מארחיו בבריטניה לפני שנה. אף על פי כן, אין לצפות להכרזה חד־צדדית על שינוי במדיניות החוץ. יותר סביר, ששינוי כזה יתגבש במהלך מו"מ רציני, אם אכן יתקיים. אין זה מפתיע, שמה שאפשר היה לראות עד כה כצופה מן החוץ הוא בעיקר שינוי בסגנון.

אולם דומה, שגורבצ'וב נחוש בדעתו לשפר את יחסי החוץ של ברה"מ בכמה חזיתות. הוא נענה להזמנות לבקר בצרפת ובגרמניה המערבית, ונענה להזמנה להיפגש עם הנשיא רייגן. סביר להניח, שיעשה מאמץ לשפר את היחסים עם סין, ודומה שלמנהיגות הנוכחית בשתי הארצות יש סיכויים טובים יותר להתקרבות מאלה שהיו קיימים בעשרים השנים האחרונות. שתי המדינות כבר חידשו את הכרתן ההדדית בתור "מדינות סוציאליסטיות"; בראיון בבלגראד ציין העורך של "פרוודה", שלאחרונה חל שיפור בהודעות של הסינים, "בטון ובמינוח – כמו "החבר גורבצ'וב" – שלא היה קיים קודם לכן". לאור כשרונו של גורבצ'וב להציג את טיעונה של ברה"מ באורח גמיש ומתקבל על הדעת, בלי להזדקק לדוגמות או לתסריט מוכן מראש, תוכל ברה"מ להרשות לעצמה בשנים הבאות פעילות דפלומטית ענפה יותר משראינו בעבר הקרוב.

גורבצ'וב, שהגיע מן הקולחוז לקרמלין במהירות ללא תקדים, לא יטיל ספק ביסודות המשטר שאיפשר לו להגיע למעמד הרם ביותר בארצו – כפי שנשיא אמריקני, שעלה מן הצריף לבית הלבן, לא יטיל ספק בחכמתם של האבות המייסדים. הוא מאמין אמונה שלמה במשטר הסובייטי, אולם באותה עת הוא רחוק מלהיות שאנן, והוא מודע לצורך בשיפורים רבים ומגוונים. יתכן שתינתן לו הזדמנות מקיפה יותר להטביע את חותמו על ברה"מ משהיתה לאדם כלשהו מאז מותו של סטאלין.

גרומיקו אמר בנאום המינוי, שגורבצ'וב הוא אדם "בעל עקרונות איתנים", ש"מביע את עמדתו בגלוי, בין אם היא לרצונו של השואל ובין אם לאו". מלינאר תיאר אותו כאדם המייחס לעקרונות תפקיד מכריע בפוליטיקה: מעולם לא היה ציניקן; על־פי אופיו הוא איש רפורמה הרואה בפוליטיקה אמצעי המשרת מטרה, בעוד שהיעד הוא לענות על צרכיהם של בני־אדם."

עם זאת, אין גורבצ'וב מאותם "פוליטיקאים בעלי עקרונות", שאינם מקשיבים לאחרים. ומכיוון שהעוצמה בפסגת ההירככיה הסובייטית היא קולק־טיבית, הוא גם אינו יכול היה להיות כזה (בפרט לפני שנבחר למזכיר כללי). אלא שראוי לציין, כי הוא מקשיב גם למומחים ולכפופים לו. פוליטיקאים בריטיים, שהרבו להיפגש איתו בדצמבר אשתקד, שמו לב ליחסים הנינוחים בינו לבין פמלייתו. לא נראה כל יחס רודני מצד אחד, ולא התרפסות מן הצד השני. אם היה למישהו בתוך הקבוצה מה לומר, הוא הביע את דעתו באופן חופשי, אף שלא היה כל ספק שגורבצ'וב הוא בעל הסמכות המכרעת.

עד כה היה לכל מנהיג סובייטי סגנון שונה, ובמידה מסויימת עדיפויות פוליטיות שונות. גורבצ'וב כבר חשף חלק מעדיפויותיו, אך אלו עוד יתבהרו עם ביצור עוצמתו. יעדי מדיניותו עשויים להשתנות גם בגלל נסיבות משתנות, שכן הוא אדם הלומד מהנסיון והוא פתוח לטיעון נבון. האחריות והמעמסה שעל שכמו הן אדירות. אך דומה, שהפעם בחר הצוות הממנה בברה"מ באיש המתאים ביותר ביניהם כדי לשאת בכל אלה.

הערות:

1. Archie Brown, "Leadership Succession and Policy innovation," in Archie Brown and Michael Kaser, Eds., SOVIET POLICY FOR THE 1980s, London, Macmillan and Bloomington, Indiana University Press, 1982, pp. 232-35.

2. בכנס מליאת הוועד המרכזי ב־23.4.85 הודיעו, שוועידת המפלגה הבאה תיפתח ב־25.2.86 (פרוודה, 25.4.85, ע' 1). קודם לכן היו הצעות להקדים את הוועידה ה־27 לסוף 1985. כך, למשל, אמר המזכיר הראשון של המפלגה בגיאורגיה, אדוארד שוורדנאדזה, ששנת 1985 היא "שנת הוועידה ה־27" (רשות השידור הבריטית, סיכום שידורים בעולם - ברה"מ (לונדון, 16 בפברואר 1985).

3. המסע "נגד הקוסמופוליטיות" נועד לזרוע אי־אמון בכל דבר זר, והיתה בו נימה אנטישמית חזקה. בנושא זה ראה: Adam B. Ulam, STALIN: THE MAN AND HIS ERA, London, Allen Lane, 1973, pp. 678-85.

4. Brown and Kaser, OP. CIT., esp. pp. 240-42 and 269-70: Jerry F. Hough, "Soviet Succession: Issues and Personalities," PROBLEMS OF COMMUNISM, September-October 1982, esp. pp. 35-37: and Hough, "Andropov's First Year," IBID., November-December 1983, esp. pp. 61-63.

5. Jerry F. Hough, SOVIET LEADERSHIP IN TRANSITION, Washington, DC, Brookings Institution, 1980, p. 58: and Hough, "Soviet Succession: Issues and Personalities," p. 35.

6. תאור קצר של שיטת "החוליות" או "צוות העבודה האוטונומי", ראה בפרק של אלק נובה על החקלאות ב: Brown and Kaser, OP. CIT., esp. pp. 179-80.

7. M. Gorbachev, "The Rural Labor Collective: Paths of Social Development, KOMMUNIST. No. 2, January 1976, pp. 29-38.

התמיכה בשיטת "החוליות", שהופיעה בדפוס, נעשתה מפורשת יותר לאחר שגורבצ'וב נתמנה למזכיר הוועד המרכזי האחראי על החקלאות. בנושא זה ראה את תרומתם של נובה ובראון ב: Brown and Kaser, OP. CIT., pp. 179-80, 244-45, 269-70, and 272. See also Sidney I Ploss, "Soviet Succession: Signs of Struggle," PROBLEMS OF COMMUNISM, September—October 1982, p. 50.

8. Laurence Marks, "Gorbachovs Let the Kremlin Mask Slip," in THE OBSERVER (London), Dec. 23, 1984, p. 4.

9. M. Gorbachev, "Leading Experience-An Important Reserve," KOM-

MUNIST, No. 14, September 1978, p. 82.

10. גורבצ'וב רכש נסיון מגוון בעבודת הסו־בייט העליון. לפני שנתמנה ליו"ר ועדת החוץ היה חבר בוועדה לשימור הטבע, 1970-74; עד 1979 היה יו"ר הוועדה לעניני נוער; 1979-84 היה יו"ר הוועדה להצעות תחיקה.

11 האישור המלא ביותר ניתן לכך בנאום של גורבצ'וב ב־10.12.84, בפני ועידה כל־ארצית על "השלמת הסוציאליזם המפותח והפעילות האידיאולוגית במפלגה לאור ההחלטות במליאת הוועד המרכזי ביוני (1983)."

12. מזכירי־על: מי שמשלבים את תפקיד המז־כיר עם חברות מלאה בפוליטביורו – ולכן רשאים לפקח על מספר מחלקות של הוועד המרכזי ועל אחד או אחרים מהמז־כירים האחרים.

13. הפוליטיקאים הבריטיים, שהרבו להיפגש עם גורבצ'וב, לא מצאו בקסם האישי שלו אות לחולשה. חבר הפרלמנט השמרני, פיטר טמפל־מוריס, שכיו"ר הענף הבריטי של הוועדה הבין־פרלמנטרית, בילה זמן ניכר בחברתו, העיר לאחר־מכן: "הוא אדם רציני ומתורבת, בעל מידה רבה של סגנון אישי. עם זאת הוא קשוח כמו זוג מגפיים ישנות – וחשוב לזכור זאת."

14. הערכתו החיובית של גורבצ'וב ביחס לרפורמות הכלכליות בהונגריה מסתברת ממאמר ראשי ב"פרוודה", שפורסם פחות משלושה שבועות לאחר היבחרו כמזכיר כללי; הוא אומר שם, כי בהונגריה יש "גישה נועזת, חדשנית ובו בזמן ריאליס־טית לעיבוד תכניות של פיתוח חברתי־כלכלי". (פרוודה, 30.3.85).

VOICE of Solidarnosc

המפה הפוליטית של פולין

אלמוני

פולין, כפי שהיא מתוארת בעיתונות המערב, נראית מוזרה בעינינו. השמות והעובדות תואמים לעתים קרובות – אך לא כן הפרופורציות והאיזון ההדדי ביניהן. אפשר להיות סמכות גדולה במערב, אך בעל תחום השפעה מוגבל מאוד בפולין; אפשר לייצג קבוצה שלמעשה כוללת כתריסר אנשים, ולהיחשב בחו"ל לנציג האומה. מכל מקום, האירועים שחולשים על החיים בבית אינם זוכים להערכה הראויה, או שכלל אין מדווחים עליהם.

אציג כאן את נקודת הראות ואת הפרספקטיבה של פולין – ואחדים אולי יתאכזבו. אולם אני משוכנע שהתמונה האמיתית היא אופטימית – אם כי בטווח הארוך.

מתוך Voice of Solidarity, כתב־עת של "סולידריות" הפולנית, המוצא לאור בגולה, בלונדון, מס.. 6, יוני 1985. מאמר זה נכתב על־ידי מחבר שחייב להישאר אנונימי מסיבות מובנות. הכותב אינו חבר "סולידריות" ואינו פעיל במחתרת, והעורכים מוצאים לנחוץ להוסיף "שלא בהכרח אנו שותפים לדעות המובעות כאן, אך אנו סבורים שיש כאן מבט מענין, אם כי פתוח לוויכות, למצב הנוכחי בפולין." המאמר הוזמן במיוחד על־ידי העורכים.

במערב חושבים תמיד שהאומה הפולנית חיה על־פי תכתיב של ט.ק.ק. (ועדת תאום זמנית של סולידריות), במחתרת המונים, הכוללת את הכל ואת כולם. במציאות, לעומת זאת, ה־ט.ק.ק. הוא יותר סמל למאבק מאשר מי שמארגן אותו, הן מבחינת הנחות היסוד של מרכיביה, והן במעשה.

ובאותה עת מופיעים בפולין, על־פי אומדן זהיר, כ־1000 עיתוני מחתרת, כאשר המילה "סולידריות" מופיעה בכותרותיהם, או בכותרות משנה שלהם, במגוון צורות והקשרים. כיצד זה קרה, ומה משמעות הדבר? אפשר להבין זאת רק על רקע המצב והאווירה החברתית בפולין. המאפיין השליט בחיינו הוא הרדיפה האין־סופית אחרי השכר כדי להתמודד עם אינפלציה דוהרת. עבודה במוסד ממלכתי או קואופרטיבי, ואחרי הצהריים עבודות "חלטורה", מציאת עבודות מוזמנות וביצוען - כל זה מסתכם עבור רוב האנשים, כולל גימלאים, ב־16-12 שעות עבודה ליום. בני־האדם שחוקים ומדוכדכים. ומשום כך אין הם להוטים אחרי פעילות במסגרות המחתרת הרשמיות.

ברם, לאחר ימי "סולידריות" הישנה, נותר בנשמתו של הפולני משהו שיחזיק מעמד עשרות שנים. זו ההכרה שהערכים הגלומים במילים "בלתי־תלוי ומימשל עצמי" יקרים מפז; שהם מהווים זכות אזרח שאין לגזול אותה; שכאשר הזדמנויות אחרות חוסלו או הוגבלו באופן דרסטי, ערכים אלה מתבטאים בחרות להביע את דעתך ולהביאה לידיעת הזולת.

על כן, מספר אנשים, במקרה הטוב כתריסר, שהשיגו ציוד שכפול כלשהו (תבנית דפוס יחידה, מכונת צילום מסמכים, או אפילו ציוד אופסט) נוטלים על עצמם הוצאה לאור של כתבי־עת, או ספרים, או לפחות חוברות, בהתאם ליכולתם ולאפשרויות שבפניהם.

לפעילות זו יש תוצאות שונות. אחת מהן היא העובדה, שמישהו במערב יכול לבחור באורח שרירותי כותרות מתוך כ־1000 פרסומים (מידיעונים פרימיטיביים של דף אחד, המביאים שידורי חו"ל, עד לירחונים ספרותיים-חברתיים ברמה הגבוהה ביותר), יכול לראות אותם כמייצגים במלואה את דעת הקהל הפולנית, ולצטט אותם כאוות־נפשו. עיתונות מגוונת מעין זו מבטאת את כל הדעות האפשריות: מן הדעה שמנגנון הממשלה מורכב כולו מתליינים של האומה, עד לזו האומרת שפעילי האופוזיציה יכולים, ואף צריכים, להצטרף ל"תנועה הפטריוטית למען תחיית האומה" (ארגון־גג ממשלתי). הרי זו תמימות מוחלטת להניח, שפרסום המביא דעה כזאת חייב להיות זיוף שהופץ על־ידי שרותי הבטחון. ההסבר פשוט הרבה יותר: החמישה או העשרה העורכים את הפרסום הזה, הם בדעה ש"ולנרודיזם"(1) כזה הוא טקטיקה פוליטית מתאימה; והם מעבירים דעתם זו למאות קוראיהם.

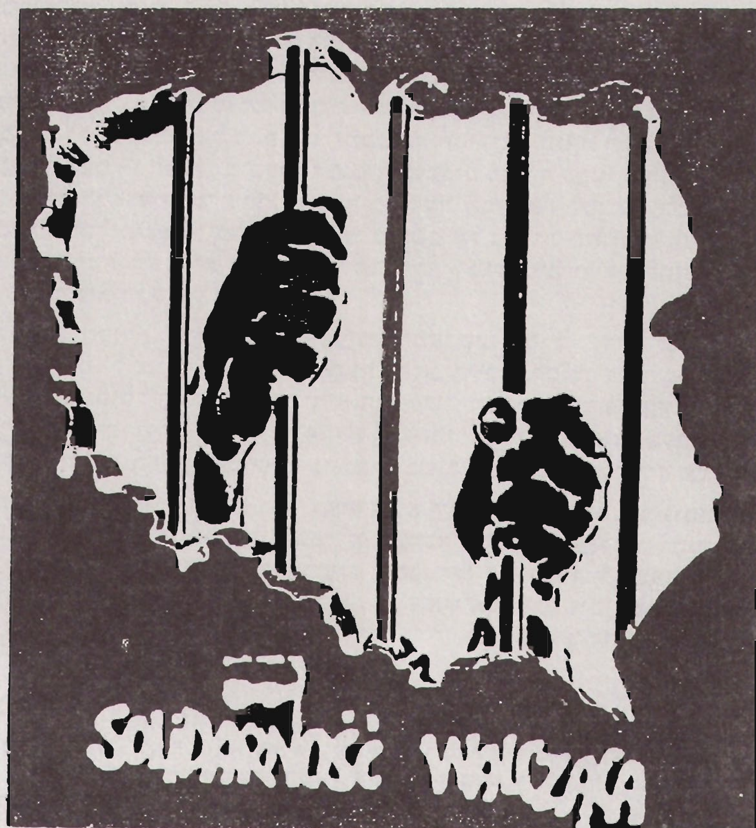
יש סבירות להנחה, שעל כל קבוצה המוציאה לאור פרסום מחתרת משלה, יש ארבע קבוצות שאינן רוצות, או שאינן יודעות, כיצד לעשות כן. אין צורך שיהיו להם ארגון פורמלי, שמות או קשרים כלשהם. למעשה, אין להם כאלה בדרך כלל; שכן כאשר חמישה איש נפגשים כארגון, הם עלולים לשלם על כך בכמה שנות כלא. אבל אם הם נפגשים על מציאה נדירה כגון כוס תה או כוס קפה, מחליפים דעות ומשפיעים בדרך זו על סביבתם, אזי, לצערה של המחלקה המשטרתית הרלוונטית, אי־אפשר לעשות יותר מאשר לחקור אותם, לאיים עליהם (דבר שלא עושה רושם על אף אחד), אולי לעצור אותם לימָמה או ל־48 שעות; אבל חומר לתביעה משפטית אי־אפשר לסחוט מכאן. כלל זה אינו תקף, כמובן, ביחס לעורכים ולמדפיסים - אלה מקבלים על עצמם סיכון מודע.

לקבוצות האופוזיציה האינטלקטואליות מסוג זה יש פריפריה של קבוצות מסוג אחר: עזרה עצמית. בני־משפחה מורחבת (קשרים כאלה, שנתדלדלו קודם לכן לטובת המשפחה הגרעינית, שבים ומופיעים), קבוצות ידידים מבית־הספר וממקום העבודה שומרים על קשר ועוזרים איש לרעהו להשיג את אשר נחוץ כדי לחיות. הם אינם עוסקים בקונספירציה, אך הם ״מקטרים״ על השלטונות וקוראים לפרקים או באורח סדיר פרסומי מחתרת - וכך הם תומכים בעורכים ובמוציאים לאור.

בדרך זו נוצרו מבנים חברתיים חדשים, מבוזרים, הפועלים נגד הקיטוע והאטומיזציה. וגם הקבוצות המוציאות לאור פרסומי מחתרת, או שואפות לכך, מבוזרות. הם רק נתקלים זה בזה ויודעים שאינם מבודדים. אלא שאין ולא כלום בין אותו פסיפס עצום של תנועת אופוזיציה חברתית לבין רעיונות על יצירת ״מדינת מחתרת״, ״ממשלת מחתרת״, או תצורות ממוסדות אחרות מעין אלו. (. . .) אחד העתונים החפשיים בפולין כינה פסיפס זה בשם ההולם ״סולידריות ב׳ ״.

בשום אופן אין לראות ב״סולידריות ב׳ ״ המשך ישיר של ״סולידריות הישנה״, או מבנה מנווט על ידי ה–ט.ק.ק. אולם ״סולידריות ב׳ ״ נהנית מהשיגי הסולידריות ביעילות ארגונית, בכושר האלתור, וגם מן הפלורליזם הפוליטי שפעל בה, ומהשקפת העולם שלה.

אם כן, מהי כיום ״סולידריות״ הקודמת? מה היא מסוגלת לעשות? הרי זהו סמל, דגל, סיסמה. בפועל, כושרה הארגוני שביר, אך פוטנציאל הגיוס שלה אדיר. אפשר לראות דוגמה באירועים שלאחר חטיפתו של הכומר פופיילושקו. (. . .) בהלוויתו

הופיעו המונים שלא ציפו להם; נראה שהמספרים שהובאו על־ידי עיתונאי חוץ – 200-500,000 – היו נמוכים בהרבה מן ההשתתפות האמיתית. מומחי תכנון עירוניים, המתבססים על ממוצע זהיר של ארבעה אנשים למטר מרובע, אומדים את מספר הנאספים בכנסיה וברחובות הסמוכים בשעת ההלוויה כקרוב למיליון. כאן רואים את פוטנציאל ההשפעה של המילה־הסיסמה "סולידריות". מנגנון הממשלה יכול לזלזל במבני המחתרת של "סולידריות", ולראות בהם ענין משני, שיש "לטפל בו" באמצעים משטרטיים; אך הסיסמה "סולידריות", מהווה בעיה פוליטית הקושרת מיליוני בני־אדם. התעמולה הממשלתית, שניסתה להבאיש את ריחה של "סולידריות" לגבי השנים 1980-81, נכשלה לחלוטין.

מכל הטעמים הללו, טעות היא להתייחס ל"סולידריות ב' " כאל המשך ישיר לאופוזיציה הפוליטית (או "סולידריות" שלפני אוגוסט 1980) של השנים 1980-81. KOR, KPN, וכן ROPCIO אינם קיימים עוד בצורה זו; פעילויותיהם הקודמות מופי־עות עתה בהתאגדויות אישיות ובארגונים אחרים. אולם "סולידריות ב' " כולה מגלה מגמה של פוליטיזציה חזקה עוד יותר – על־ידי חיבור הצעות מצע, ביקורת הישגים, ופתיחת פרספקטיבות אינטלקטואליות לעתיד.

שני זרמים

שני זרמים חזקים שולטים כאן. אפשר להגדירם כנוצרים-דמוקרטים וסוציאל-דמוקרטים. הזרם הנוצרי-דמוקרטי מתבטא בשורה של תנועות המתבססות על השקפת עולם נוצרית, או, למעשה, השקפה צרה יותר, קאתולית. הן מופיעות במסגרות שונות מ"ממלכתיות" כגון PAX, CHSS וקבוצות "הבחורים",[2] דרך חבורות-אחים שונות, מסעות-צלב, קליקות וארגונים דומים, שהם גופים "כנסייתיים" רשמים ולכן אינם חייבים להירשם כאגודה – עד לקבוצות במחתרת הנוצרית-דמוקרטית. הזרם השני מתנהל בתנועה הסוציאל-דמוקרטית המתרחבת, בקבוצות רבות המתייחסות למסורת העצמאית והמתקדמת של ה-פ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית לפני המלחמה), אם על־פי השם או המצע. מוסדות הכנסיה תומכים באורח טבעי בזרם הנוצרי-דמוקרטי הזרם הסוציאל-דמוקרטי מוצא תמיכה בתודעה המאמצת לעצמה (למעט כמה אידיאו־לוגים מתפלפלים) מודל כלכלי-חברתי מבוסס על בעלות משותפת על אמצעי הייצור, אך תוך תביעה שבעלות זו תתפקד במערכת דמוקרטית ושהנהלתה נבחרת ופועלת תחת פיקוח ציבורי קבוע מצד החברה.

למרות מסורת ארוכה ובלתי־נעימה, מאבקים וחרם הדדי, שני הזרמים הללו מגיעים היום להבנה ולשפה משותפת. האפיפיור תרם תרומה משמעותית ביחסו להתארגנות הפועלים ול"סולידריות"; הוא עשה זאת במיוחד בהערותיו הפרוגרמטיות באיגרת הרועים שלו Laborem exercens, ששתי הנחות היסוד שלה – כבודה של העבודה וקדושת הפרט האנושי – נחשבים בשני הצדדים כבעלי ערך וכבסיס לדו־שיח.

המאבק של "סולידריות ב' " קשה והוא יימשך שנים. המערב נוטה לשים לב רק להפגנות המונים מרשימות. לנו, בפולין, חשובה העבודה העיקבית והמייגעת שנועדה לבצר את התמורות בתודעה החברתית, שהבשילו בין 1976 ל-1981, ולהכין קבוצות שחשות במחוייבות לפעילות בעתיד. (. . .) אין אנו מבקשים הערכה או הכרה עבור אלה, שכן אנו ממלאים את חובתנו. לעומת זאת, אנו דורשים דרישה אחת: מי שאין ידו מגעת לסייע, אל לו להפריע.

הערות

1. **קונרד ואלנרוד – דמות מיתולוגית וגיבורו של שיר מאת אדם מייצקביץ'. הוא מתייחס למדיניות של חדירה למוסדות רשמיים כסוכן כפול, התומך בקו הרשמי כלפי חוץ, אך למעשה חותר תחתיו מבפנים.**

(המשך בעמ' 85)

לאזאר דז'ורדז'יץ'

Review of INTERNATIONAL AFFAIRS

יוגוסלוויה - 1950-1985 שבילי הניהול העצמי

השנה הזו מציינת תאריך חשוב בחייה של יוגוסלוויה המודרנית: 35 שנה מאז נמסר ניהולם של מפעלים כלכליים בארץ זו לידי הפועלים. היובל נחוג לאור הישגים יוצאים־מן־הכלל בפיתוחה הסוציאליסטי של יוגוסלוויה, אך גם על רקע ניגודים חברתיים מוגברים.

דומה שזו הזדמנות מתאימה לזכור מניין יצאנו לדרך. לא היו שבילים דרוכים, ולכן כבשה יוגוסלוויה דרכים חדשות בפיתוח הסוציאליזם ב־1948, ושוב ב־1950, ובמועדים רבים לאחר מכן. אם כי לא דרכו קודם בשבילים אלה, הם לא היו בלתי־ידועים לתנועה המהפכנית ביוגוסלוויה. הוגים סוציאליסטיים למדו עליהם מהקומונה הפריסאית ומוועדי בתי־החרושת והסובייטים של לנין. רעיון הניהול העצמי על־ידי הפועלים ויישומו נובעים מההישגים הגדולים ומרחיקי־הלכת ביותר בתורה המארכסיסטית: רעיון ההתאגדות החופשית של יצרנים. רעיון זה השרה מרוחו על מחשבתו של סווטוזאר מרקוביץ', שכונן ממשל עצמי תחת הדגל האדום בקרגוייבאץ (סרביה), לפני 109 שנה, והוא הניע את התפתחות תנועת הפועלים והאיגודים המקצועיים המהפכניים ברחבי יוגוסלוויה.

תוך ידיעה ברורה על יעדינו ועל הדרכים להשגתם, סימנו לעצמנו שבילים והתמדנו ללכת בהם. מטרותינו קיבלו תוכן ומובן חדשים עם כל התקדמות נוספת, והתחזקה נחישותנו להמשיך באותה דרך.

שאיפתם עתיקת־היומין של המוני הפועלים לחיים טובים יותר ולצדק סוציאלי שימשה השראה להעברת מפעלים לניהול על־ידי הפועלים; המפלגה הקומוניסטית של יוגוסלוויה (עתה הליגה הקומוניסטית של יוגוסלוויה) העניקה לשאיפה זו את הביטוי הרעיוני–פוליטי. הניהול העצמי לא הונהג, אפוא, כהטלת רצון המפלגה, או כ"ניסוי", או כ"תכנית אידיאליסטית", אלא הוא ענה על שאיפות וצרכים מושרשים עמוק בקרב הפועלים, והוא נבע ממהות המהפכה שלנו עצמה. חוק מועצות הפועלים מה־27 ביוני 1950 רק העניק חותם רשמי לתהליך, שראשיתו במלחמת השחרור

מתוך Review of International Affairs, כתב–עת של "הברית הסוציאליסטית של פועלי יוגוסלוויה", מס. 846/7, יולי 1985. הכותב הוא נשיא הקונפדרציה של האיגודים המקצועיים של יוגוסלוויה. יש לשים לב שזה פרסום רשמי במדינה קומוניסטית, ולכן אין לצפות כאן לוויכוח ביקורתי. אך נדמה שגם ממה שנאמר פה אפשר ללמוד במקצת על הבעיות העומדות היום בפני השיטה היוגוסלווית של ניהול עצמי.

(המשך בעמ' 84)

2. PAX, ChSS וקבוצות "הבחורים": קבוצות קאתוליות פרו-ממשלתיות שבמקורן הוקמו על־ידי השלטונות כדי לפצל את הכנסיה הקאתולית.

הלאומי, והוא נמשך בימיה הראשונים של יוגוסלוויה אחרי המלחמה.

יותר עוצמה למועצות הפועלים

יחסים חברתיים מתפתחים על־פי הגיון פנימי משלהם. כפי שאמר טיטו, מועצות הפועלים ייצגו "תכנית שלמה של יחסים סוציאליסטיים בייצור, במונחים של זכויות וחובות הפועלים. אם ברצוננו לפתח סוציאליזם, אנו חייבים ליישם תכנית זו הלכה למעשה." על כן היתה הקמת מועצות הפועלים רק התחלה בתהליך של תמורה רדיקלית בחברה היוגוסלווית.

הצעדים הבאים בפיתוח הניהול העצמי כוונו להענקת יותר עוצמה למועצות הפועלים, להגדרת התפקידים של מועצת הפועלים, מועצת המנהלים והמנהל, ובמיוחד לחיזוק הקשר בין מועצת הפועלים לקולקטיב העובדים, ולהגברת אחריותה של המועצה בפני הפועלים. לאור מטרות אלו הזהיר דורו סאלאי, מנהיג ידוע באיגוד המקצועי ב־1952, כי "ניהול המפעלים לא נמסר למועצות הפועלים, אלא לקולקטיבים של עובדים – על־מנת שינהלו אותם באמצעות מועצות פועלים ומועצות מנהלים...". אזהרה זו תקפה אפילו היום, 35 שנים מאוחר יותר. שכן לא כל מועצות הפועלים חסונות בפני לחצים מצד מוסדות המינהל העיסקי, מקבוצות בעלות השפעה ומפרטים – כך שבמקרים מסויימים הן אינן מבטאות, נכונה את רצונו של קולקטיב העובדים.

בשלב מוקדם מאד אחרי הישיבות הראשונות של מועצות הפועלים החדשות התברר, שאי־אפשר לכלוא את הניהול העצמי בין כותלי בית החרושת – ויהיה צורך להחילו על כל תחומי החיים.

החוק הקונסטיטוציוני, שהתקבל ב־1953, הגביל באורח ניכר את תפקיד המדינה לטובת מועצות הפועלים. תהליך הביזור והארגון מחדש של המינהל הממלכתי הכלכלי התחיל בפברואר 1955; וכבר ב־1956 היה מספר המועסקים במינהל הפדרלי קטן כמעט ב־80% מזה של 1948. בשנים שלאחר מכן כבש הניהול העצמי שטחים חדשים במשק ובבנין־העל, ומסגרותיו הקיימות נעשו צרות מדי. שבע שנים לאחר קבלת "חוק מועצות הפועלים" התכנסו נציגי העובדים מכל הארץ לאספה ראשונה מסוגה בעולם – לברר ולהעריך את נסיונם בניהול בתי־החרושת. במהלך אותה ועידה ראשונה של מועצות הפועלים הועלו תביעות להרחבת זכויות הניהול העצמי. באותה עת, אחד מכל 11 פועלים כבר הספיק לכהן במועצת פועלים.

חוקת 1963 סיכמה את הנסיון שהצטבר בניהול עצמי ופתחה סיכויים להתפתחות חברתית כוללת על־פי אותם העקרונות. התפשטות הניהול העצמי העלתה אל פני השטח שורה של קונפליקטים רעיוניים–פוליטיים: ב־1966 נתקל הניהול העצמי באופוזיציה מצד כוחות ריכוזיים וביורוקרטיים, וב־1971 הוא נתקל בהתנגדותם של כוחות ליברליים־כביכול ולאומניים. לאחר חיסול חשבונות רעיוני–פוליטי בלתי־נמנע נחלה האוריינטציה של ניהול עצמי נצחון מכריע, שהתבטא בתיקונים חוקתיים, ובמיוחד בחוקה של 1974 ובחוק העבודה המאוגדת. הניהול העצמי הסוציאליסטי התמסד כמערכת משולבת; חזון מהפכני ומרחיק־לכת של קידמה חברתית תואר בתור מה שיוכל להתגשם רק אחרי תקופה ממושכת של התפתחות חומרית ופעילות רעיונית–פוליטית.

קשיים ובעיות

היום, 35 שנה לאחר הנהגת הניהול העצמי, אין עוד צורך להביא ראיות לכוח השכנוע שלו ולחיוניתו. ההתקדמות שחלה בדרך זו האיצה את התקדמותה והתפתחותה הכללית של יוגוסלוויה. הניהול העצמי הפך להיות כוח מניע

ראשי בתהליך של תמורה חברתית נרחבת, שפותח סיכוי אדיר לחיים טובים וחופ־שיים יותר.

מערכת הניהול העצמי ביוגוסלוויה ניצבת היום בפני אתגרים גדולים. הרח־בת בסיסה החומרי של החברה היא תנאי מהותי להתקדמות נוספת. לפיכך, המאמץ העיקרי בקרב על קידום הניהול העצמי חייב לחתור לעיצוב מחדש של היחסים בתחום הרפררודוקציה המורחבת. הדרך האפשרית היחידה לחיסול חוסר־האיזון המבני הקיים עכשיו ולשיפור העשיה הכלכלית מחייבת שני צעדים: החלת מערכת הניהול העצמי על קבלת ההחל־טות על הרפרודוקציה המורחבת, ושיתוף בהקצאת כוח עבודה ומשאבים בין כל מגזרי הכלכלה היוגוסלווית. היום, אין הפועלים מסוגלים עדיין ליישם שורה של זכויות, שפורמלית הוענקו להם, משום שאינטרסים שונים מאלה של הניהול העצמי פועלים כאן על בסיס של הכנסה שהיא עדיין מנוכרת. ההתנגדות הנובעת מאינטרסים כאלה מהווה לא פעם מכשול בלתי־עביר בפני מימוש האינטרסים של הפועלים. משום כך יש צורך בשיפור בלתי־פוסק של פעילות מערכת הניהול העצמי, ובפרט של מוע־צות הפועלים.

כל נסיוננו התיאורטי והמעשי גלום בחוקה וב"חוק העבודה המאוגדת". אין לנו שום כוונה ושום סיבה לנטוש את האופציות היסודיות שלנו. אולם בזכות הנסיון, שהצטבר במשך שנות ישומן, הרחבנו את הידע שלנו ואנו יכולים להשתמש בו עתה לייעול המערכת.

לקבלת ההחלטות על־ידי הפועלים באמצעות הליכי הניהול העצמי יש חסרו־נות ונקודות תורפה. לעיתים קרובות, התהליך איטי ופורמליסטי. במקרים רבים מתקבלות החלטות לאור אינטרסים שוט־פים ובהתחשב במאזן הכוחות של אותו רגע, ולא על בסיס האינטרסים והצרכים של הפועלים. מסמך ששמו "ניתוח ביקו־רתי של פעולת המערכת הפוליטית היוגו־סלווית" ישמש מכשיר לתיקון נקודות תורפה כאלו.

החברה היוגוסלווית ניצבת פעם נוספת בפני שאלה יסודית בניהול עצמי סוציאליסטי: מה הדרך הטובה ביותר לתאום בין האינטרסים של הקולקטיב הבודד לאלה של הקהיליה הרחבה יותר, באמצעים דמוקרטיים? מצע הליגה הקומוניסטית של יוגוסלוויה מצהיר ש"מועצות הפועלים אינן נציגי הבעלים ואינן הבעלים הקולקטיביים של אמצעי הייצור", אלא הן מנהלות את אמצעי הייצור "בשם הקהיליה החברתית"; אף על פי כן, קולקטיבים בודדים מטפחים לעתים קרובות את השאיפות הנפרדות שלהם, ובאמצעות התמיכה שהם מגיי־סים בקהיליות החברתיות־פוליטיות הקטנות יותר, הם תורמים לחיזוק ההתע־רבות מצד המדינה. "תכנית הייצוב הכל־כלי לטווח ארוך", "הניתוח הביקורתי של פעילות המערכת הפוליטית היוגוס־לווית", והדיונים על החלטות המושב ה־13 של הוועד המרכזי של הליגה, משמשים כלי־עזר בחיפוש התשובות לשאלות שהועלו.

בהקשר זה יש צורך להסיר את מעטה התעלומה משני נושאים. ראשית כל, צריך לערטל את כל אשר מנסים לכפות לא פעם בשם אינטרס הכלל – בעוד שבמציאות אין זה אלא צורה של אטטיזם מחופש. כן צריך לחשוף תביעות מסויימות של קבוצות במערכת העבודה המאוגדת, הנוגדות את האינטרסים האמיתיים של מעמד הפועלים היוגוס־לווי. ההתקדמות האיטית ביישום "תכנית הייצוב הכלכלי לטווח ארוך" מוכיחה עד כמה שצעדים אלה נחוצים. אין ויכוח על יעדי המצע לטווח ארוך. מתברר שהמחלוקת מתעוררת, שעה שיש להח־ליט כיצד לחסל את חוסר האיזון המבני; איך ליישם מעבר לפעילות כלכלית אינט־נסיבית; איך ליצור מרחב פעולה חופשי יותר לחוקי הכלכלה; כיצד להבטיח ליוגוסלוויה נתח גדול יותר בחלוקת העבודה הבינלאומית – ובאיזו דרך לממש מטרות אחרות המפורטות במצע

לטווח ארוך. פירושו של דבר שהמצע לטווח ארוך מקצץ בשורשי ההסתגרות של חלקים בשוק היוגוסלווי, בפרטיקו־לריזם ובהטייה בלתי־מוצדקת של הכנסה.

תופעות אלו מטפחות את הסכנה הגדולה ביותר לחברתנו – הלאומנות, שברוב המקרים פועלת בשיתוף עם ליברליזם מדומה, טכנוקרטיה, אטטיזם ומגמות אחרות הנוגדות את הניהול העצמי. בדיון על טיוטת החלטות המושב ה־13 של הוועד המרכזי תבעו, על כן, בתוקף, אחדות מלאה של הליגה לניהול עצמי. אחדות הליגה בתחום הרעיוני–פוליטי ובעשיה היא תנאי הכרחי לפיתוח שיטה ומערכת יחסים, שיממשו באורח דמוקרטי את האינטרס המעמדי הכולל.

יותר מאי־פעם עלינו להמשיך ולהי־לחם על פיתוח הניהול העצמי הסוציא־ליסטי. על־מנת לפרוץ את הקיפאון הנוכחי, עלינו לזנק זינוק איכותי לניהול עצמי משולב, ולאפשר לפועלים באמת להחליט בעצמם על ההכנסה כולה.

המאבק למען ניהול עצמי יכול להתנהל היום רק במסגרת הניהול העצמי עצמו.